

Keel ja Kirjandus

7
2022

RISTO JÄRV, TAAVI PAE, MARI SARV
Kuldne Kungla

ANDRUS ORG, RIINA REINSALU
Kuidas lugeda kaaneteksti?

ANN VEISMANN
Mõistemetafoorid sõnaga aeg

KÜLLI PRILLOP
Jõrru sooidentiteet

MADIS ARUKASK
Folkloorsete sümbolite käsitlemisest

KOLLEGIUM

Epp Annus, Martin Ehala, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste, Eda Kalmre, Johanna Laakso, Helle Metslang, Sirje Olesk, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk, Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Öim

TOIMETUS

Peatoimetaja **Johanna Ross**, johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus **Maria-Maren Linkgreim**, maren@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus **Brita Melts**, brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika **Vivian Siirman**, vivian@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja **Tiina Hallik**, tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja **Astrid Värvi**, astrid@keeljakirjandus.ee

Toimetuse

aadress: **Kohtu 6, 10130 Tallinn**
telefon: **6449 126**
e-post: **kk@keeljakirjandus.ee**

www.keeljakirjandus.ee

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida
telefonil **6177 717** või võrguaadressil
<http://tellimine.ee/ajakirjad/keel-ja-kirjandus>

Ajakiri kuulub Euroopa Teadusfondi ja Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse EBSCO, Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest), MLA International Bibliography (Modern Language Association), Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory, digitaalarhiividesse CEEOL (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR (Eesti Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography“.

Ajakiri ilmub Eesti riigi ja Eesti Kultuurkapitali toetusel.
Trükk: Trükikoda Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn.
Kujundanud Kalle Toompere

© Keel ja Kirjandus®, SA Kultuurileht

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014
DOI 10.54013/kk1958

Keel ja Kirjandus

EESTI TEADUSTE
AKADEEMIA JA
EESTI KIRJANIKE LIIDU
AJAKIRI

LXV AASTAKÄIK

7
2022

SISUKORD

ARTIKLID

RISTO JÄRV, TAAVI PAE, MARI SARV. Kunglat otsides	579
ANDRUS ORG, RIINA REINSALU. Kuidas lugeda kaaneteksti? Algupäraste proosaraamatute kaanetekstide analüüs	598
ANN VEISMANN. Mõistemetafoorid sõnaga aeg eesti keeles	617

SÕNA

KÜLLI PRILLOP. Kes või mis oli Jõrru?	643
--	-----

RAAMATUID

JOOSEP SUSI. Kes oled ise?	650
MART KULDKEPP. Doktoritöö transgressioonist eesti nüüdiskirjanduses	654
MADIS ARUKASK. Paitusi ja kriitikat sümboliraamatule, enamatki	656
SVEN-ERIK SOOSAAR. Rajarahvad raiutud raamatusse	660
Lühidalt	663

RINGVAADE

Aruandeid	668
Lühikroonika	669
Kaitstud doktoritööd	671

CONTENT

ARTICLES

RISTO JÄRV, TAAVI PAE, MARI SARV. Searching for Kungla	579
ANDRUS ORG, RIINA REINSALU. How to read a blurb? An analysis of the cover texts of a sample of original prose books	598
ANN VEISMANN. Conceptual metaphors of time in Estonian	617

WORDS

KÜLLI PRILLOP. Who or what was Jõrru?	643
--	-----

BOOKS

JOOSEP SUSI. Back to yourself – which way? (Triin Soomets. Pind ajajoone all. Luulet 2019–2021. Tallinn: Tuum, 2021)	650
MART KULDKEPP. A study on transgression in contemporary Estonian literature (Janek Kraavi. Transgressioon ja transgressiivsuse poeetika eesti nüüdiskirjanduses. (Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 21.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2021)	654
MADIS ARUKASK. A popular book on traditional signs and symbols in Estonia (Reet Hiimäe. Pärimuslikud märgid ja sümbolid Eestis. Tallinn: Varrak, 2022)	656
SVEN-ERIK SOOSAAR. A volume on three border peoples (Inkerikot, setot ja vatjalaiset. Kansakulttuuri, kieli ja uskomusperinteet. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1467.) Edited by Kati Kallio, Riho Grünthal ja Lassi Saressalo. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2021)	660
Annotations	663

REVIEW	668
--------------	-----

TEKSTIS KASUTATUD LÜHENDEID:

ATU = Aarne–Thompsoni–Utheri muinasjuttude klassifitseerimise süsteem; EÜS = Eesti Üliõpilaste Selts; f = fond; l = leht; m = mapp; TLÜ = Tallinna Ülikool; TÜ = Tartu Ülikool; UTKK = Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.

KEELED:

ee = eesti; rts = rootsi; sks = saksa; sm = soome; vn = vene.

Kunglat otsides

RISTO JÄRV, TAAVI PAE, MARI SARV

Kungla on sõna, mida teab vast iga eestlane ja eesti kultuuriga kokkupuutunu. Sõna kindlasti tuntuim kasutuskoht on 1869. aastal loodud laulurida „Kui Kungla rahvas kuldsele aal”, mida ühiselt lauldes ilmselt ei mõelda, millisest rahvast seal täpselt juttu on. Üldrahaliku laulu sõnade autor Friedrich Kuhlbars sai mõjutusi Friedrich Reinhold Kreutzwaldi „Kalevipojast” ning ennemuistsetest juttudest, kus sõna *Kungla* esineb mitmeski paigas. Kungla mõiste paistab olevat varasem, kuid mitte palju: trükitult leidub sõna Alexander Heinrich Neusi „Eesti rahvalaulude” („Estnische Volkslieder”) kolmandas köites paralleelselt eesti ja saksa keeles avaldatud laulus „Kojutulek” („Die Heimführung”, Neus 1852: 428–434). Huvitava nüansi lisab asjale see, et laulu on Neusile saatnud Kreutzwald. Artiklis käsitleme Kungla esmast mainimist, seoseid rahvaluulega ning tegeliku geograafilise paiga asukohaotsinguid.

Kujunev Kungla

Laulu „Kojutulek” saamise tagamaid ja sisu valgustab pisut Kreutzwaldi ja Neusi kirjavahetus, millest on tänapäeva jõudnud ainult Neusi kirjad. 1851. aasta 3. oktoobri kirjast selgub, et Kreutzwald oli saatnud Neusile regivärsiainelise laulu, mille sõnade vormi ja tähenduse kohta Neus oma vastuskirjas esitab selgitusi ja oletusi. Ta arvab, et kui laulus viidatud Kirumäe koht on samastatav Kirumpääga, siis võiks „[k]a *Kunglasilla* kohta [---] mõnda oletada”¹ (Kirjavahetus II: 133). Samas kirjas mainib Neus (seoses muude, Kreutzwaldile ülevaatamiseks saadetud laulutekstide ja nende kommentaaridega), et tal on palju materjali kogunenud eestlaste Eldoradost (tõlkes Kullamaa), ja uurib, kas Kreutzwald on midagi sellisest maast, Kullamaast või muust kuulnud (Kirjavahetus II: 134). Järgmises kirjas, 12. detsembril 1851 palub Neus luba avaldada oma rahvalaulude väljaande kolmandas köites laul, „kus Lempitut mainitakse ja mis müütiline ei ole” (Kirjavahetus II: 137). Ilmselt on luba saadud, sest järgmisel aastal ilmunud väljaandes leidubki kirjavahetuse sõnaseletustega kokku langev laul, mille algusvärsid kõlavad:

Läksin kaweda kalale,
Üle piirde Peipsielle,
Wirgul jalgil Wiro randa,
Kihutes Kirromäe külaje,

Fernhin zog ich zum Fischen aus,
Ueber die Gränzen aus zum Peipus,
Munter steigend zu Wierlands Strande,
Drang zum Dorf ich Kirromäggis,

¹ Siin ja edaspidi on tsiteerimisel kasutatud Kreutzwaldi kirjavahetuse köidetes (Kirjavahetus I, II, VI) esitatud tõlkeid.

Kungla silla kuningale,
Lempiti lelle läwela.
(Neus 1852: 428–429)

Zu der Brücke Kungla Könge,
An des Oheims Lempiti Schwelle.

Laulus on kohanime Kungla (Kungela) mainitud veel kolmel korral: „Nõnda nõudsin nõmme kaudo, / Laanest Lempiti lageda, / Kungla silla kuningale”; „Kulda Kungela piirilta”; „Kungla kuulus tütar, / Kuningate kaasaline” (Neus 1852: 428, 430, 433).

Laulu saatekommentaaris kirjutab Neus (1852: 428), et neljandas värsis mainitud paik *Kirromäggi* võib olla Kirumpää ning et järgmise värssi Kungla silla paik on talle teadmata. Väljaande lõpus olevas sõnaseletuste ja kommentaaride osas on öeldud, et laulu on kirja pannud Pihkvas keegi Lipping, kes jagas seda Kreutzwaldiga (Neus 1852: 468). Samuti mainib Neus, et üks teine laul näib nimetavat põhjamaal asuvat Kungla saart (sks „ein anderes Lied nennt ein wie es scheint zu Nordland gehöriges Eiland Kungla”, Neus 1852: 428).

Kreutzwaldi poolt Neusile saadetud laul, nii nagu mitmedki teised Kreutzwaldi kirja pandud regilaulud, on rahvaehtne ainult tükati: loomemeetodilt meenutab see eepost „Kalevipoeg”, kus regivärsimotiive on ära kasutatud pikema jutustava loo komponeerimisel. Seejuures on omaloomingulised osad regivärsilähedased, kuid samal ajal äratuntavalt mitterahvapärased. Kreutzwaldi nn kalevipojavärss erineb regivärsist eelkõige sisuliselt, sisaldades regivärsile mitteomaseid sõnu, vormeleid ja motiive. Erisusi on ka vormis, millest kõige silmatorkavam on lausete kulgemine vabalt üle värsipiiride: see võimaldab loo jutustamisega rutem edasi minna. Regilaulule on üldiselt iseloomulikud parallelismirühma pikkused laused, mis võimaldavad enam keskenduda poeetilisele väljendusele, kuid aeglustavad sisuga edasi liikumist. Kreutzwald on oma kirja pandud ja avaldatud regilaule tihti kaasajastanud ehk siis ajastuomasele kunstluule paatosele vastavamaks kohandanud (rahvus)-romantilise tooni lisamisega (Nirk 1958: 595; vt ka Sarv 2008: 51–52). Kreutzwaldile iseloomulik loomemeetod, kalevipojastiil, ilmneb mitmetes Kreutzwaldi kirja pandud rahvalauludes: eelmainitud eesti rahvalaulude kogumiku (kolm köidet ilmusid aastatel 1850–1852) koostajale Neusile saadetud laulude kõrval nii 1845. aastal väidetavalt Laiuse mehe Märt Mohni suust kirja pandud laulus, 1847. aastal kogutud seto lauludes (Annist 2005: 467–477, 480) kui ka Kreutzwaldi ja Neusi ühises eestlaste müütiliste ja maagiliste laulude kogus avaldatud lauludes (Kreutzwald, Neus 1854). Kreutzwaldi seesugust rahvalaulude ilustamise praktikat on August Annist (2005: 510, 632) nimetanud balhorniseerimiseks.²

Kuigi kirjapanekutes on Kreutzwaldi loominguline panus äratuntav, on ajastuomane ka see, et Kreutzwald omistas laulud kellelegi teisele, mis justkui pidanuks lauludele väärtust lisama ning nende rahvaehtsust tõendama (vt Nirk 1958: 650–658). Nii küsib ka Neus oma kirjas „Kojutuleku” laulu päritolu kohta: „Kes on see härra Andresen Ulilas (või Alilas), kes, nagu näib, „eesti muinaslugusid” teab? Kas Teie ei koguks selle üle ligemaid teateid? Kas tema on laulu üleskirjutaja või mõni

² Teose paremaks tegemise kavatsusega kokkuvõttes teose halvemaks muutmine.

teine? Ma palun, kui võimalik, selle kohta teateid anda.” (Kirjavahetus II: 133) Kuigi me täpselt ei tea, mida Kreutzwald Neusile kirjutas, on Kreutzwald selle oletuse ilmselt ümber lükanud ning väljaandes on laulu kirjapanijana nimetatud hoopis Lippingut. Edasise seisukohalt on kõnekas, et laulu saatmise ajal oli Kreutzwald kirjutamas „Kalevipoega”, nagu aimub Neusi märkusest eepose edenemise kohta ühes varasemas kirjas (vt Kirjavahetus II: 130).

Kui 1852. aastal avaldatud laulu kommentaaris oletas Neus, et Kungla asus Eestist kaugemal, põhjamaal, siis mõiste *Kungla* oluline konnotatsioon on isandad: selle sõnaga kõlavad lähedaselt nii rootsi *konung* 'kuningas' kui ka läti *kungs* 'isand', mis võivad olla sõna kujunemise või loomise taustaks. 1862. aasta kirjas kommenteeris Neus, et „*Kungla* näib mulle vihjavat rootsi sõnale *kung* (lühendatult *konung*), s. o. kuningale” (Kirjavahetus II: 203). Kreutzwald kasutas oma teostes Kungla nimetust esimesest mainimisest alates järjest sagedamini. „Alg-Kalevipojas” esineb *Kungla* ühel korral, nimelt Kungla-maana mõõga kirjelduse loos (Alg-Kalevipoeg 1853: III laul, v 622), kus muude alliteratiivsete üksuste kõrval (*Vars valgest hõbedast, Tera seitsmest terasest ja raua rahnudest, Käepide kallimast kullast*) esineb *Kup Kungla-maa kivista*. Tekstikriitilises väljaandes avaldatud Enno Piiri koostatud sõnastiku järgi esineb *Kungla* täielikus „Kalevipojas” kokku juba 11 korda: I laulu värssides 499, 505, 507, 512, 515, III 477, VI 914, 922, XIX 398, 400, 405; peale selle esineb kahel korral *Kunglamaa* V 731, VI 437 (Kreutzwald 1963: 292). Kui võrrelda neid tekstikriitilises väljaandes ära toodud kohti rahvaluules leiduvate paralleelidega, siis selgub, et Kreutzwald on kõik Kunglat sisaldavad värsid ise loonud. Seega on Kreutzwald Kungla-kontseptsiooni juurutanud 1853. ja 1862. aasta vahel.

Teine oluline sõna *Kungla* levikut mõjutanud teos on Kreutzwaldi samal perioodil valminud ning hiljem ülimalt populaarseks saanud jutukogumik „Eesti rahva ennemuistsete jutud” (EREJ 1866). Kokku ilmneb Kungla nimetus eri kujul 11 korda kolmes jutus: „Nupumees”, „Tuhka-Triinu” ja „Pilli-Tiidu”, peale selle ühe korra „Paiklike ennemuistsete juttude” osas jutus „Narva kaupmehe tütar”. Kreutzwaldi muinasjuttudes esinevaid nimesid analüüsinud Enn Ernits on välja toonud, et *Kungla(maa)* võib esineda nii juhumaininguna kui ka konkreetse muinasjutu tegevuskoha nimena: muinasjuttudes „Nupumees” ja „Tuhkatriinu” on Kungla üsna kõrvaline (viimases mainitakse üksnes, et kosilane oli ehk Kunglamaalt pärit), seevastu osa muinasjutu „Pilli-Tiidu” tegevusest toimubki Kunglamaal (Ernits 2018: 11–12).

On omapärane, et sõnad *Kullamaa* ja *Kunglamaa* on hilisemate toimetajate väljaandjate silmis olnud mõnikord ka sünonüümsed. Kreutzwaldi kogumiku kõige varasema jutu „Tänulik kuningapoeg” algselt saksa keeles ilmunud variandis esines *kullamaa*: „Es war einmal ein stolzer Fürst im Goldlande (üks uhke kullamaa kuningas), der hatte sich zufällig in einem großen Walde verirrt und konnte trotz alles Suchens den Ausweg nicht wieder finden” ('kes eksis metsa ega osanud vaata-mata kogu otsimisele jälle väljapääsu leida', Kreutzwald 1850: 76). Sama ühendit on Kreutzwald kasutanud „Eesti rahva ennemuistsete juttude” esmatrükis: „Ükskord oli üks kullamaa kuningas metsa laanes äraeksinud ja ei leidnud kõige otsimisega enam teed, ehk ta kül risti ja põigiti käis” (EREJ 1866: 76). Seevastu „Eesti rahva ennemuistsete juttude” viiendas ehk esimeses nõukogudeaegses trükis algab lugu „Tänu-

lik kuningapoeg” just Kungla kuninga tutvustamisega: „Ükskord oli üks Kunglamaa kuningas metsalaanes ära eksinud ega leidnud kõige otsimisega enam teed, ehk ta küll risti ja põigiti käis” (EREJ 1951: 115³) – seega on Kungla hilisemate toimetajate tõttu lisandunud isegi sinna, kus Kreutzwald seda ise pole kasutanud.

Kungla ja Gotland/Ojamaa

Kreutzwaldi Kungla-kontseptsiooni edasist arengut valgustab 1859. aastal kirjutatud Kreutzwaldi kiri baltisaksa keeleteadlasele Franz Anton von Schiefnerile. Kreutzwald kirjeldab selles, kuidas ta jõudis oletuseni, et Kungla võiks asuda Ojamaal:

Sattusin juhtumisi ühele hüpoteesile, mida Teile käesolevaga soojalt kritiseerimiseks soovitan. Eestlaste mõistatuslikku *Kungla-maad*, mida peale *Kalevi*-loo veel vana-des lauludes, muinaslugudes ja ennemuistsetes juttudes sagedasti nimetatakse, pidasin ma tänini fantaasiasünnitiseks, muinasjutuliseks eldoraadoks, millel vähematki reaalselt põhja ei ole. Hiljaaegu juhtusin ma kogemata kombel ühele kirjeldusele Visbyst Ojamaal, millest kroonikakirjutajad imeasju teadustavad: „sead söövad hõbekünast, naisterahvad ketravad kuldkedervartega *etc.*”⁴ Seal langes mul äkki otsekui kae silmadelt: kas see pole meie *Kungla-maa*?! Ojamaa ja Kungla ühendamise mõte kipub vägisi pähe, kui arvesse võtta sedagi ajaloo fakti, et muistsed eesti mereröövlid oma luusisõitudel mitte ainult nii kaugele ei jõudnud, vaid rikast linna koguni rüüstasid. Sama vähe takistust leian ma *Kungla k u n i n g a s t*; harimata mereröövlid võisid ju – kui sootuks kõrvale jätta alliteratsioon lauluvormis – pürjermeistrile või mõnele teisiti nimetatud linnapeale väga hästi säherduse aunime anda. Pealegi satuvad meile ette *Kuressaare* ja *Kuramaa kuninga* nimed, mis ilmselt *vanemale* (pealikule) osutavad. Kui nüüd ajalookirjutajate tõttu see *factum* kindel on, et hansalaste õitseajal Ojamaal äramõõtmatu rikkus oli valitsenud, siis pole raske seletada, kuidas koju-tulevate meresõitjate jutud seal nähtud rikkusest ja luksusest pealtkuulajate fantaasias asju pidid paisutama. Seepärast passib see täiesti, kui üks eesti ennemuistne jutt „hõbedast seakünad” kullaks muudab, jutustades: „*Kungla-maa kuninga sead söövad iga päev kuldkünal kallist rooga.*”⁵ Lühidalt, Teie näete, et me ilma vägivallata sellele müütilisele imedemaale ajaloolise põhja võime anda. Kaaluge asi läbi ja andke mulle parajal juhtumisel oma arvamine selle kohta. (Kirjavahetus VI: 514)

Kahjuks pole teada, mis Schiefner sellele hüpoteesile vastas, sest vastuskiri ei ole säilinud – kirjavahetuse kõite koostajad on pakkunud, et kirjad hävitas kas

³ Viimane versioon on ka leitav veebivara kaudu (nt Vikitekstid: Eesti rahva ennemuistsed jutud).

⁴ Kirjavahetuse publikatsioonis on allmärkus „Kirjelduse päritolu on tundmata” (Kirjavahetus VI: 520).

⁵ Kirjavahetuse publikatsioonis on allmärkus „Pole teada, missugust muinasjuttu Kr[eutzwald] silmas peab” (Kirjavahetus VI: 520).

Kreutzwaldi väimees Gustav Blumberg või „kirjanik ise oma eluloojakul” (Kirjavahetus VI: 5).

Eelmainitud kirjas on ära toodud kaks tsitaati, mõlema kohta on kirjavahetuse toimetajad lisanud märkuse nende teadmata leidumuse kohta. Pole tõesti seni selge, millises muinasjutus hõbedased künad kuldseteks künadeks muudeti, igatahes oma hiljem kirjutatud muinasjutus „Pilli-Tiidu” on Kreutzwald sõnastanud Kunglamaa kirjelduses, et „[si]gadele anti küna asemel hõbe ämber söögiga ette” (EREJ 1866: 299). Seevastu Kreutzwaldi viidatud kroonikakirjeldus on leitav näiteks rootsi pas-tori ja esimese rahvalaulukoguja Arvid August Afzeliuse ajaloolise pärimuse kogumiku „Swenska folkets sago-häfder” (1839–1870) neljandast osast. Seal kirjeldatakse Gotlandi rikkust rahvalaulu varal järgmiselt:

Nils Guldsmed drager till Konungen och ljuger
Den lede förrädare och slemme tjufwer:
„De Gottländske hafwa så mycket guld,
Det wore dig godt att winna;
Swinen de äta ut silfwertråg,
Och med guldten hustrurna spinna.”⁶
(Afzelius 1851: 199)

Laul räägib Nils Guldsmedist (Kullassepp), kes olevat meelitanud Taani kuningat Valdemar IV Gotlandi vallutama, lootuses teda oma tütrega naida (vt ka Bergman 1882: 30–31). Mõnevõrra meenutab see laulu episood tõepoolest regivärsilise „Laevamängu” laevasõidu sihtpaika, Neusi oletatavat Eldoradot („kus need kuked kulda joovad, / kuked kulda, kanad karda, / haned haljasta hõbedat, / peened linnud penningida,” Neus 1852: 367, vrd lk 346 Neusi kommentaariga laulule „Imemaa”, kus räägitakse rahva seas laialt levinud imedemaa või kullamaa kujutlusest). Samal ajal pole tegelikult teada, kas ja kui palju Kreutzwald rootsi keelt oskas.⁷ Nii võiks pidada tõenäolisemaks, et Kreutzwald luges mõnd Gotlandi kohta käiva laulu saksakeelset vahendust. Paraku on tema raamatukogust tänapäevaks säilinud ainult 220 (saksa-keelset) raamatut (Hollo 2003: 30), mis asuvad Dr. Fr. R. Kreutzwaldi Memoriaal-muuseumi varade hulgas ning mille nimetusi Eesti muuseumide infosüsteemis läbi vaadates ei leidunud võimalikku sobivat eksemplari.

Teiste reaaside kõrval on Kungla kohta kirjutanud August Annist „Kalevipoja” tekstikriitilise väljaande kommentaarides. Selles pakub ta välja, et Kreutzwald on Kungla kujutluse võtnud mõnest muinasjutust mingi ebamäärase imemaana, kus kõik on kullast. Selle alusel olevat Kreutzwald Kunglat püüdnudki samastada

⁶ Rts 'Nils Guldsmed läheb kuninga juurde, / see õel reetur ja kaval varas valetab: / „Gotlandi inimestel on nii palju kulda, / mida oleks hea sul võita, / sead söövad seal hõbenõudest, / pereinaised ketravad lõnga kuldkedervartega.”

⁷ Kreutzwaldi nn väliskirjanduslikust eruditsioonist kirjutanud Liis Tohver (1932: 14) viitab küll juhule, kus Kreutzwald otsustab rootsikeelse käsikirja Faehlmannile Tartu saata, vt Kreutzwaldi kirjast Faehlmannile: „Rootsikeelset teksti ei suutnud ma lugeda; aga lootust mööda on teil ülikoolilinnas keeletundjaid, kes nende sisust jagu saavad” (Kirjavahetus I: 139). Välistatud pole, et Kreutzwald ei saanud lihtsalt käekirjast aru.

viikingiaegse jõuka Gotlandi ja Visbyga. Lõppjärelendusena aga esitab Annist arvamuse, et kuigi Kungla saavutas ilmselge populaarsuse ärkamisaegse kirjanduse kaudu, siis Kreutzwald ilmselt ei mõelnud seda nime välja, vaid see oli rahvalikult varem olemas. (Kreutzwald 1961: 439–440)

Neusi ja Kreutzwaldi diskussioon Kungla teemadel jätkus 1860. aasta algul, mil Neus tänas Kreutzwaldi Kungla kohta antud (uute) selgituste eest, ent oli skeptilisem Gotlandi-hüpoteesi suhtes:

Teie teadete eest *Kungla-maa* kohta minu tänu! Olen Teiega täiesti ühes nõus, et eestlased seda imemaad kui tõesti olemasolevat käsitlesid ja mõtlesid, ja kui selle kirjeldus Visby kirjeldusega sobib, siis on see minu arvates täiesti arvessevõetav vihje. Siiski pean selle nime Gotlandist tuletamist esialgu veel väga kahtlaseks. Artiklis, mis mõne kuu pärast „Inlandis” ilmub, tulen ma nende kujutluste juurde tagasi ja esitan rea kohanimesid, kus need tõesti reaalsusse ülekantult esinevad.⁸ Miks ei võiks ka *Kungla-maaga* niisamuti olla? Võib-olla võtate Teie kord „Inlandis” kõik kokku, mis Te selle kohta esitada võite ja lisate võrdluseks loetud Visby kirjelduse juurde. Alles siis, kui eesti pärimused täielikumalt ja seostatult käes on, võib ehk ka nime kohta mõnda oletust avaldada, ja kui õnne on, siis ka põhjendada. (Kirjavahetus II: 188)

Neus tuli kirjavahetuses 1863. aastal veel kord Kungla teema juurde tagasi, andes Kreutzwaldile teada, et Kungla küla Narva jõe ääres mainib Carl Schirren oma hiljuti ilmunud teoses „Quellen zur Geschichte des Untergangs des Selbständigkeit Livlands”. Ta soovitab kasutada raamatu registrit: „[K]ui õieti mäletan, oli see 2. köites” (Kirjavahetus II: 211). Viidatud Schirreni allikapublikatsiooni registris leidubki kuningaga seotud saksakeelne kohanimi *Kongsdorf*: „vielleicht Kunniküll, Knäszelo⁹ an d. Narva” (Schirren 1862: 335).¹⁰ Eesti kohanimeraamatu andmeil on teada Kuningaküla¹¹ esmamaining aastast 1583 *Kunnungekyll*. Nime lähtekohaks on peetud sõna *kuningas*, see võis olla tekkinud vabameeste või -talude nimedest, kuid välistatud pole ka isikunimelist tagapõhja (EKNR: 256). Schirreni publitseeritud dokument puudutab 1558. aastat ja ühe vene jahimehe saabumist Narva. Seega võib Kuningaküla esmamainimise viia selle järgi veerandsada aastat varasemaks.

Laulu mõju

Kungla rahvast rääkiva Friedrich Kuhlbari luuletuse „Vanemuine” loomishetk on täpselt dateeritud: 22. oktoobril 1869 (Kuhlbars 1886: 117). Kuhlbars kirjeldab laulu loomelugu järgnevalt: „Istusin, nagu harilikult, oma kirjutuslaua juures, õpilaste

⁸ Artikkel käsitleb Tacituse teateid soomesugu rahvastest, mh esitleb seal Neus ka kohanimesid, aga mitte seoses Kunglaga (H. N. 1860).

⁹ Oletatavasti Knjaz-Selo (vn князь 'vürst', село 'küla').

¹⁰ Register viitab tekstile: „[---] Vnd ock de luede van kongsdorp In de Narue geflagen [---]” (Schirren 1862: 89).

¹¹ Ametlik valdavalt vene asustusega küla Narva jõe keskjooksul Alutaguse vallas.

kirjatööd vrnas minu ees. Umbes kesköö ajal oli mul viimane nendest töödest läbi-vaadatud. Tuju läks korraga ülihääks... kui kell üks löi, oli mul „Kungla rahvas” pabe-riil” (Sepp 1979). Teos ilmus laulukogumikus „Vanemuine ehk Neljakordne Laulu-Lõng”, heliloojaks oli märgitud Karl Zöllner (Kuhlbars 1870: 5–6).¹²

1883. aastal ilmus Karl August Hermann lauluraamatu „Eesti kannel” teine vihik, kus on esitatud laul „Wanemuine”, mille juures on viisi autorina märgitud Karl August Hermann ja kuupäev 20. oktoober 1874 (Hermann 1883: 50–51). Hermann töötles Zöllneri viisi ja jõudis tänapäevani lauldava versioonini. Seetõttu ongi hil-jem loo viisi autorina mainitud mõnikord Hermann kõrval ka Zöllnerit (Sepp 1979; loo viisi autorsusest vt Arro 1933: 167). Täienenud vormis laul jõudis Eesti esimesse ooperikatsetusse, Hermann lauleldusse „Uku ja Vanemuine ehk Eesti jumalad ja rahvad” (Hermann [1908]: 28–29) ning eraldiseisvana leidis see tee massidesse, nii et laulus võib näha „eesti tärkava levimuusika võrseid” (Ojakäär 2000: 24). Kuhl-barsi luuletuse viisistamisega Hermann „lennutas Vanemuise popkultuuri taevasse” (Pöldvee 2013: 21). Ärkamisajal „hollandus eestlastele muistne Kungla õnneriik” (Larm 2017: 945), Kungla hakkas sümboliseerima „ilmselt midagi, mida eesti ühis-kond vajas: eestlaste ühtsust ja paremat tulevikku „parema mineviku” kaudu” (Jan-sen 1998: 811).

Kungla nime süvenev populaarsus sundis juurdlema ka selle päritolu üle. 1886. aastal kirjutas Matthias Johann Eisen ajakirjas Oma Maa artikli Kunglast. Esmalt pöördub ta loomulikult Kalevipoja poole, markeerides eraldi kolm katket „Kalevi-pojast”. Eepose esimese laulu tegelaskujuna „Tuli Kungla kuninga poeg, / Viie-kümnel hobusel, / Kuuekümnel kutsaril, / Ise kulda täku seljas” kosja Lindale, küll ebaõnnestunult. 19. laulus soovivad seevastu sõbrad Kalevipojal Kunglasse kosja minna („Mine Kunglasse kosima, / Noorikuda nõudemaie!”). Kuuendas peatükis mõtiskletakse pärast tamme raiumist: „Oleks see Kungla kodada, / Siis oleks kullasta tehtud.” (Eisen 1886: 33–34) Kõigi mainimiste selge ühisjoon on Eiseni järgi rik-kus, mis väljendub eelkõige kulla kui rikkuse määra mainimisel. Ta viitab, et paljud samastavadki *Kungla* > *Kuldla* > *kullakoht*, samas märkides, et seesugune hääliku-muutus pole usutav. Teise arvamisenä pakub Eisen välja, et Kungla kujutab Got-landi saart. Ka sealjuures märgib ta, et kuigi sõnadel on teatav sarnasus, siis seda-sorti häälikumuutusi eesti keel ei võimalda. Samuti osutab ta, et Gotlandi tarvis on eestlastel omakeelne nimi Ojamaa. Kolmanda ja Eisenile tõenäolisimana tundunud variandina arendab ta edasi teemat, et Kungla pärineb sõnast *Kuningla* – kuninga koht. Sõna esimene osa viitaks Eiseni järgi Skandinaavia laenule kuninga tähenduses ning kuna eestlastel kuningas ajalooliselt puudus, tuleks tema arvates Kunglat otsida väljastpoolt Eestit, kohast, kus oli kuningas. Eisen argumenteerib veel, et Gotland ei sobi Kungla kandidaadiks ka seetõttu, et enamasti pole Kungla puhul räägitud

¹² „Kungla rahva” alusviis pärineb saksa heliloojalt Karl Zöllnerilt (1800–1860). Tõenäoliselt leidis Kuhlbars viisi 1861. aastal ilmunud laulukogumikust „Baltisches Liederbuch”. Seal toodud laulul algusriidadega „Der Alte, der die Stunden misst” pole autorit märgitud (Baltisches Lieder-buch 1861: 70). Laulu teksti autor on saksa lüüriline poeet Wilhelm Müller (1794–1827) ning luuletusena on teosel pealkiri „Liivakell ja veiniklaas” (sks „Stundenglas und Weinglas”), Kuhl-barsi luuletusel „Vanemuine” sellega tõlkelist seost pole.

saarest. Vaid ühel juhul¹³ on Kreutzwald eesti rahva ennemuistsetes juttudes rääkinud Kunglast kui saarest; Eisen arvas, et Kreutzwald oli Kunglat hakanud saareks pidama paljude „õpetatud meeste” mõjul, kes seda oletust trükisõnas olid väljendanud (Eisen 1886: 35). Gotlandi kui tõenäolisemat Kungla asupaika märkis juba Gustav Blumberg, otsides eepose sisus tõepärasusi. Eisen toob välja Blumbergi kahtluse Gotlandi ja Kungla samastamise suhtes: Gotlandil pole kunagi olnud omaette kuningat (Eisen 1886: 35; vt ka Blumberg 1869: 36). Gotlandi teooriat ei kinnitanud Eiseni arvates ka asjaolu, et Kungla rahvast on kujutatud eestipärasena, ehk siis Eiseni arvates pidi see soomesugu rahvas olema (Eisen 1886: 36).

Kungla asukohta otsides jõuab Eisen müütilise maa Biarmiani. Toonastes põhjamaade ajaloo alastes teostes kirjeldati seda kui Soomest Uuralini ulatuvat kullarikast riiki, kust skandinaavlased käisid mõõku, kulda ja nahku toomas. Eisen on seda riiki maininud ka oma teoses „Eesti, Liivi ja Kuura maa ajalugu” (Eisen 1877: 8). Samuti on riiki kirjeldanud Carl Robert Jakobson esimeses isamaa kõnes 1868. aastal.¹⁴ Biarmiat on mainitud umbes 30 keskaegses tekstis ja enamasti seostatakse seda alaga, kus on elanud soome-ugri rahvas. Ajaliselt paigutatakse teated Biarmiast IX–XIII sajandisse ja ruumiliselt olevat see maa asunud Valge mere läheduses (vt Koskela Vasaru 2016). Eisen (1886: 36–37) spekulereib Eestist Biarmiasse jõudmise võimaluste üle (ümber Skandinaavia poolsaare või siis ka läbi Neeva ja Sviri jõe Oonega järveni) ning mainib, et maatõusuga on ehk toonased sõidetavad jõed kuivaks jäänud.

Eiseni mõttekäik inspireeris Kuhlbari võtma Oma Maa ülejäärmises numbris ette Kungla päritolu. Luuletaja alustab oma artiklit eespool viidatud täpse ajamääranguga lauluteksti sünniajast ning mainib, et enne laulu tegemist oli ta lugenud laule Kalevipojast, Kreutzwaldi kogumikku „Eesti rahva ennemuistsed jutud” ja Blumbergi Kalevipoja reaalse raamatut, „milles Kunglast kirjeldatakse” (Kuhlbars 1886: 117). Samuti mainib ta, et on kursis mitme muinasjuttude ja põhjamaade eluolust jutustava teosega. Kuna ükski teostest Kunglale kindlat kohavastet ei pakunud, seostas Kuhlbars selle sõnaga *Künkla* (st sõnast *küngas*). Selle arutluskäigu lõpuks lisab ta, et sügavalt ta teemat siiski ei uurinud. Eiseni pakutud Biarmia ja Kungla seose heidab ta kõrvale ning esitab teooria, et Kunglal on seos pööripäevaaegsete lõkete ning „mägedel ja küngastel (Kunglas)” peetud pidudega: varem olevat need olnud jaanipäevast palju suuremad peod ning Kungla kulla asemel on mõeldud tegelikult suvist päikest (Kuhlbars 1886: 119). Samuti olevat nendel pidudel olnud väga tähtsal kohal laulmine ja luuletuste lugemine. Kuhlbars toob artiklis ära ka oma luuletuse parandatud variandi (Kuhlbars 1886: 119–120). Parandus puudutab eel-

¹³ Muinasjutt „Pilli-Tiidu”. Selle müütilise maa saarena kujutlemises pole midagi imekspandavat, nii esinevad fiktiivsed topograafiad muinasjuttudes sageli saarte kujul (vrd eri kirjeldusi Köhler-Zülch 2010).

¹⁴ „Eestlaste ülem Jumal oli J u m a l (ka Vanaisaks ja Vanataadiks nimetud), kelle nimega kõik soome suguseltsid nüüd veel Jumalat nimetavad, ja kelle nime al pagana Laplased praegu veel üht vägevat vaimu teenivad, kes taeva ja maa üle valitseda. Selle Jumala ülem tempel ja kuju oli Biarma maal Valgemere ligidal, kellest „Sturlangs Sagas” (lehekülj 46–49) nõnda juttustakse: „Jomala kuju oli väga kunstlikult kallist puust tehtud ja üleütlse kulla ja kalli kividega kaetud.”” (Jakobson 1991 [1868]: 15–16)

kõige kolmandat salmi, kus tuuakse sisse Endla nimi. Teise salmi lõpus aga on Eesti rahva sugu asendatud soome rahva sooga.¹⁵ Siiski pole enamik muudatusi käibele läinud ja tänapäeval tuntakse laulu siiski suhteliselt algupäraste sõnadega.

1921. aastal pöördub Eisen Kungla nime juurde tagasi mahukas Päevalehe artiklis. Ta võtab arutluse aluseks Kalevipoja VI laulus (värsid 912–924) mainitud kohanimed Lihala, Rahala ja Kungla: „Kas on see Lihala linna, / ehk on see Rahala randa, / Ehk on see Kungla kodada”. Eisen on Uno Karttuneni raamatust „Kalevipoegin kokoonpano”¹⁶ leidnud 1828. aastal üles kirjutatud värsid: „On see nüüd Lihula linna, / või on see Rahula randa, / või on see keisri kiriku?” Kohanimedes toimunud muutused paneb Eisen Kreutzwaldi fantaasia süüks. Eisen väidab, et uurides veel teisigi rahvalaule, on selge, et enamasti on Lihala asemel ikka Lihula. Eelmainitud kohanimedest aga huvitab meid kõige rohkem Kungla. Mõnel juhul on Eisen leidnud *keisri kiriku* asemel rahvalaulus mainituna *Keila kiriku*. Kui Lihulaga seostub enamasti Läänemaa linn, siis artiklis esitab Eisen seose hoopis Keila kihelkonna Lehola vallaga (1891. aastal liidetud Keila vallaga). Rahulaga seostas Eisen samuti Keila kihelkonnas lühiajaliselt esinenud valda (Rahula vald tegutses 1886–1891, siis liideti Saue vallaga). Kuigi Rahulat on mainitud eelkõige koos rannaga ja toonane vald mereni ei ulatunud, teeb Eisen meelevaldse järelduse rahvalauliku geograafiatundmise kohta: „Ma arvan, laulik ei olnud suur maade tundja või vähemalt ei tahtnudki oma geograafilist tundmist avaldada.” Kuna nii Rahula kui ka Lehola asusid Keila kihelkonnas, pakkus see pidepunkte Kungla seostamiseks Keilaga. (Eisen 1921) Põgusalt käsitleb Eisen Kunglat ka hiljem, koondades teateid Eestis peidetud Rootsist pärit varanduste kohta (Eisen 1928).

Eiseni ajast on muutunud arusaamad sellest, kuidas rahvalaule tõlgendada. Kuigi rahvalaulud sisaldavad nii reaalseid kui ka müütilisi kohanimedid, siis regilaulus esinevad nad pigem sümbolises, üldistavas tähenduses kui reaalse paikadena. Tundub aga, et kuigi eksisteeris eri seisukohti, siis kinnistus Kungla kontseptsioon Gotlandina pigem üldisemaks. Nii sõnastab August Annist veendunult Kreutzwaldi juttu „Pilli-Tiidu” kommenteerides: „Kunglamaaga on, nagu mujalt teada, Kreutzwald mõelnud võrdlemisi konkreetset Gotlandi saart” (Annist 1966: 212) ja viitab just Kalevipoja kommentaarile (Kreutzwald 1961: 440). Teisal nendib ta reaale otsides, et Pilli-Tiidu merelemineku koht on „Narva sadam ja [...] reisisiht on Kunglamaa (mida Kreutzwald tavaliselt samastab Gotlandi saarega)” (Annist 1966: 314). Ka „Ennemuistsete juttude” 7. trüki, tekstikriitilise väljaande Annisti kirjutatud kommentaaris seisab „Kreutzwaldi järgi õnnemaa, rikas muinasjutumaa; Gotlandi saar” (EREJ 1967: 424). Muistendi „Narva kaupmehe tütar” kommentaaris seisab samuti üheselt, et Narva kaubasidemete puhul Kungla saarega „mõeldud on Gotlandi saart” (EREJ 1967: 421).

¹⁵ Selle versiooni käsikirjaline tekst koos eri (hilisemate) sõnastuskatsetustega on leitav Eesti Kultuuriloolisest Arhiivist, vt EKM EKLA, f 65, m 37: 7, l 5p.

¹⁶ Karttunen 1905: xviii – Lisa 36 (üles kirjutatud Maarja-Magdaleena khk, 1828).

Kungla rahvapärimuses: enne ja nüüd

Nagu kirjeldatud, avaldas Neus kirjas Kreutzwaldile veebruaris 1860 Kungla suhtes lootust, et kui eesti pärimus „täielikumalt ja seostatult käes on, võib ehk ka nime kohta mõnda oletust avaldada, ja kui õnne on, siis ka põhjendada” (Kirjavahetus II: 188). Praeguseks ajaks on Eesti Rahvaluule Arhiivi koondatud üksjagu teadmisi eesti vanema pärimuse kohta ning saame kontrollida, kui laialt Kungla nimi rahva seas tuntud on.

Regilaulude andmebaasis¹⁷ leidub 22 teksti, mis sisaldavad kohanime Kungla. Mõni neist ei tule Kreutzwaldi loominguga allikana arvesse: üks neist on riimiline laul, mida soovitatakse laulda „Kungla rahva viisil”, teine on hoopis muinasjutulik proosatekst (mis sisaldab regivärsilisi osi) ning kolmas siirdevormiline laul, mis algab riimilise osaga („Ennemuiste hallil a'al / Käisin karjas Kunglamaal”, EKM ERA, Leoke 1, 255/6). Ülejäänud 19 teksti võib jagada kolme rühma.

1) „Kalevipoja” teksti kasutavad laulud. Kaks kiigelauluvarianti (Ambla khk, 1894, EKM ERA, E 11788/9 (9); Järva-Madise khk, 1927, EKM ERA, E 61679/81 (18)), milles esinev motiiv on ilmselt pärit otse „Kalevipojast” (välja on jäänud keerulisemas sõnastuses värss). Järvamaalt kirja pandud laulud on võrdlemisi regivärsipärased, kuid „Kalevipojast” pärit osa on siiski romantiseeritud ning traditsioonilisest rahvalaulust selgesti kõrvalekalduv. Sõnastuselt on need variandid niivõrd lähedased, samas „Kalevipoja” tekstist siiski erinevad, et sunnivad oletama sekundaarse trükise vahendust. Internetiotsing näitaski, et Ambla kihelkonna tekst on veidi redigeeritud kujul ilmunud Eiseni 1919. aasta väljaandes „Eesti rahvalaulud” (Eisen 1919: 151–152), kust selle võis leida 1927. aastal laulu esitanud Ann Graurok või laulu üleskirjutaja, filoloogiatudeng Marie Priidemann.

2) Laulud, kus Kungla esineb koos muude rahvusromantiliste terminitega, selgelt kirjanduslikus autoriloomingus ja/või on kirjanijaks korrespondendid, kelle saadetised juba varemgi teadaolevalt sisaldavad mitterahvapärast, kirjanduslikku või siis balhorniseeritud ainet (kokku kaheksa teksti aastatest 1879–1904). Siingi on võimalik trükiallikate vahendus. Ühe komplekti moodustavad neli omavahel sarnast teksti Kunglas laulude õppimisest, kus regilaulu on kombineeritud mitteregilaulupäraste elementidega (ainsad tekstid regilauluandmebaasis, kus sisaldub sõna *kummitus*), kogujateks J. M. Sommer, Karp Kuusik ja Viilip Lepp. Teise komplekti moodustavad kaks sarnast teksti J. P. Söggelilt (üks saadetud Eisenile, teine Hurdale). Lisaks eelnimetatutele leidub kaks laulu, mis on regilaulu kohta üleromantiseeritud (kogujad Johann Mägi ja Miina Russmann).

3) Laulud, kus Kungla sulandub regilaulu kas pelgalt kohanimeks või veidi laiemas arenduses, mis siiski näib olevat pigem lauliku kui kirjandusliku üleskirjutaja looming (võib ka olla vaieldavusi): kokku üheksa teksti aastatest 1872–1936. Paaril korral kõlab neis vormel *Kungla kuld*. Loomingulisemad laulikud on põiminud neile tuntud Kungla mõiste laulu süžeesse ning see annab aimu regilaulu loomemeetodist,

¹⁷ Praeguseks sisaldab Eesti regilaulude andmebaas veidi üle 100 000 regilauluteksti, mis moodustab ligikaudu kaks kolmandikku kõigist eesti regilauludest rahvaluulearhiivis. Sisestamist on alustatud vanematest kogudest. (ERAB)

kuid vastavaid arendusi ei saa kindlasti pidada traditsioonis levinuks. Nii näiteks lennutab loomislaulu lind Madli Sõsteri variandis ühe oma poja „kuuks Kunglamaale” (EKM ERA, EÜS VII 294/6 (49) < Kadrina khk, Palmse v – J. Sõster < Madli Sõster (1896)) ning tuntud lauliku Marie Sepa laulus on toredat meest hobuse seljas sõitmas peetud „Kungla kuningaks, Kalevite vallavanemaks” (EKM ERA, ERA II 141, 365/6 (22) < Kolga-Jaani khk, Soosaare v – Johannes Raidla (Grauberg) < Marie Sepp, s 1862. a (1936)). Varaseim tekst, kus regilaulude andmebaasis Kungla nime mainitakse, on Victor Steini 1872. aastal Setomaalt kirja pandud laul Kalmuneist, kus kosilane valib liisu abil, kuhu suunas kosima minna, ja liisuheiteks kasutatav kuld kargab Kunglamaale, kuhu siis kosilane oma kosjasõidu seab (EKM ERA, H II 62, 657/9 (14) < Setomaa, Meeksi k – Victor Stein < Antippa Katta (1872)).

Kokkuvõtteks võib Kungla nime esinemise kohta regilauludes öelda, et ilmselt on kõik meieni jõudnud variandid ühel või teisel moel mõjutatud kirjanduslikust Kunglast ning regilauludes see nimi enne Kreutzwaldi teoste mõju tuntud ega levinud ei ole olnud.

Muinasjuttude andmebaasis on praeguseks registreeritud 16 000 muinasjuttu-varianti, seal leidus 17 teksti, milles Kungla esineb ühel või teisel moel. Varem on eesti muinasjuttudes Kungla esinemist käsitlenud Risto Järv (2003), vaadeldes ennekõike imemuinasjuttude ainst toona andmebaasis olnud 5000 tekstivariandi põhjal. Nüüdseks on lisandunud ka muud muinasjutuliigid, ent selgub, et Kungla on mainitud ikka ja eelkõige just imemuinasjuttude või sarnaste lugude seas. See on ka mõistetav, sest Kungla imemaa-kontseptsiooni kohaselt ei olekski ootuspärane, et seal käiks loomamuinasjuttude kuri hunt või kaval rebane.

Kui toonases uurimuses oli muinasjuttuandmebaasi tekstidest leitud kokku seitse Kungla esinemist (Järv 2003: 100), siis praegu, kolm korda suuremas tekstikogus on Kungla esinemuste arv rohkem kui poole võrra suurem. Silmatorkavalt on suurenenud seto ainese osa: kui varem ei leidunud andmebaasis ühtegi Setomaalt talletatud lugu, siis nüüd on andmebaasis suisa neli Kunglat mainivat Setomaa teksti, enamik 1930. aastatest Samuel Sommeri kogust. Seejuures on ehk kõnekas, et kolm esimest Kunglat sisaldavat üleskirjutust¹⁸ pärinevad kõik aastast 1888 – võib-olla ajendatult Jakob Hurda üleskutsest „Paar palvid”, mis oli kaasa toonud muinasjuttude hoogkogumise (vrd Järv 2005: 30).

Sarnaselt regilauludega said muinasjutud jagatud Kungla mõiste kasutusest lähedalt eri kategooriatesse:

1) otseselt Kreutzwaldi „Eesti rahva ennemuistsete juttude” teksti kasutavad jutud;

2) muinasjutud, kus Kungla esineb koos muude rahvusromantiliste terminitega, selgelt kirjanduslikus autoriloomingus;

3) muinasjutud, kus Kungla sulandub jutu süžeesse kas pelgalt kohanimenä või veidi laiemas arenduses.

Esimesse kategooriasse paigutub ainult üks tekst, Setomaalt kirjapandutest ajaliselt hiliseim lugu „Pilli Tiidõ” (EKM ERA, S 42007/ 2 (11) < Setu Mäe v, Suure-

¹⁸ EKM ERA, H II 25, 9/19 (1); H II 29, 109/14 (3); H II 33, 417/27 (1).

Rõsna k – Aleksandra Nurmetu < Darja Kadastik (1932)), mis on Kreutzwaldi muinasjutu „Pilli-Tiidu” suhteliselt lähedane ümberjutustus. Näiteks on Kreutzwaldil: „Rahva suus elavad jutud kuulutasid nii mõndagi Kungla-maa rikusest, mis ööl ja pääval Tiidu meelest ei läinud” (EREJ 1866: 297); seto variandis: „Tiid’o kuuld’ rahva käest mõnt tükkö Kungla maa rikkusöst. Tuu lää-s Tiid’ol üüse öga päivä meelest. Mõtöl’, öt ku ma önnö sinnä saasi, sis ma lövväse’ hõlpsahe rikusö tiid.” Teine näide samast jutust mõni lause hiljem: „Viimaks jõudis tema Narva linna, kus sel puhul palju võõra maade kauba laevu sadamas seisis. Üks laev üteldi mõne pääva pärast Kungla-maale minema” (Kreutzwald); „Peräst joudsö Narva liina, koh võõra-maa kaubalaiva’ saisis. Üts laiv ülte mõnö päävä peräst Kunglamaalö minevät” (seto tekst). Setokeelses jutus on kasutatud Kreutzwaldi tekstiga üsna sarnaseid konstruktsioone, ilmselt on jutustajal (või üleskirjutaja fabritseerinud jutustajal) raamatu tekst olnud silme ees. Muidugi jääb ka võimalus, et tegu oli fenomenaalselt jutu meelde jätanud isikuga. Selliseid üsna otseseid paralleele trükitekstidega on arhiivi seto muinasjuttude kirjapanekute hulgas täheldatud varemgi (vt nt Toomeos-Orglaan 2015). Kui rahvusvahelise ainesega võrreldes on „Pilli-Tiidu” puhul tõenäoliselt „tegemist suurelt osalt Kreutzwaldi enda kompileeritud jutuga” (Annist 1966: 210), siis ilmselt pole see saanud Setomaale muul moel jõuda kui Kreutzwaldi teose vahendusel.

Teise kategooriasse, rahvusromantiliste tekstide hulka võib liigitada samuti ainult ühe teksti, pealkirjaga „Sõrmus ja tema imelik vägi” (EKM ERA, S 42007/ 2 (11) < Setu Mäe v, Suure-Rõsna k – A. Nurmetu < Darja Kadastik (1932)) tüübist „Imesõrmus” (ATU 560). Selles on Kunglat mainitud mitmel korral ning stiil on ilutsev, peategelane „võttis nõuks ja läks kõige kuulsama Kunglamaa kuningale kosja, kellel väga nägus tütrekene kodu kasvas, – kui kannikene, öitses kui õiekene”, tegelased peavad Kunglas salaja pulmad jne. Tekst on üsna vastav jututüübi traditsioonilisele süžeele, kuid romantiliste kaunistustega, mille hulka kuulub ka Kungla mõiste kasutamine.

Seevastu ülejäänud lugudes ehk üksiti peaaegu kõikides kolmanda liigi lugudes esineb Kungla n-ö juhumaininguna, kus sõna *Kungla* võiks vabalt asendada ka mingi teise paiganimega – nii nagu see muinasjuttudele üldiselt tunnuslik ongi –, kuna muinasjuttus tähistab kohanimi sageli lihtsalt kauget paika, seda isegi konkreetsete geograafiliste kohtade puhul (vrd Järv 2008: 278–280). Ühes muinasjuttu-tekstis on Kunglat kujutatud maana, kus elab imelind, kes annab inimesele tarkuse: „Ütskõrd tull’e kuninga poolö üts kaugö võõramaa miis ja see selet’ kuningalö ja timä poigadolö kõiksugutsit maailma vigurit, tä selet’, et kaugöl Kunglamaal olövat üts niisugunö imelind, et kes selle linnu önnö iäl kätte saa, see saab kõigö targöb miis üle maailma, sest see lind kuulutavat kõik tulövat ajad ette, mis iäl önnö või kunagi johtuda” (EKM ERA, S 42007/ 2 (11) < Setu Mäe v, Suure-Rõsna k – A. Nurmetu < Darja Kadastik (1932)). Setomaalt on kirja pandud „Lumivalgekese” (ATU 709) tekst, kus lubatakse kangelannale Kungla kuningas kosja kutsuda: „Olö nii kavva mi mann, kui mi lääme’ kutsumö’ Kungla kuninga poja sullö kosja ja siis olöt sa kõgöst hirmust ja vaivast pääsnü. Aga kae’, et sa niikavvane kedäge sisse ei lasö. Hoiä’ alati uss kinnil!” (EKM ERA, S 28821/33 (17) < Setu Mäe v, Võõpsu k < Järvesuu v, Võparsova k < Mäe v, Varesmäe k – Nikolai Sõrmus < Marie Kütte,

snd 1862. a (1930)). Mitmes muinasjutus on Kunglat kasutatud allitereeruva ühendina: nii kordub 11 muinasjutus sõnaühend *Kunglamaa kuningas* (või tema tütar). Teiseks korduvalt allitereeruvaks teemaks on kuld-pakk: kolmes muinasjutus küsib vaeslaps teda sauna kimbutama tulnud vanapaganalt lisaks riieele ka kuld-pakku Kunglamaalt, mille hankimisega jääb vanapagan hätta. Veel üks muinasjuttude andmebaasi arvatud lugu „Kolm õnneotsijat” on pigem muistend, kus on mainitud Kunglast tarkuse toomist.¹⁹

Mitmes kolmanda kategooria tekstis on Kungla paigutatud algusesse ja/või lõppu, ehk jutustajate jaoks on tegu olnud justkui mingi raamistusega, viitega muinasjutulisele maale: Kungla on siin väljamõeldud maa, kus tegevus toimub. Siiski on ka erandeid. Nõo kihelkonna tekstis (EKM ERA, H II 31, 494/8 (4) < Nõo khk, Pangodi v – Peeter Aleksander Speek (1891)), milles on liitunud imemuinasjutt „Vaeslaps ja peretütar” ning „Naiste tahk. Naiste tahu toomine” (ATU 480 / 1177**), on loo lõpus Kungla kõrval nimetatud veel teisi kohanimi: Soome, Kuressaare, Pärnu ja Peipsi – tundub, et ka see jutustaja on armastanud nimekuhjamisi (vrd Järv 2003) ja Kungla on leidnud kasutamist ühe nimena teiste seas.

Kokkuvõttes on Kungla mainingud muinasjuttudes regilauludega võrreldes pigem juhuslikud. Kuigi „Kalevipoja” tekstikriitilise väljaande kommentaarides on arvatud, et „ei ole usutav, et Kr[eutzwald] selle [Kungla] oleks välja mõelnud täiesti ilma rahvaliku aluseta” (Kreutzwald 1961: 440), ei saa öelda, et rahvaluulekogudest leiaks mingisugust toetust rahvapärasele Kungla kujutelmale. Nagu näeme, on siinse uurimisküsimuse jaoks muidugi probleem, et suurem jagu rahvaluulearhiivi kogudest on talletatud aastakümneid pärast „Kalevipoja” ja „Eesti rahva ennemuistsete juttude” trükist ilmumist, mis on Kungla nime eestlaste hulgas laiemalt levitanud ja tutvustanud. Varasemast ajast on rahvaluulekirjapaneid väga vähe.

Kui üldiselt on nii regilauludes kui ka muinasjuttudes Kunglat sisaldavad tekstid pärit ajast enne 1930. aastat, siis ainsaks erandiks on muinasjuttude kogumise kontekstis üldiselt väga hiline, 1994. aastal talletatud lugu Virumaalt (tüüp ATU 301, „Kolm röövitut kuningatütart” (III)). Seal esinevad kuningatütardega seoses laused „Ja meie oleme Kungla kuninga tütreid kolmekeisi ja me peame siin ketrama päevade viisi ja kõik sie kuldlõng läheb vanapaganalle või vanakuradille” ja loo lõpus „Lähme nüüd ja viime selle kulla – et sie on kõik varastatud sealt Kungla kuninga juurest ja need on tema tütreid – lähme viime ta tütreid ja ta kulla talle koju!” (EKM ERA, ERA, FAM 59 (46) < Kunda l (Viru-Nigula khk) < Venevere, Luusika k (Simuna khk) – Mall Hiimäe < Erna Lehtmets, 82 a, kuulnud jutu tädi käest (1994)). Jutu süžeel on Kreutzwaldi muinasjutuga „Kullaketrajad” mitmeid paralleele. Just erandlikkuse näitena on see jutuvariant leidnud koha ka kõigist eesti muinasjuttudest ülevaadet andvasse teaduslikku tüübiantoloogiasse, koostajate antud pealkirja „Karvane Iivan” all (EMj I:1: nr 7). Pärast muinasjutu rääkimist arenes veel küsitleja ning jutustaja vaheline dialoog: „Kas sedasama juttu olete siis rääkinud palju-palju?” – „Oi, ma olen seda rääkinud mitu põlvkonda!” Kuigi „Kullaketrajate” muinasjutus Kunglat

¹⁹ „Minu onu käinud Kungla maa targa juures ja sest ajast kadunud ka raha puudus ära” (EKM ERA, E 35858/63 (5) < Saarde khk – H. Sepp (1898)). Lugu on kohanimede mainimises produktiivne, see on seostatud konkreetse Saaremaaga ning veel mainitakse selles Londonit.

mainitud ei ole, on ilmselt loole oma mõju avaldanud just Kreutzwaldi muinasjuttude üldine laad. Annist (1966: 94) ei leidnud Kreutzwaldi „Kullaketrjate” muinasjutule otseseid rahvalikke vasteid ega ka kirjalikke allikaid ning oletas, et Kreutzwald on oma loos paari rahvalikku põhimotiivi täiendanud samuti rahvapärase rändmotiiviga.

Kui heita pilk rahvaluulearhiivi kolmandasse, kohapärimuse andmebaasi Koobas (käesoleval hetkel 37 700 kirjet), siis sealt leiab küll Kungla mainimisi, kuid enamikul puhkudel viitavad need hiljem tekkinud külanimedele.

Kus siis asub Kungla?

Tuginedes Blumbergi Gotlandi-usule, on Kungla jõudnud ka ühele kaardile. Inglise entomoloog ja folklorist William Forsell Kirby (1844–1912) koostas 1895. aastal kaheköitelse teose „Kalevipojast” ja muust eestlaste romantilisest kirjandusest. Raamatu esimene osa ongi „Kalevipoja” sisu proosaümberjutustus, kuhu on põimitud ka värsitõlkeid. Teise ossa on koondatud mitmeid muinasjutte ja rahvalaule. Teose juurde kuulub Eesti ja ümbritsevate alade kaart, mis tutvustab „Kalevipoja” tegevuskohti. Kaardil on Gotlandi saare juurde märgitud toponüümina Kungla (küll küsimärgiga lõpus). (Kirby 1895) See kaart on koha leidnud ka „Eesti rahvusatlases”, märkega, et tegu on „oletatavasti ainsa teosega”, kus hüpoteetiline Kungla on esitatud ka kaardil (Pae 2019: 293).

Olemasolevad rahvaluuleandmed ei näita, et Kungla kontseptsioon oleks rahvas seas olnud tuntud varem, ent pärast Kungla kasutusele võtmist – kõige tõenäolisemalt pärast selle kontseptsiooni loomist ja edasiarendamist Kreutzwaldi poolt, millele järgnes tõus Kuhlbarši/Hermanni laulu toel – on igatahes tegu uuskasutuses sootuks võimsalt levinud nimega. Peeter Päll (2019) on tõdenud, et tänu Kuhlbarši laulule „muutus Kungla müütiliseks nimeks, justkui eestlaste Atlantiseks”. Kungla on saanud igale eestlasele tuntud kohaks rahvuslikus omamüüdis. Nii pole ime, et Kungla võib leida nii Keilas, Kullamaal, Kuningakülas kui ka Gotlandil. Ka Eisen (1926: 163) sõnastab teoses „Eesti vana usk”: „Muidugi kuulub niihästi Kalevipoja kuld kui Kungla kuld luulekulla hulka; kõige selle luulekullagi arvel võime seda ajajärku nimetada kuldseks ajaks. Alati ei mõtelda kuldse ajaga kullarikkust, vaid ka õnnelikkude põlve, aega, mil inimest ei rõhunud hädad ega vaevad, mil kõiki elutarvidusi leidis rohkesti [---].”

Pole küll paista Kungla algkodu, kuid just fantastilisus on võimaldanud nii paljudele paikadele kui ka asjadele anda Kungla nime. Kungla külasid on Eestis kaks²⁰, aga Kungla-nimelisi tänavaid leidub paarikümnes Eesti asulas. Nõukogude ajal esines Kungla sageli ka majandanimena. Kungla võib olla sadam, lasteaed, hotell, kino, söökla, talu, korteriühistu või mõni muu käitis, samuti on see sobiv nimetus rahvatantsurühmale (nt Torontos). Tootenimena on seda kasutatud nii verivorsti puhul, õlle- kui ka leivatööstuses. Ühe esimese Eestis aretatud kartulisordi nimeks sai

²⁰ Kungla küla on nii Valjala kihelkonnas kui ka Kaarma kihelkonnas, viimane neist nimetati 2017. aastal ümber Kaarma-Kunglaks. Mõlemad nimed on tekkinud rahvusromantilisena 1920. aastatel (EKNR: 255–256).

Kungla (1934). Nii on Kunglast saanud üks kuldaväärt metafoor, mis võib paikneda pea kõikjal ja tähistada pea kõike.

Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuur (PRG1288 „Folkloorse varieeruvuse korpuspõhine käsitus: regilaulutraditsiooni piirkondlikud stiilid, teemavõrgustikud ja suhtlusviisid”), Haridus- ja Teadusministeerium (EKKD65 „Kuidas allikatest saab kultuur: eesti aines Eesti Kirjandusmuuseumi kogudes ja andmebaasides”), Soome Akadeemia (projekt 333138 „Formulaic intertextuality, thematic networks and poetic variation across regional cultures of Finnic oral poetry”) ning Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus).

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA)

f 65 – Friedrich Kuhlbars

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA)

E – Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi kogu

ERA, FAM – Eesti Rahvaluule Arhiivi analoog-kassettsalvestused

EÜS – Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluulekogu

H – Jakob Hurda rahvaluulekogu

S – Samuel Sommeri setu vanavarakogu

VEEBIVARAD

ERAB = Eesti regilaulude andmebaas 2003–2022. Koost Jaanika Oras, Liina Saarlo, Mari Sarv. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.

<http://www.folklore.ee/regilaul/>; <https://doi.org/10.15155/9-00-0000-0000-0000-0008FL>

Vikiteksid: Eesti rahva ennemuistsed jutud. https://et.wikisource.org/wiki/Eesti_rahva_ennemuistsed_jutud

KIRJANDUS

Afzelius, Arvid August 1851. Svenska Folkets Sago-Häfder, eller, Fäderneslandets historia, sådan hon lefwat och till en del ännu lefwer i Sägner, Folksånger och andra Minnesmärken. Kd 4: Katholska Tiden, från 1200 till 1363. 2. täiend tr. Stockholm: Zacharias Hæggström.

Alg-Kalevipoeg 1853 = Friedrich Reinhold Kreutzwald, Alg-Kalevipoeg. Käsikiri, 1853. https://kreutzwald.kirmus.ee/et/kalevipoeg/tekstiversioon?book_id=17

Annist, August 1966. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad. Tallinn: Eesti Raamat.

Annist, August 2005. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi „Kalevipoeg”. Toim Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Arro, Elmar 1933. Geschichte der estnischen Musik. Kd I: Mit 100 Notenbeispielen und 40 Abbildungen. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv.

- Baltisches Liederbuch.** Riga: Ernst Plates Stein- & Buchdruckerei, 1861.
- Bergman, Carl Johan 1882.** Gotländska skildringar och minnen. Visby: Gotlands Allehandas tryckeri.
- Blumberg, Gustav 1869.** Quellen und Realien des Kalewipoeg nebst Varianten und Ergänzungen. Dorpat: [H. Laakmann].
- Eisen, Matthias Johann 1877.** Eesti, Liiwi ja Kuura maa ajalugu. Muistsest ajast meie ajani. Tartu: Schnakenburg.
- Eisen, Matthias Johann 1886.** Kungla. – Oma Maa. Teaduste ja juttude ajakiri 31. V, nr 2, lk 33–37.
- Eisen, Matthias Johann 1919.** Eesti rahwalaulud. (Nooresoo kirjawara nr 46.) Tallinn: G. Pihlaka raamatukaupluse kirjastus. Eesti Kirjanduse Seltsi koolikirjanduse toimekond.
- Eisen, Matthias Johann 1921.** Lihala, Rahala, Kungla. – Päevaleht 17. IV, nr 99, lk 5.
- Eisen, Matthias Johann 1926.** Eesti vana usk. Eesti mütoloogia IV. (Eesti Kirjanduse Seltsi toimetused 21.) Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Eisen, Matthias Johann 1928.** Rootsi kulda Eestis. – Eesti Kirjandus, nr 4, lk 211–220.
- EKNR** = Eesti kohanimeramat. Koost Marja Kallasmaa, Evar Saar, Peeter Päll, Marje Joalaid, Arvis Kiristaja, Enn Ernits, Mariko Faster, Fred Puss, Tiina Laansalu, Marit Alas, Valdek Päll, Marianne Blomqvist, Marge Kuslap, Anželika Šteingolde, Karl Pajusalu, Urmas Sutrop. Toim P. Päll, M. Kallasmaa. Eesti Keele Instituut, Võru Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016.
- EMj I:1** = Imemuinasjutud 1. (Eesti muinasjutud I:1. Monumenta Estoniae antiquae V.) Koost ja toim Risto Järv, Mairi Kaasik, Kärri Toomeos-Orglaan. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2009.
- EREJ 1866** = Eestirahva Ennemuistised jutud. Rahva suust korjanud ja üles kirjutanud F. R. Kreutzwald. Helsingi: Soome-maa Kirja-selts.
- EREJ 1951** = Eesti rahva ennemuistised jutud. Rahva suust korjanud ja üles kirjutanud Friedrich Reinhold Kreutzwald. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- EREJ 1967** = Eesti rahva ennemuistised jutud. Rahva suust korjanud ja üles kirjutanud F. R. Kreutzwald. Tekstikriitiline, täiendatud väljaanne. Eritoim August Annist. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Ernits, Enn 2018.** Pärinimedest Friedrich Reinhold Kreutzwaldi kogumikus „Eesti rahva ennemuistised jutud”. – Emakeele Seltsi aastaraamat 64 (2018). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia kirjastus, lk 9–36. <https://doi.org/10.3176/esa64.01>
- H. N. 1860** = Heinrich Neus, Die Fennen des Tacitus. – Inland, nr 32, vg 585–592; nr 33, vg 601–608.
- Hermann, Karl August 1883.** Eesti Kannel. Waimulikud ja ilmalikud segakoorilaulud kirikus, koolis ja kodus laulda. Teine wihk. (Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetus 5b.) Tartu: Schnakenburg.
- Hermann, Karl August [1908].** „Uku ja Wanemuine” ehk Eesti jumalad ja rahwas. Lauleldus (oper) neljas waatuses. Tartu: M. Hermann.
- Hollo, Aimi 2003.** Fr. R. Kreutzwaldi raamatukogu jutustab. – Raamatukogu, nr 4, lk 30–32.
- Jakobson, Carl Robert 1991 [1868].** Kolm isamaa kõnet. Kriitiline väljaanne käsikirjast kommentaaride ja järeldõnaga. Toim Rudolf Põldmäe. Tallinn: Eesti Raamat.

- Jansen, Ea 1998.** Muinaseesti Panteon: Faehlmanni müütide roll eestlaste rahvusteadvuses. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 801–811.
- Järv, Risto 2002.** Ehe ja ehitud. Mõnest autentsusprobleemist 19. sajandi muinasjutukirjapaneakutes. – Kogumisest uurimiseni. Artikleid Eesti Rahvaluule Arhiivi 75. aastapäevaks. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 20.) Toim Mall Hiiemäe, Kanni Labi. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 157–180.
- Järv, Risto 2003.** Kas nimi rikub muinasjutu. – Pärimus ja tõlgendus. Artikleid folkloristika ja etnoloogia teooria, meetodite ning uurimispraktika alalt. Koost Tiit Jaago. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 94–103.
- Järv, Risto 2005.** Eesti imemuinasjuttude tekstid ja tekstuur. Arhiivikeskne vaatlus. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 7.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Järv, Risto 2008.** Real places and countries in the fairy tale world. – Koht ja paik. Place and Location: Studies in Environmental Aesthetics and Semiotics. Kd VI. 2007. Toim Eva Näripea, Virve Sarapik, Jaak Tomberg. Tallinn: Estonian Literary Museum, Estonian Academy of Arts, lk 275–284.
- Karttunen, Uuno 1905.** Kalevipoegin kokoonpano. Helsinki: Helsingin uusi kirjapaino-osakeyhtiö.
- Kirby, William Forsel 1895.** The Hero of Esthonia and Other Studies in the Romantic Literature of That Country. London: John C. Nimmo.
- Kirjavahetus I** = Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. Kd I: Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D. H. Jürgensonile ja teistele. 1833–1866. Koost Eva Aaver, Abel Nagelmaa, Liis Raud. Tallinn: Eesti Raamat, 1976.
- Kirjavahetus II** = Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. Kd II: Kirjad A. H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele. 1847–1866. Koost Eva Aaver, Eduard Ertis, Rudolf Põldmäe, Aarne Vinkel, toim Mart Lepik. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1956.
- Kirjavahetus VI** = Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus. Kd VI: Kirjad J. Hurdale, J. Kölerile, C. R. Jakobsonile ja teistele. 1862–1882. Koost Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa, toim Eduard Ertis, Rudolf Põldmäe, Liis Raud, Aarne Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat, 1979.
- Koskela Vasaru, Mervi 2016.** Bjarmaland. (Acta Universitatis Ouluensis. B, Humaniora 145.) Oulu: University of Oulu. <http://urn.fi/urn:isbn:9789526213965>
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1850.** Der dankbare Fürstensohn. Estnisches Volksmärchen. – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. II kd, 3. vhk. Dorpat: H. Laakmann, lk 74–93.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold; Neus, Alexander Heinrich (koost) 1854.** Mythische und magische Lieder der Ehsten. St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1961.** Kalevipoeg. Tekstikriitiline väljaanne ühes kommentaaride ja muude lisadega I. Toim Paul Ariste. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1963.** Kalevipoeg. Tekstikriitiline väljaanne ühes kommentaaride ja muude lisadega II. Toim Paul Ariste, koost August Annist. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kuhlbars, Friedrich 1870.** Wanemuine ehk Neljakordne Laulu-Lõng. Laulud meeste-koorile kirjapannud Friedrich Kuhlbars. Tartu: H. Laakmann.

- Kuhlbars, Friedrich 1886.** Veel üks kord „Kungla”. – Oma Maa. Teaduste ja juttude ajakiri, nr 4, lk 117–120.
- Köhler-Zülich, Ines 2010.** Topographie, fiktive. – Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung. Kd 13: Suchen–Verführung. Toim Kurt Ranke, Rolf Wilhelm Brednich. Berlin–Boston: de Gruyter, lk 770–777.
- Larm, Pille-Riin 2017.** Head uut tüviaastat! – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 944–945. <https://doi.org/10.54013/kk721a5>
- Neus, Alexander Heinrich (koost, tlk) 1852.** Ehstnische Volkslieder. Dritte Abtheilung. Urschrift und Uebersetzung von H. Neus. Herausgegeben von der ehstländischen literarischen Gesellschaft. Reval: In Commission bei Kluge und Ströhm.
- Nirk, Endel 1958.** Kreutzwaldi rahvalaulutöötlustest 1840-ndail aastail. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 589–599; nr 11, lk 650–664.
- Ojakäär, Valter 2000.** Vaibunud viiside kaja. (Eesti levimuusika ajaloost 1.) Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Pae, Taavi (koost) 2019.** Eesti rahvusatlas. The National Atlas of Estonia. Tartu: Tartu Ülikooli geograafia osakond; Regio.
- Pöldvee, Aivar 2013.** Vanemuise sünd. Lisandusi eesti pseudomütoloogia ajaloole. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 1, lk 10–31.
- Päll, Peeter 2019.** EKI keelekind. Kungla. – ERR-i kultuuriportaal 2. VII. <https://kultuur.err.ee/957638/eki-keelekind-kungla>
- Sarv, Mari 2008.** Loomiseks loodud: regivärsimõõt traditsiooniprotsessis. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 26.) Tartu: EKM Teaduskirjastus.
- Schirren, Carl 1862.** Quellen zur Geschichte des Untergangs livländischer Selbständigkeit. Aus dem schwedischen Reichsarchive zu Stockholm herausgegeben von C. Schirren. Kd II. Reval: Verlag von Franz Kluge.
- Sepp, Reino 1979.** Laulude tekkelugusid III. – Välis-Eesti. Sõltumatu informatsiooni, kultuuri-küsimuste ja majanduse ajaleht, 11. V, nr 4 (903), lk 2.
- Tohver, Liis 1932.** Kreutzwaldi väliskirjanduslikust eruditsioonist. Mit einem deutschen Referat: Kreutzwalds Belesenheit in den fremden Literaturen. (Akadeemilise Kirjandusühingu Toimetised VIII.) Tartu: Akadeemiline Kirjandusühing.
- Toomeos-Orglaan, Kärri 2015.** Mida setod lugesid? „Kirjaoskamatud” setod kirjakuultuuri mõjuväljas. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 603–622. <https://doi.org/10.54013/kk694a6>

Risto Järv (snd 1971), PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi juhataja; Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudi kaasprofessor (Vanemuise 42, 51003 Tartu), risto.jarv@folklore.ee

Taavi Pae (snd 1976), PhD, Tartu Ülikooli ökoloogia ja maateaduste instituudi Eesti geograafia kaasprofessor (Vanemuise 46, 50410 Tartu), taavi.pae@ut.ee

Mari Sarv (snd 1972), PhD, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi vanemteadur (Vanemuise 42, 51003 Tartu), mari.sarv@folklore.ee

Searching for Kungla

Keywords: folklore, Matthias Johann Eisen, Kalevipoeg, Friedrich Reinhold Kreutzwald, Friedrich Kuhlbars, Kungla, fairytale, mythology, runosong

The place name Kungla has become known in Estonia due to Friedrich Reinhold Kreutzwald's (1803–1882) records of folklore and his own folklore-based works. In Kreutzwald's writings it designates a mysterious ancient land of plenty or a place where people once used to live in peace and happiness. The toponym Kungla can be found in his records of folklore that he forwarded to A. H. Neus, in the epic *Kalevipoeg* that he created on the basis of runosongs and folktales, and in his literary fairy tales. The name of Kungla as denoting a national romantic homeland has become even more widely known thanks to the popular song “Kungla rahvas” (“The people of Kungla”) by composer K. A. Hermann and poet Friedrich Kuhlbars.

In connection with Kungla the article seeks answers to two questions: (1) Could the concept that has become more widely known thanks to Kreutzwald have been found in popular usage in runosongs and fairytales or is it Kreutzwald's own creation presented by him as being used by the people? (2) Where could Kungla's geographical location be situated, be it either a popular concept or one of the author's own creation?

Although the bulk of Estonian folklore collections derive from a later period than Kreutzwald's works, it can still be claimed both on the basis of folk tales and runosongs that Kungla would not have been a concept generally known among the people and it is highly likely that the notion was coined by Kreutzwald.

In his correspondence with Baltic-German linguist F. A. Schiefner Kreutzwald himself suggested that a possible location for Kungla could be the island of Gotland, described in a chronicle as a prosperous land rich in gold. In addition to this hypothesis, based on the similarities of certain place names, later scholars have suggested some locations within Estonia.

Thus, the notion of Kungla that has become generally known through Kreutzwald's works has become folklorised and, as a national romantic neotoponym, it has reached the labels of various products, names of collectives and establishments, as well as the actual geographical map.

Risto Järv (b. 1971), PhD, Estonian Literary Museum, Head of the Estonian Folklore Archives; University of Tartu Institute of Cultural Research, Associate Professor (Vanemuise 42, 51003 Tartu), risto.jarv@folklore.ee

Taavi Pae (b. 1976), PhD, University of Tartu Institute of Ecology and Earth Sciences, Associate Professor of Estonian Geography (Vanemuise 46, 50410 Tartu), taavi.pae@ut.ee

Mari Sarv (b. 1972), PhD, Estonian Literary Museum, Estonian Folklore Archives, Senior Researcher (Vanemuise 42, 51003 Tartu), mari.sarv@folklore.ee

Kuidas lugeda kaaneteksti?

Algupäraste proosaraamatute kaanetekstide analüüs

ANDRUS ORG, RIINA REINSALU

Lugeja tutvus paberraamatuga algab tavapäraselt selle puudutamisest ja sirvimisest, samal ajal ka kaantele trükitud teabe silmamisest. Raamat – ühtaegu nii intellektuaalne omand kui ka kultuuriline artefakt – köidab esiti tähelepanu oma välise kesta ehk kaanekujunduse ja -tekstiga. Kuigi raamatuga suhtlemise esmane kanal on visuaalne, muutub teksti lugemine lähemal tutvusel möödapääsmatuks. Kaanetekst kui raamatu esi-, taga- või sisekaanele paigutatud lühitutvustus on just selline žanr, mis vahendab potentsiaalsele lugejale valikulist teavet trükise omaduste kohta. Sealjuures on oluline raamatukaanele trükitud teksti koostamise strateegia, mis võimaldab olulist teavet ebaolulisest eristada, ühtlasi kinnistada ühed tähendused ja jätta kõrvale teised.

Enamasti rõhutab kaanetekst raamatu suhtluseesmärki, kuid hõlmab ka retseptiooni (Gea-Valor, Ros 2009: 201), mis on raamatu ilmunise puhuks tellitud. Oma minimalistliku intensiivsusega vahendab see eri tüüpi teavet (Kraavi 2020): autori nime, teose pealkirja, selle lühitutvustust, tsitaate kriitikult, viiteid autori eluloole ja muule loomingule jne. Kokkuvõttes võimaldab see info potentsiaalsel lugejal teha teadliku, kuid mõnikord ka spontaanse otsuse trükis osta või laenutada. Kuigi raamatut tutvustav kaanetekst on sisult nõudlik kirjanduslik väikevorm, püüab see oma väljenduslaadilt olla sisendusjõuline, mõnikord isegi pealetükkiv, põlgamata verbaalset liialdamistki. Samas on kaanetekst midagi rohkemat kui varjamatu tasustatud heakskiit või autoriteetne soovitus – see esindab sügavamat arusaamist nii kultuuriväärtustest kui ka lugeja hoiakutest (Basturkmen 2009: 68). Kaanetekst, mis võib vahendada nii kultuuri- kui ka kirjanduskriitilisi taotlusi, otsib ühtlasi kontakti lugejaga, kes soovib tajuda seost iseenda ja raamatu väärtuste vahel ning mõista, mil viisil teos tema huve toetab ja vajadusi rahuldab. Praktiliste kaalutluste kõrval tuleb kaanetekstide kirjutamises näha tõsiselt võetavat kunsti. Omaette tähenduslik on olukord, kus raamatu sisu tutvustav kaanetekst puudub: see võib viidata trükise kaheldavale väärtusele, soovile mõjuda salapäraselt või aktiveerida lugeja uudishimu, kuid see võib tähistada ka kirjastaja või toimetaja tegemata tööd.

Gérard Genette'i (1997) järgi kuulub kaanetekst kui üks paljudest marginaalsetest tekstiüksustest paratekstide kategooriasse. Paratekstuaalsus hõlmab raamatuks kujundatud trükise peritekste (autori nimi, raamatu pealkiri, ees- ja järelsõna, moto, pühendus, allmärgused, mõistesuletused, kaanetekst jm) ja sellest väljapoole jäävaid epitekste (autori selgitavad sõnavõtud ja pöördumised, tema kirjad ja päevikud, intervjuud autoriga, teose arvustused, raamatutreiler jm), peale selle raamatu kujundus- ja pildielemente (formaad, küljendus, tüpograafia, illustratsioonid jm). Kõik need põhitekstide kaunistused täidavad lugeja vaatevälja, võimaldades asjakohast

vastuvõttu ja sujuvat lugemist. Lähtudes prefiksi *para-* etümoloogiast (s.o miski, mis on samal ajal nii siin- kui ka sealpool piiri), võib parateksti mõista omalaadse siirdealana teose ja konteksti, aga ka teose ja vastuvõtja vahel. Kaanetekst kui paratekstuaalne siirdenähtus on seega vaadeldav metatekstina, mis ühendab põhiteksti tutvustavad asjaolud tekstivälise seikadega.

Siinne uurimus tegeleb laiemas plaanis raamatukultuuriga, täpsemalt ilukirjanduslike väljaannete levitamise ja tarbimise asjaolude väljaselgitamisega, kuid puudutab otsapidi ka kirjanduskultuuri, kus kohtuvad ilukirjandus ja metakirjandus. Artikli eesmärk on kaanetekstide struktuuri- ja keeleanalüüsi kaudu välja selgitada mõjutussvõtted, mille kaudu püütakse tekitada huvi eesti algupäraste proosaraamatute vastu. Kesksed uurimisküsimused on seega seotud kaanetekstide ülesehituse, väljenduslaadi ja tähendusega: 1) milline on kodumaiste proosaraamatute kaanetekstide retooriline struktuur, 2) milliseid leksikaalseid ja grammatilisi võtteid kasutatakse suhtluseesmärkide saavutamiseks, 3) milliseid kirjandus- ja kultuurikriitilisi hoiakuid kaanetekstid väljendavad?

Uurimuse uudsus seisneb selles, et eestikeelsete ilukirjandusteoste kaanetekste pole varem süsteemselt analüüsitud, kuigi Janek Kraavi on seda žanri tutvustanud Sirbi „Post-sõnastiku” sarjas ilmunud essee (2020), millest on sellesama ajalehe juures omakorda välja kasvanud raamatute mikroarvustuste sari „Kaanetekst”. Loode-tavasti viib järgnev kaanetekstide mitmetasandiline žanrianalüüs proosaraamatu kui objekti (toote) kriitilise määratlemiseni.

1. Teadetetulbast veebireklaamini

Vajaduses pakkuda raamatute kohta teavet ja leida neile lugejaid pole midagi uut. Kui varasematel aegadel levitati teavet trükiste kohta peamiselt avaliku ettelugemise või teadetetulbale jäetud kuulutuse kaudu, siis ajapikku raamatute tutvustamise võimalused avardusid. Nii kujunes XIX sajandil Euroopas tava avaldada ajalehtedes raamatute kohta kiitvaid hinnanguid, mis olid tihti tellitud teistelt autoritelt (Levinovits 2012). Kaanetekstide täpsema sünnihetke võib seostada Ameerika humoristi ja illustraatori Gelett Burgess 1907. aastal ilmunud koomiksiraamatuga „Are You a Bromide?”, mille tagakaanel kujutas autor Belinda Blurbi nimelist preilit, kes käsi torujalt suu ees, näis lugejaile midagi hüüdvat (Trachtenberg 2003). Järgnevalt levis *blurb* kui verbaalne žanr paljude trükiste tagakaanele, tähistades „lühikest avalikku teadet”, milles „kirjastaja hää” vahendab „külluslikku kiitust” (Douglas 2001: 806). Saksamaal levitati enne Esimest maailmasõda raamatuid nn raamatuautomatides, mistõttu lisati tutvustav lisatekst teoste esikaanele (vt Bücherautomat...). Kaanetekstide kirjutamise suuremat puhangut, mida soosisid aina paremad trükitehnilised võimalused ja mida kannustasid üha ambitsioonikamad ärihuvid, võib seostada ilukirjanduse odavate massitrükiste levikuga 1930-ndatel ja Teise maailmasõja järel (Davis 1994: 245).

Tasapisi juurdunud tava lisada trükise tagakaanele olulist teavet vormis raamatust toote, st laiatarbekauba, kuid tekitas mitmel pool Euroopas ka tuliseid vaidlusi.

Nii leiti 1960-ndate alguses Prantsusmaal, et kaanetekstid desakraliseerivad raamatu olemust, lihtsustavad, madaldavad ja labastavad selle sisu, mistõttu lugemisnaudingul nimel ei pea enam pingutama. Sellele vastukaaluks levis seisukoht, et kaanetekstid esindavad hoopis kultuurilist demokratiseerumist, sest laialdasem ligipääs raamatutele tähendas, et teadmiste vahendamine ja kultuuri tarbimine ei ole enam haridusasutuste ega eliidi privileeg. Kuna raamatuid trükiti suurema käibe eesmärgil odavas formaadis, sai lugemisest inimeste argikäitumise osa, suisa banaalne ajaviide. (Pickford 2007: 88–90) Ka nõukogude ajal muutus raamat suurte tiraažide tõttu laiatarkaubaks. Tol perioodil eestikeelsetele ilukirjandusväljaannetele kaanetekste ei kirjutatud, kuid sageli asendas seda lühike, kuni sajasõnaline väikeses kirjas annotatsioon raamatu viimasel leheküljel koos impressumiga.

Kaaneteksti esialgne eesmärk pakkuda lugejale teavet raamatu kohta on enesestmõistetavalt moodsa kirjastamise osa. Trükitud kaanetekstidega paralleelselt vahendavad tänapäeval raamatute kohta infot kirjastuste või poekettide veebilehed, kus digitaalselt kuvatud *online*-tutvustused meelitavad lugejaid ostma nii paber- kui ka digiraamatuid. Traditsioonilise pabertrüki kõrval toimib veeb kui piiramatu ja paindlik reklaamikeskkond, kus raamatute turustamist soodustab teabe mitte-lineaarne esitusviis, osapoolte interaktiivne suhtlus ja e-tellimise võimalus. Erinevalt paberväljaannetest pakutakse veebilehtedel tavalugejatele võimalust ise raamatututvustust kirjutada: lisada kommentaare, vahendada lugemismuljeid või anda tärne, et trükiseid sel viisil hinnata ja reastada. Sellist demokraatlikku sekkumist ei saa mõistagi pidada kaaneteksti osaks, vaid tegu on juba retseptsiooniga, kaasaegse kriitika dünaamilise protsessiga. Internetis raamatut saatvate tutvustuste paljuhäälsus aitab vähemasti näiliselt hoida objektiivsuse fooni, kuna hõlmab eri perspektiive: alates ekspertidest, nagu kirjastaja, toimetaja või kriitik, kuni asjahuvilisteni, nagu tavalugeja või juhulaikija. Veebipõhise turustamise mõjul on raamatututvustustest kujunenud varieeruv ja hübriidne žanr, mis tõendab, et raamat pole oma kõite vang, vaid digitaalsesse keskkonda lõimunud nähtus.

2. Kaanetekst kui reklaamtekst

Kuigi kaanetekst täidab informatiivset rolli, kirjeldades peamiselt raamatu sisu, on see funktsioon teisejärguline võrreldes eesmärgiga potentsiaalset lugejat veenda ja mõjutada (Gea-Valor 2005: 43). Seega on põhjendatud defineerida kaaneteksti kahel viisil: see on nii teadaanne (infotekst) kui ka müügikuulutus (reklaamtekst). Kaanele kirjutatud raamatusoovitusest on kujunenud kokkuvõtvalt ja -surutult sõnastatud müügitekst, kus jagatakse tunnustust ja ülevoolavat kiitust. Puhuti võib kommertslik ambitsioon ületada raamatu tegeliku (kirjandusliku) väärtuse: sel juhul on tegu ülespuhutud reklaamiga, mille lõksu püütakse võhiklikke ja lihtsameelseid lugejaid. Ent ennekõike aitab raamatu turustamisele kaasa kirjastaja vankumatu usk oma toodangu edusse ning lugejaskonna usaldus leidlike reklaamisõnumite vastu. Reputatsioonipõhise süsteemina toodab trükitööstus kaanetekste kui oma toodangu meta-reklaame (Cronin, La Barre 2005: 18).

Raamatute reklaamimine on tänapäeval üha tähtsam müügistrateegia: seda võib vaadelda representeerimise ja interpreteerimise vormina, mis hõlmab nii trükiste tootmist, levitamist kui ka vastuvõttu (Squires 2007: 3). Raamat kui materiaalse kultuuri artefakt asetatakse turunduse käigus institutsioonide ja protsesside väljale, mille kaudu see lülitatakse tarbimisse. Ka kaanetekstidesse põimitakse ohtrasti reklaamielemente (Kerge 2016: 3), mille peaeesmärk on võimalikku lugejat veenda, tema tähelepanu püüda, temas huvi tekitada ja lugemiskirge õhutada. Kuigi reklaami tõhusaks toimimiseks on vajalik ka teavitamine, kinnitavad uuringud, et just sisendusjõuline veenmine on reklaami kõrgeim siht. Reklaamidiskursus näib rõhutatavat informatiivsust, et varjata tugevat veenmistootlust (Gea-Valor 2005: 43).

Kaanetekst kujundab seega raamatu ja lugeja dialoogi, ent paneb raamatu peamistele omadustele viidates ühtlasi aluse selle retseptsioonile. Eeldatavale sihtrühmale on oluline, et kaanetekst vahendaks selgeid arusaamu ja hoiakuid, pakuks emotsionaalset kaasaelamist ja intellektuaalset äratundmist. Võib eeldada, et kaaneteksti reklaamielemendid toimivad tõhusamalt just siis, kui tuuakse esile raamatu tähendus konkreetsele sihtrühmale (Önder 2013: 189).

Moodne reklaamitööstus otsib tavapärasele kaanetekstile alternatiive, et veelgi kiiremini eeldatava sihtrühmani jõuda. Praegusel sajandil on uudse intermediaalse žanrina esile kerkinud raamatutreiler, mis tegeleb (ilukirjanduslike) tekstide audiovisuaalse reklaamimisega. Raamatutreiler on trükise müügikampaanias hübriidne meede, mis peab täitma alusteksti tõlgendamise rolli, kuid olema ka tähendusrikas kunstilise teostuse poolest. Nii nagu kaaneteksti puhul, tuuakse raamatutreileriski vihjamisi esile alusteksti tunnusjooned – temaatika, sündmustik ja tegelased –, kuid erinevalt kaanetekstist pakub treiler konkreetseid rõhuasetusi ning tekitab alusteksti suhtes suunatud ootusi (Grøn 2014: 92). Kodumaises raamatuturunduses on reklaamvideoklipini jõudnud vaid üksikud romaanid, nende hulgas Margus Karu „Nullpunkt” (2010) ja Kristi Piiperi „Tõde või tegu” (I osa, 2015).

3. Kaanetekst kui žanritekst

Keeleteaduses on kaaneteksti käsitletud žanrina (Basturkmen 2009: 69), mille suhtluseesmärk peegeldub mitmes asjaomases žanrijoones. Žanri võib siinkohal määratleda keeleliselt tavakohastatud, retooriliselt universaalse ja kogukondlikult jagatud diskursiivse nähtusena, millel on kindel eesmärk (Bhatia 2004: 179). Kuna mis tahes žanris sisaldub kultuuriline eripära, võib kaanetekstides täheldada tundlikkust sotsiaal-kultuuriliste tingimuste ja piirangute suhtes, mis omakorda sõltuvad pragmaatilistest hoiakutest ja eriomasest kontekstist (Kathpalia 1997: 417). Kaanetekst kui raamatututvustus täidab kõik tingimused, et toimida žanrina (Gea-Valor 2005: 51–52): sel on žanrispetsiifiline struktuur ja sisu, mida edastatakse kontekstuaalselt määratud keelevalikute kaudu. Raamatute kaanetekstid moodustavad omaette žanriregistri, mis toimib kui ainulaadne kultuurifenomen üha kiiremini kasvava raamatuturunduse kontekstis (Qasim jt 2017: 18). Koos mitmete teiste tekstidega, nagu äri-, soovitus- ja motivatsioonikiri, aga ka töökuulutus ja pressiteade, kuulub

kaanetekst laiemasse tarbetekstide žanriruumi, ent lähedased sellele on ka mitmesugused trükireklaamid.

Ingliskeelses teadusruumis on kaanetekste uuritud peamiselt žanrianalüüsi (ingl *genre analysis*) meetodil, mis võimaldab vaadelda tekstide eri aspekte, näiteks suhtlusfunktsiooni (nt Bhatia 2004), süntaktilist ja retoorilist struktuuri (nt Marčionienė 2006; Önder 2013), leksikaalseid vahendeid (nt Gea-Valor 2005; Cacchiani 2007) ja temaatilisi erijooni (nt Cronin, La Barre 2005). Mõnel juhul on lähenetud kaanetekstide mahukale korpusele mitmetasandiliselt (nt Qasim jt 2017), tuues esile keeleliste tunnuste kaudu väljenduvaid suhtlusfunktsioone ja tuvastades nendega kaasnevaid spetsiifilisi mudeleid. Valdavalt on raamatute kaanetekste analüüsitud ühe keele- ja kultuurikonteksti piires või kindla valdkonna põhiselt sünkrooniliselt viisil, harvemini on rakendatud žanri dünaamikale keskenduvat diakroonilist meetodit (nt Gea-Valor, Ros 2009; Mintsy 2015) ning kultuuride või valdkondade vahelist võrdlust (nt Kathpalia 1997; Gesuato 2007). Paberkaanetekstide kõrval on mõnevõrra analüüsitud e-raamatu tutvustuste retoorilisi ja struktuurijooni (nt Önder 2013). Retseptsooniuurimuste olemasolu välistada ei saa, kuid teaduskirjanduse otsinguil ei hakanud silma ühtki käsitlust selle kohta, kuidas lugejad raamatute kaanetekste vastu võtavad ning mil määral reklaamistrateegia raamatute valikut ja ostmist üldiselt mõjutab.

Eelmainitud teadusuurimustes on enim tähelepanu pälvinud kaanetekstide temaatiline struktuur ja grammatilised või leksikaalsed valikud, mis koos retooriliste võtetega on seotud tähendusloome ning lugeja veenmise ja mõjutamisega. Tunduvalt vähem on puudutatud kaanetekstide neid diskursiivseid omadusi, mis viitavad sotsiaal-kultuurilistele kontekstidele, avavad suhteid teiste tekstide ja varasemate traditsioonidega ning peegeldavad kirjutaja hoiakuid ja suhtumist kõnealusesse teosesse. Seisukohta, et raamatut tutvustav „kaanetekst on aken kultuuriväärtusteni” (Basturkmen 2009: 71), on akadeemilistes uurimustes tõendatud harvemini.

4. Uurimismaterjal ja -meetod

Siinse kvalitatiivse uurimuse alusmaterjali moodustavad ajavahemikul 2009–2019 Eesti Kultuurkapitali nominatsiooni pälvinud proosaraamatute sise- ja tagakaanetekstid. Kokku on sel perioodil nomineeritud 65 teost, millest neljal kaanetekst puudub. Seega kuuluvad uurimismaterjali hulka 61 raamatut, mille on kirjutanud 39 autorit (nt Jan Kaus on pälvinud kõige rohkem ehk viis, seejärel Rein Raud neli nominatsiooni) ja välja andnud 28 kirjastust (neist Tuumalt 12 ja Varrakult 8 üllitist). Kaaneteksti keskmine pikkus on 608 täheruumi (pikim 1500, lühim 29 täheruumi). Fotod, kaardid jm illustratiivsed materjalid jäävad vaatluse alt välja.

Uurimismeetodina kasutasime kvalitatiivset žanrianalüüsi (vt Hyon 2018), mis seob keele- ja kirjandusteaduse omadused. Kõigepealt lugesime kõik kaanetekstid läbi ja määrasime tekstiosade teemad. Nendest moodustus loetelu, mille põhjal kujunesid põhikategooriad ehk käigud (ingl *moves*), millega väljendatakse suhtlus-

eesmärke, ning alamkategoriad ehk sammud (ingl *steps*) (meetodi kohta vt Upton, Cohen 2009). Teistkordsel lugemisel kandsime konsensuslike arutelude tulemusena tekstiüksused käikude ja sammude kaupa tabelisse. Seejärel analüüsisime esildunud kategooriate sagedust ning tegime märkmeid igale kategooriale omaste keeletunnuste kohta.

5. Struktuuri- ja keeleanalüüs

Analüüsist ilmneb, et proosaraamatute kaanetekstid sisaldavad kuuekäigulist struktuuriskeemi: 1) teose pealkiri (43% tekstidest), 2) süžee (51%), 3) temaatika (54%), 4) žanr (48%), 5) hinnang (48%), mis jaguneb kaheks sammuks ehk hinnanguks teose ja autori kohta, ning 6) autori tutvustus (66%), mis väljendub nelja sammuna ehk autori nime, eluloo, loomingu ja tunnustusena. Neist üksnes autori tutvustuse käiku esines teistest mõnevõrra sagedamini, aga kui arvestada, et neljandikul juhtudest oli tegu pelgalt autori nime mainimisega (ilma et tekst oleks sisaldanud teavet autori eluloo, loomingu või tunnustuse kohta), siis autori nime sammuta oleks seegi käik esinemuselt teistega proportsionaalne.

Kuna vaatlusalune struktuuriskeem ei sisaldanud selliseid käike, mis oleks esinenud vähemasti 80%-l tekstides ja mida oleks saanud seega kohustuslikeks pidada (vt Biber jt 2007: 31), on ootuspärane, et käikude keskmine arv kaanetekstis varieerus. Neid kaanetekste, kus olid kõik kuus käiku esindatud, leidis analüüsitud materjali hulgas seitse. Viiest käigust koosnes 11, neljast käigust 8, kolmest käigust 9 ja kahest käigust 10 kaaneteksti. Kõige rohkem ehk 16 korral koosnes struktuuriskeem vaid ühest käigust: süžee või temaatikast, ühel juhul autori tutvustusest. Selline varieeruvus viitab, et kindlat kaanetekstide struktuuriskeemi pole välja kujunenud, mistõttu see, mis teavet ja mis järjestuses kaanetekstis esitatakse, sõltub pigem autori ja kirjastuse eelistustest.

5.1. Teose pealkiri

Kuigi leidub kaanetekste, kus teose pealkiri on paigutatud eraldi reale (nt Rein Raua „Hotell Amalfi”), esitatakse see tavaliselt siiski mõne lause koosseisus, seostatuna eri käikudega. Pealkirja võidakse mainida süžee edastamisel (nt „Holger Kaintsi „Jõululaupäev” on täpne ja detailitruu kirjeldus 13-aastase poisi jõululaupäevast 1970. aastal Nõmmel”), temaatika avamisel (nt „„Lui Vutoon” on noore mehe päevik maailmast, milles puuduvad inimesed, kuid asjad on alles”) ja žanri määratlemisel (nt „„Täiusliku lause surm” on poliitiline põnevusromaan”). Samuti võib pealkiri sisalduda hinnangus teose kohta (nt „„Neverland” on haarav, mitmekihiline ja meisterlik”) ja autori loomingu tutvustuses (nt „„Kunstniku elu” on Toomas Vindi kahekümne esimene raamat”). Seega ei ole pealkirja mainimine omaette eesmärk, vaid see on üldjuhul mingi muu funktsiooni teenistuses.

5.2. Süžee

Kaanetekstide kokkuvõtliku sisukirjelduse käigus juhitakse tähelepanu loo tegevusajale ja -kohale, olustiku iseärasustele, sündmuste sõlmpunktile, peategelase olemusele ja pinevatele tegelassuhetele, harvemini jutustaja vaatepunktile (nt *autori lähedane minajutustaja*) ja autori kujutamislaadile (nt *pöörane realism, groteskne fantaasia*). Esmajärjekorras märgitakse kaanetekstis sündmuste toimumise aeg ja koht, näiteks Meelis Friedenthali „Mesilaste” sündmustik leiab aset XVII sajandi lõpu Tartus, Tiit Aleksejevi „Kindla linna” tegevustik rullub lahti 1098. aastal Antiookias. Sõltuvalt teose žanrist vahendatakse sisututvustuses mõnikord ka tegevuspaigaga seotud tundmuse ja meeleolusid, vahel isegi algriimilises sõnastuses, nt Kätlin Kaldmaa „Islandil ei ole liblikaid” rõhutab Islandi kui paiga erilisust: „Ääretuse äärel on igaüks argiselt ääretust ääreni täis.”

Aegruumiga seotud markerite kõrval antakse lugejale kombineeritud infot sündmuste käigu ja tegelaste päritolu kohta. Sündmustikku tutvustades viidatakse tavaliselt keskele intriigile, nagu võitlus oma elu eest või kättemaks, mida pingestatakse määr- ja omadussõnade abil, nt sündmused on „kohati üpris hirmuäratavad” (Friedenthali „Mesilased”); loost „ei puudu ka õrn, pisut mõistatuslik intriig” (Kaintsi „Jõululaupäev. Nõmme 1970”). Tegelasi esitledes mainitakse neile omaseid üldinimlikke soove, ihasid ja unistusi, ent rõhutatakse ka nende eksistentsiaalseid pürgimusi, nagu eneseotsingud, valikud ja vastutus, armastuse- ja õnneihalus (nt Eva Koffi „Sinise mäe” naistegelaste ees seisavad „elu suurimad ja tähtsamad valikud”, oma tee ja kaaslaste otsingud). Viidatakse peategelase päritolule, ametile ja iseloomule (nt Peep Ehasalu teose „Roomaja. Romaan armastusest” peategelast Matit iseloomustatakse kui väikelinnast pärit häbelikku viiuliõpetajat), tunde- ja mõtte- maailmale (nt Peedu Saare „Mailaste” „peategelane on ühekorraga õnnelik ja kurb nagu romantilise aja kangelased”), füüsilisele/psüühilisele seisundile (nt Mart Kivastiku „Taevatrepi” peategelast Georg Uud vaevab „krampis sääremari”) või muudele omadustele. Peategelase kõrval nimetatakse kaanetekstis muidki tegelasi, kelle kohalolu peaks lugejat üllatama (nt Kaur Riismaa „Väikeses Ferdinandis” „kohtab nii preisi kaupmehi, hiiglaseid kui ka mõnda kurja vaimu, Immanuel Kantist rääkimatagi”; Lauri Sommeri „Kolmes yksiklases” viidatakse eksistentsiaalsele rännakule, kus kohatavate seas on „Seto kylaravitseja Darja, varalahkunud trubaduur Nick Drake ja vaimuvägilane Uku Masing”).

Levinud võte on esitada sisukokkuvõte lühikärgjutustuseks, kus enamasti tuuakse esile sündmuste lähtekoht, kuid edasine jäetakse uudishimu nimel ja põnevuse huvides saladuseks. Nii luuakse Armin Kõomäe „Lui Vutooni” tutvustuses aimdus hävinud maailmast, kus inimkonna ainsaks saadikuks on loo peategelane; Friedenthali „Inglite keel” kaanel vihjatakse minevikuga seotud kahtlastele asjaoludele, hämaratele seostele ja kummalistele isikutele, mis kõik kokku töötavad kaasa haaravat sündmustikku. Maarja Kangro „Klaaslapse” „nihilistlikus ja traumaatilises maailmas omandavad uudistehuvilisele lugejale tuttavad kohad ja sündmused hoopis uue kuju ja tähenduse”. Teose kompositsiooni tahkudele juhitakse tähelepanu võrdlemisi harva, näiteks Friedenthali „Inglite keel” on „[o]skuslikult üles ehitatud

struktuuriga romaan”, Ehasalu „Roomajas” viivad „omavahel põimuvad liinid [---] uskumatu ja nutika lahenduseni”. Mõningaid narratiiviga seotud aspekte kajastatakse ka raamatu sisekaanel, kuhu on joonistatud tegevuspaikade kaart koos oluliste objektidega (nt Tõnu Õnnepalu „Paradiis”, Olavi Ruitlase „Vee peal”) või trükitud peategelase elulooandmed, peamiselt tähtsaimad sündmused sünnist surmani (nt Rein Raua „Kell ja haamer”).

5.3. Temaatika

Peale narratiivi elementide tuuakse kaanetekstides esile teose temaatika, mida võib vaadelda kui proosateksti kontseptuaalset kokkuvõtet. Teemale viitamine on ootuspärane tutvustamisstrateegia, mis loob ettekujutuse teose algideest, mida autor lugu jutustades käsitleb. Näiteks Kai Aareleidi „Vene veri” on „lugu kohanemisest, mäletamisest ja unustamisest”; Kausi „Tallinna kaart” pajatab „kohtumistest ja lahkuminekutest, millest vormuvad mälestused ja kujutluspildid”; Mait Vaigu „Tööpäeva lõpp” pakub „üksindust, hullust ja inimestevahelisi suhteid”. Pea- ja kõrvalteemasid kaanetekstides tavaliselt ei eristata, kuigi pikem põhiteemade loetelu on üsna tavapärane, nt Martin Alguse „Midagi tõelist” tõstatab „küsimusi emotsionaalsest lähedusest, hirmust muutuva maailma ees, ärakasutamisest ja õnne võimalikkusest tarbimishiskonnas”. Mõnikord rõhutatakse kahe, n-ö väikse ja suure teema põimumist, nagu Nikolai Baturini teose „Mongolite unenäoline invasioon Euroopasse” tutvustuses esildub kaks teemaliini: sõdade, st vallutuste ja vägivalda ajalugu ning sellest salajasem ja suurem, st inimeste ihade, tungide ja unistuste ajalugu. Kõige rohkem osutatakse teemakirjeldustes teose üldisele ainevaldkonnale, nagu loodus, kunst, ajalugu, eestlus, suhted, soolisus (nt Urmas Vadi „Neverlandis” on puudutatud „eestlase ja eestluse (stereo)tüüpe, hirme, kinnismõtteid”; Vindi „Kunstniku elu” juttude „ainestik tuleneb nii meie igapäevasest elust kui ka kunstimaailmast”).

Kuigi teemast lähtuvat probleemipüstitust kohtab kaanetekstides võrdlemisi harva, kasutatakse huvi tekitamiseks retoorilisi küsimusi või pöördumisi. Sommeri „Kolme yksiklase” tunde- ja mõttemaailmast annavad aimu kolm juhtküsimust: „Kuhu unistused meid viivad? Milline on suurim lähedus ja eraldatus? Kas inimese elu määravad aeg ja tavad või miski muu?” Mihkel Muti romaanis „Kooparahvas läheb ajalukku” otsib autor vastust ühiskonnakriitilisele küsimusele, „miks läks kõik nii, nagu läks, miks on Eesti Vabariik säärane, nagu ta on?”. Ove M. Suure romaani „Collateral damage II. Lõppmäng” kaaneteksti täidab seevastu otsene pöördumine lugeja poole: „Mida teeksid Sina kui Eestis haaraksid võimu vaenulikud jõud, abi poleks loota ja olukord tunduks väljapääsmatu. Kas ka üks on lahinguväljal sõdur?” Mõnel juhul keskendutakse keskse mõiste või kujundi avamisele (nt Kerttu Rakke „Häbis” selgitatakse häbi toimimise tagamaid, Raua teoses aga dešifreeritakse kella ja haamri kujundit) või siis sõnastatakse teose juhtmõte (nt Koffi romaan viib mõttele, et „armastuses pole täielik tasakaal võimalik”).

5.4. Žanr

Tavapäraselt määratletakse kaanetekstis teose žanr, mis sätestab paljuski lugejate ringi. Mõnel juhul on vaja lugejat informeerida, et tegu on ilukirjandusteosega või mõne muu tekstiliigiga (nt *mälestused*, *reisikiri*); teisel tuleb sõnaselgelt välja öelda, et teose sihtrühmaks pole mitte lapsed, vaid täiskasvanud (nt Aino Perviku „Matlenna teekond”). Rohkem kui pooltel proosaraamatutel on kaanetekstis kirjas teose žanrinimetuse, mis ühendab lugeja varasemad žanrikogemused kõnealuse teosega. Retseptisooniestetika seisukohtade toel võib eeldada, et lugeja ootab talle tuttavat žanrikoodi, mis oleks kiirelt tabatav ja lihtsasti mõistetav.

Küllap tekitavad lugejas äratundmist sellised kirjandusmõisted nagu *romaan*, *elulugu* ja *päevik*, samuti mõneti rahvalikumad määratlused, nagu *lugu* ja *jutt*, aga ka *kirjeldus*. Vajadusel täpsustatakse kaanetekstis romaani alaliiki, näiteks *hoiatusromaan*, *ajalooline romaan*, *saagalik romaan*, *poliitiline põnevusromaan*, *psühhonaliitilise alltooniga romaan*. Veel pillatakse ebastandardseid žanrisilte: *perekonnalegend*, *fragmentaarium*, *lugu proosaluules*, *impressionistlik vinjett*, aga ka üldsõnalisi fraase (nt *sügav tekst*, *külluslik raamat*). Liitsõnaliste žanrimääratluste kõrval (nt *lühiromaan*, *jutukogumik*, *proosaraamat*) on levinud ka täpsustava täiendiga žanrikirjeldused (nt *lühiformaadis proosalooming*, *tundlikus stiilis lühiromaan*). Mõnel juhul peidetakse žanrinimetuse (nt *kiri*, *päevik*) kiiluna pikemasse liitlausesse: „Tõnu Õnnepalu kirjad Paradiisist – sest kirjad need on, kirjutatud seitsme päevaga, taas sealsamas paigas olles – jutustavad väikesi lugusid [---].”

Kaanetekstid osutavad pidevalt sellele, et tänapäeva proosakirjandus libiseb alatasa välja kindlatest žanriruumidest, moodustades hübriidseid, st mitme žanri tunnuseid põimivaid kooslusi. Näiteks: „Meelis Friedenthali uus romaan „Inglite keel” põimib kokku paeluva põneviku, tundliku armastusloo ja mõtlema ärgitavad filosoofilised arutlused.” Lugejaid teavitatakse, et tutvustatav teos kombineerib mitme žanri tunnuseid, ühendab ja sulandab eri tekstiliikide ja stiliregistrite elemente: „„Kompass” on autori esimene katse ühendada miniatuuri ja romaani väljenduslaade, jutustada lugu proosaluules”; „Serafimas ja Bogdanis” „põimub [---] vanatestamentlik õõv rahvaliku huumoriga, dokumentaalsus maagilise realismiga”. Harvemini reklaamitakse proosaraamatut luulevormis, nagu seda tehakse Baturini „Lendavas hollandlannas”, Pävs Matsinsi „Sinises kaardiväes” ja Riismaa „Pühamäes”. Lugejal on enamasti keeruline tagakaaneluuletust proosateosega seostada: Baturini vabavärsiridadest on äratuntavad vihjed autori elu- ja loominguloole; Matsini luuletus meenutab pateetilist lööklaulu, mis haakub teoses kujutatud ajajärguga; Riismaa teose voldikuna avanevatele sisekaantele trükitud sügavamõttelised värsid viitavad ilmselt sellele, et raamatu edenedes saab proosast luule. Teistmoodi reklaaminipi võib leida Paša Matšinovi „Gogoli disko” tagakaanelt, kus romaani katkend on tõlgitud vene keelde ja kujundatud kuldsete tähtedega punasele taustale slaavilikus ornamentikas.

Aimuse žanrijoontest saab ka tagakaanele trükitud teosekatkendi kaudu. See on ennekõike teost illustreeriv näide, mis peegeldab autori stiili, viitab mõnele pingelisele episoodile või vahendab jutustaja kommentaari. Reklaamkatkend peab lugejas

ennekõike uudishimu äratama. Selleks võib anda ettekujutuse autori väljenduslaadist (nt Kõomäe „Pagejad”), vahendada peategelase mõtteid (nt Riismaa „Pimeda mehe aiad”) või tegelaste vestlust (nt Ruitlase „Vee peal”), kirjeldada krimi- või seksistseene (nt Kõomäe „Minu Mustamäe”, Vindi „Kunstniku elu”, Maimu Bergi „Hitler Must-jalas”), viidata hullusele (Peeter Sauteri „Must Peeter”), saladusele (Susan Luitsalu „Ka naabrid nutavad”) või müstikale (nt Riismaa „Väike Ferdinand”), edastada filosoofilisi või pihtimuslikke mõttekäike (nt Kalev Kesküla „Elu sumedusest”). Raamatukatkenditeks valitakse eriti kõlavad, jõulised ja tähenduslikud tekstilõigud, mis juhivad lugeja tähelepanu loo võtmeelementidele ja pingepunktidele.

5.5. Hinnang

5.5.1. Hinnang autorile

Hinnang autorile esitatakse enamasti tema loomingu aupaistes, rõhutades autori-käekirjale iseloomulikku, nt „Traagilise ja koomilise, üleva ja madala piiril mängida, seda piiri hāgustada oskab Vadi praegu enam kui ükski teine eesti kirjanik” (Vadi „Tagasi Eestisse”). Eesmärk on toonitada mingit erilist omadust või oskust, mis tõstaks autori positiivsesse valgusse ja veenaks lugejat tema meisterlikkuses, näiteks „Martin Algusel on harukordne võime näha varjude maailma heledat ja inimlikku kõla” („Midagi tõelist”). Tavapärased on kirjaniku kuulsust toonitavad epiteedid, neist kõige levinumad on *tuntud* ja *tunnustatud*, aga ka muud kiitvad fraasid, mis on rajatud näiteks samastumismõttele või ülivõrdevormile, nt „oma põlvkonna üks tähtsamaid kirjanikke” (Kaldmaa „Väike terav nuga”). Tähelepanu püütakse veel põnevate hinnangusõnadega: Ülo Mattheus on „isepäine autor”, Vadi aga „külluslik autor” ja „hoolitsev kirjanik”.

Analoogia tekitamiseks kasutatakse fraasi „autorile omaselt”, viidates sel moel kirjaniku juba üldteada loomelaadile, mis on publikule ootuspärane ja sellisena ka hinnatud (nt „Kaldmaa novellides on temale omaselt üheskoos maagiline ja realistlik, südamluk ja satiiriline”; „Autori [Mihkel Muti] lõikav iroonia vaheldub skepsise ja resignatsiooniga”). Paaril juhul viidatakse kaanetekstis autori varasemate teoste läbivatele teemadele (nt Aareleidil on nendeks „mälu, juured, reetmine, kaotusvalu”). Äratuntavat autorikäekirja – nii väljenduslaadi kui ka teemaringi – teadvustatakse sel viisil lugejale kui midagi ootuspärast, nt „nende kaante vahel on olemas kõik see hea, mida lugejad on harjunud sellelt autorilt ootama” (Raua „Rekonstruktsioon”). Teisalt juhitakse kriitilistes hinnangutes tähelepanu autori loomeampluaa avardamisele, sh teose üllatusväärtusele: „Kui autor oskab nii kvaliteetset nalja teha, nagu varasemad teosed näidanud on, pole imestada, et ta teeb ka kvaliteetset traagikat” (Kangro „Klaaslaps”).

Kaanetekstidesse valitud ekspertkommentaaridest võib ennekõike leida kujukalt sõnastatud väiteid kas autori enda või tema vastse teose kohta. Tavapärane on tutvustusmall, kus mõni teksti iseloomustav tunnus laieneb justkui metonüümiliselt autori ülejäänud loomingule, kinnistamaks ettekujutust individuaalsetest joontest, mis on kestvad ja ühteviisi äratuntavad. Näiteks „Mudlumil on paigas see kirjani-

kule omane ökonoomia, oskus öelda vähesega võimalikult palju [---]" („Tõsine inimene"). Hinnangud autori loomelaadile on tihtipeale kas omadus- (nt Aareleidil on „täpne ja tihe naiselik käekiri") või määrsõnalised (nt Vadi „kirjutab hoolival", „Peedu [Saar] kirjutab haaraval", Baturin „jutustab inimlikult"). Intellektuaalset mõttemängu pakuvad kommentaarides pillatud analoogiad ja paralleelid, sh viited kuulsatele kultuuriloolistele isikutele, kelle kaudu asetatakse teos avaramasse konteksti, globaalsemale või prestiižsemale väljale. Näiteks Mudlumi täpset ja jõulist stiili kõrvutatakse Picasso omaga, tema teose „Tõsine inimene" seesmist rahutust aga Pessoa; Kangro „Klaaslapse" autorikäekirjas nähakse sarnasusi kahe sõnakunsti piire avardanud skandaalse kirjanikuga („Sarah Kane meets Norman Mailer"). Ekspertide repliikidest võib mitut puhku leida tabavaid analoogiaid, mis metaforiseerivad autori rolli. Nii on Mudlumit nimetatud piraadiks, kes aimestikku osavalt kokku korjab, Olle Laulit halastajaks, kes juhib lugeja pimedasse tunnelisse, Vadit aga kaubamärgiks, mis toimib kui F1, mitte kui Škoda Octavia.

Mõistagi rõhutatakse kaanetekstides mingit kindlat autori tunnust, mis sõnastatakse sageli resolutsel, justkui tõde kehtestaval viisil, jätmata lugejale võimalust öeldus kahelda või seda ümber lükata, nt „Rein Raud on kirjanik, kelle ükski romaan ei korda eelmist, ei sisult ega vormilt" („Täiusliku lause surm"). Esile tuuakse ka see, kui miski autori loomingus või kogu eesti kirjanduses on esmakordne: „Esmakordselt eesti kirjanduses avab Rein Raud oma uues raamatus [„Täiusliku lause surm"] selle ajastu alatuse, arguse ja reeturlikkuse mehhanisme"; „Eesti ilukirjanduses on see [Rakke „Häbi"] üks vähesid romaane, mis avab häbi mõisted selle erinevatel tasanditel [---]". Mõnikord rõhutatakse kommentaarides kindlat teemanišši, mille käsitlus nõuab autorilt tavapärasest suuremat julgust, nt „Margit Lõhmus on tänuväärset võtnud oma teemaks naise seksuaalsuse – valdkonna, mida on eesti kirjanduses seni käsitlenud üsna vähesed [---]" („Sterne"). Mõndapuhku sõnastatakse autori individuaalsus tabava metafoori või võrdpildi kaudu (nt „Matsini peas toimub igasuguseid asju, ta mõtleb „karbist väljas"" („Gogoli disko")) või siis tuletatakse kirjaniku pärisnimest abstraktne üldmõiste, mis kõlab tunnustuse või õigustusena (nt „meie kirjandusse on sünenud midagi, mida võiks nimetada aareleidikkuseks").

Ekspertide repliigid on oma afektiivsuses võrdlemisi varieeruvad: akadeemilise-mat laadi, mõõdukalt ja tasakaalukalt sõnastatud arvamused vahelduvad kas puhtsubjektiivsete (nt „Meie vähesid kirjanikke, kes mind intrigeerib" („Gogoli disko")) või suisa ärritavalt ekspressiivsete väljaütlemistega: „Kuule see ei olegi boring ass shit. See on valus bad ass Maarja Kangro." („Klaaslaps"). Minakeskne hoiak tõuseb esile neis repliikides, kus ekspert näib autori annet suisa kadestavat, nagu seda teeb Mihkel Raud, kommenteerides Alguse debüütromaani: „Ma tahaksin ka niimoodi kirjutada osata."

5.5.2. Hinnang teosele

Hinnang teosele on kaaneteksti keskne samm, kus viidatakse tõlgendusvõimalustele. Peamiselt sisaldab see heakskiitvaid tsitaate ja tunnustavaid arvamusi nii teose sisu, vormi kui ka väljenduse kohta, aga ka isikupäraseid tähelepanekuid. Kaanetekstides

kasutatakse nii toimetuse kommentaare kui ka autoriteetsetest allikatest, näiteks kirjanduskriitikast pärit tsitaate. Katkendid arvustustest, valitud killud pikematest arvamuskriitikutest, mis on avaldatud perioodikas, vahel ka blogides, on vaadeldavad kui tähelepanu püüdvad reklaamlaused, mis peavad mõjuma usaldusväärselt ja erapooletult. Mõnikord on arvamus raamatu tagakaanele spetsiaalselt tellitud, teinekord jälle nopitakse kiitvaid hinnanguid kirjandusvõistluse žürii kommentaaridest. Kodumaise raamatukultuuri kontekstis võib ekspert olla autoriteet, kas tuntud kirjanduskriitik, kultuuriajakirjanik, toimetaja või tõlkija, harvemini anonüümne lugeja. Arvamusrepliikide eesmärk on tuua esile raamatu tugevad küljed, anda sellele kiitev hinnang, tõsta ja tõestada selle kvaliteeti.

Tagakaanele trükitud arvamus on süntaktiliselt kokkusurutud ja semantiliselt tihe, väljenduslaadilt aga rikkalik ja hoogne, eelistatumad on lühikesed, kõlava ja jõulise lööklausena sõnastatud hinnangud, mis köidavad lugeja tähelepanu. Mõnikord on hinnangud vormistatud trükitähtedes (nt Kõomäe „Pagejates”), aga ka kaldvõi jämekirjas, et reklaamteksti paremini visualiseerida. Külluslik kaanetekst võib kombineerida teose sisukirjelduse, raamatukatkendi ja ekspertkommentaari, kuid tavapäraseim on esitada kriitikute arvamus omaette plokinä. Mõnikord piirduktakse vaid ühe eksperdi tsitaadiga (nt Rakke „Häbi”), kuid sageli on tekitatud mitme, enamasti 3–4 hindaja kollaaž (Matšinovi „Gogoli disko” tagakaanel on kogunisti seitsme kriitiku arvamus).

Enamasti antakse proosaraamatule hinnang kindla niši kaudu, et osutada mõnele unikaalsele omadusele. Sealjuures ei varjata osas hinnangutes subjektiivseid eelisu, vaid võimendatakse isiklikke seisukohti. Nt Mihkel Kunnuse hinnang kõlab nii: „Paša Matšinovi *Gogoli disko* tunnustustejadale kirjutati ka alla, aga pisut virilalt.” Hinnangud suunatakse ennekõike raamatu vastuvõtjale, seepärast sõnastatakse mõni intrigeeriv küsimus või dilemma, harvemini esitatakse soov (nt „Head rändamist!” Sommeri „Kolmes üksiklases”) või üleskutse (nt Raua „Täiusliku lause surm” „väärib kindlasti kaasa mängimist”). Eksperdi ülestunnistus, et lugedes oli raamatut raske käest panna, kõlab ilmselt siiraima reklaamina (nt Ehasalu „Roomaja” puhul).

Positiivselt hinnanguline väljenduslaad on sageli emotsionaalne, tutvustav ja õigustav, intensiivne ja hüperboolne. Proosaraamatute tutvustustes kasutatakse laialdaselt omadussõnu, äratamaks huvi jutumaailma müsteeriumite ja intriigide vastu ning rõhumaks tähenduslikkusele. Kaanetekstide kõige ilmekam leksikaal-stilistiline kujund on epiteet, mis võib olla tundlik, mõjus ja üllatav. Näiteks sõnaga *lugu* haagitakse eri stiilivärvinguga omadussõnu („vana lugu”, „väike lugu”, „põnev ja kohati šokeerivgi lugu”, „lõbus ja samas nukker lugu”, „hingemattav nägemuslik lugu”). Samamoodi rikastatakse täienditega romaanižanri („saagalik romaan”, „eepiline ja nüansitundlik romaan”) ja raamatu kui teose üldmõistet (nt „tõsine raamat”, „pöörane raamat”, „rahutu raamat”, „külluslik raamat”, „üks kõva raamat”, „tõeline hitt-raamat”). Reklaamlausetesse kuhjatakse ekspressiivseid epiteete (nt „süüv, elusa keele ja sümpaatse tooniga teos”; „aega seisatama panev, valgustav ja puhastav” raamat; „stiilne tekst – tume, värviline, kuri”), tõstmaks esile raamatu erandlikkust (nt „omapärane fragmentaarium”, „omalaadne hoiatusromaan”), aga ka populaarsust, uudsust või mõnda muud omadust. Mõnikord tugevdatakse sõnastust adverbidega

(nt „ausalt ja tundlikult”) või hinnanguverbidega (nt raamat üllatas, rõõmustas, ärgistas mõtlema), mis mõnel juhul annavad edasi ka isikustamist (nt lagu „haaras käest kinni” või „tõmbas endaga kaasa”).

Hinnanguid edastatakse ka võrdpiltide (nt Koffi „Sinist mäge” lugedes „kerkib silme ette kõielkõnd”), ennekõike võrdluste ja metafooride kaudu, mis võimendavad mõnda kriitiku tundmust või annavad teose mõistmiseks sisulise pidepunkti (nt Vadi „Neverland” on „haarav nagu film”; Kangro „Klaaslaps” „on lõhkekeha, mis plahvatades raputab segamini kõik, mida puudutab”). Sageli võib kaanetekstidest leida intertekstuaalseid viiteid, mis tekitavad põneva seose või tõmbavad üllatava paralleeli. Nõnda viitab Lauli „Kodutuse” kaanetekst – „romaan, mis lausa dostojevskiliku kirega inimesteni haardub, et neid lahti rebida ajast, mis liigestest on lahti” – nii realismikunsti suurele meistrile kui ka Shakespeare'i „Hamleti” süžee sõlmpunktile; Saare „Mailased” meenutab Peeter Sauterile „Tammsaare üliõpilasjutustusi ja näiteks Oskar Lutsu teost „Kirjad Maariale”; Vadi „Neverland” on aga Maarja Kangro meelest „Iñárritu ja Aronofsky Eesti kastmes”. Harvemini võib hinnanguis tuvastada paradokse (nt Ene Mihkelsoni hinnang Vadi teosele „Tagasi Eestisse”: „Naersin südamest, aga meelega tegi kurvaks”) ja hüperboole (nt Hasso Krull märgib Margit Lõhmuse „Sterne'i” kohta: „See on kõige üllatavam ja veenvam erootiline hullus, mis eesti keeles seni kirja pandud”).

Mõistagi on hinnangute andmine seotud terve rea eetiliste kaalutlustega, kus huvide konfliktki pole välistatud, näiteks kui kaaneteksti kirjutaja on raamatu autori või kirjastaja tuttav või sõber. Küllap võib Eestis leida nii semutsevaid tellimuskirjutajaid kui ka mõjukaid sarikriitikuid. Tähtsusetuks ei saa pidada ka kaaneteksti kirjutaja tausta, organisatsioonilist kuuluvust ja volitusi. Tähtenduslik on seegi, kas kaaneteksti autor piirdub vaid endale tuttava valdkonnaga või ilmutab mitmekülgsemat eruditsiooni. Lõppkokkuvõttes võib kaaneteksti autori nimi ja tema antud hinnang olla suurema kaaluga kui raamat ise, vähemasti siis, kui tegu on debüüdiga, kus teose autorit on vaja alles püünele tõsta. Tundub, et Eestis on autoriteetse eksperdiga seotud sümboolse kapitali hankimine raamatu kaanetekstile järjest sagedasem trend, mis mõneti tõendab kohalikus raamatuturunduses levinud ringkäendust. Nii või teisiti on kirjastaja äriiline eeldus ja moraalne ootus see, et kriitikult tellitud kaanetekst oleks positiivne, mitte halvustav ega irooniline – negatiivne toon on kaanetekstile võõras.

5.6. Autori tutvustus

Autori tutvustus kaanetekstides on ootuspärane käik, täites autori turundamise eesmärgi, mis on omakorda seotud autorikuvandi kujundamise ja kinnistamisega. Üldjuhul sisaldab see autori nime koos sünniaastaga ja ametialaseid fakte (nt Vint on „kunstnikust kirjanik, tõlkija ja toimetaja, kriitik ja kolumnist”), mille järel loetakse üles varem avaldatud teosed. Tavaliselt lisatakse iga teose pealkirja juurde žanrinimetust, sulgudesse pannakse ilmumisaasta, harvemini ka kirjastuse nimi (nt Kausi raamatute kaantel). Produktiivsete kirjanike puhul tuuakse ära raamatute üldarv (nt Mutt „on tänaseks avaldanud üle kolmekümne raamatu”), viidatakse

nende ilmumise järjekorrale (nt „„Ma olen elus” on Kausi viies romaan”) või esitatakse loomingust ülevaade žanrite kaupa (nt Kaldmaa „on avaldanud neli luulekogu ja kaks lasteraamatut”). Mõnikord täpsustatakse, kuidas raamat seostub autori eelneva loominguga: „„Kindel linn” on teine osa Esimese ristsõja ainelisest triloo- giast”; „romaan „Islandil ei ole liblikaid” on osa mõttelisest kolmikust”. Teinekord jälle juhitakse tähelepanu kirjaniku viimase perioodi loomesuundadele: „Viimastel aastatel on Mihkel Mutt avaldanud kuus köidet mälestusi.” Olulise teabena tuuakse välja debüüdi juhtumid (nt „autori esimene proosaraamat”; „kogumik avaldatakse esmakordselt”), kus autorikuvand üldjuhul puudub, mistõttu anonüümsele kaane- tekstile eelistatakse autoriteetsete kriitikute tunnustavaid repliike. Harvemini viida- takse kaanetekstis autori mõne varasema teose tõlkeedule (nt „Friedenthali romaan „Mesilased” on tõlgitud läti, hollandi, itaalia ja tšehhi keelde”), mis tõendab rahvus- vahelist huvi selle kirjaniku loomingu vastu.

Saavutuste hulgas loetletakse kaanetekstides mitmesuguseid tunnustusi, mida autor on pälvinud kas oma varasema teose eest või hiljutisel käsikirjakonkursil, nt „Teose käsikiri saavutas Eesti Kirjanike Liidu 2017. aasta romaanivõistlusel esi- koha” (Vahur Afanasjevi „Serafima ja Bogdan”). Auhinnainfole kui omaette para- tekstile viidatakse nii üldsõnaliselt (nt „on pälvinud mitmeid kirjandusauhindu”; „on mitme kirjanduspreemia laureaat”) kui ka nimeliselt (nt „tunnustati Euroopa Liidu kirjandusauhinna”). Tuglase novelliauhinda mainitakse kaanetekstis näiteks juhul, kui pärjatud proosapala on värskes kogumikus uuesti avaldatud, nt Kald- maa „pälvis 2012. aastal Friedebert Tuglase novelliauhinna looga „Kui poisid tulid”, mille leiab ka siinsest raamatust” („Väike terav nuga”). Eestis on kirjandusauhindade nominatsiooni puhul kasutatud mõnikord eraldi kleebist (Marek Tamme kunagine idee) või siis spetsiaalset logo ja eksliibrist (nt Virumaa kirjandusauhinna puhul). Tänapäeva üleilmses raamatuäris on prestiižsele – kas kodumaisele või rahvus- vahelisele – auhinnale toetumine müügiedu pant, mis tõmbab publiku tähelepanu ja tõstab teose väärtust. Kirjandusvõistluse auhind on sümbolne kapital, mis näitab laiemale lugejaskonnale, millised on autori saavutused ja mida tema loomingus hin- natakse.

Harvemini on autorit tutvustustes ära toodud haridus-, elukoha- ja pereandmeid (nt „hariduselt ajaloolane”, „sünnilt lääne-eestlane ning elurütmilt lõunaeestlane”, „tõeliselt mitmekülgne inimene”) või muid eluloolisi kurioosumeid: Heinsaar „tun- neb [...] siiski üha tugevamat tõmmet tihnikute poole” („Ebatavaline ja ähvardav loodus”). Mõnikord seostatakse autorit konkreetse paigaga, mis on teda inspireeri- nud, nt „Tekstide taustaks on paarikümne aasta jagu elamist kodulinna [Tallinna] erinevates nurkades ja kõndimist tema nurgatagustes” (Kausi „Tallinna kaart”). Vii- datakse ka valdkondadele ja teemadele, mis autorile eraelus või loometeel huvi on pakkunud (nt Vindi puhul kunstimaailm, „mida autor ise läbilõhki tunneb”). Aeg- ajalt ilmestab proosaraamatu tagakaant autori foto (nt Kangro, Kaus, Baturin), mida mõnel juhul on pilkupüüdvamaks disainitud (nt jutumulliga foto Vadist või mantli ja kaabuga pilt Vindist, kes parajasti Sirpi loeb). Kui enamasti on autorit tutvustus kirjutatud kõiketeadva kõrvalseisja vaatepunktist, siis harvemini kohtab kaane- tekstides minavormis tutvustust, nt „Praegu tegutsen ansamblis Sõpruse Puiestee”

(Mait Vaigu „Tööpäeva lõpp”). Autori hääl mõjub küll lugejale sooja tervitusena, kuid tootereklaamis näib olevat eelistatum anonüümne infoedastus või nimeline eksperthinnang. Viiteid autori blogile või teda tutvustavale veebilehele analüüsitud kaanetekstides ei esinenud.

6. Järeldused

Lugeja esmane kokkupuude raamatuga tähendab rohkemat kui selle meelelist nägemist. Raamat kui toode – materiaalne asi, kultuuriline artefakt ja intellektuaalne omand – kutsub esile selle vaatamise ja sirvimise, seega väljaande omaduste ja tunnustega tutvumise, millele kaanetekstid jõudsasti kaasa aitavad. Nagu Ülo Matjus (2001: 93) täheldab, peab raamatuga tutvumisel „kättevõetavast asjast” saada „käsilevõetav asi”, see peab juba vaatamise käigus kõnetama potentsiaalset huvilist, meelitama seda esmalt ostma või laenutama, seejärel juba lugema. Kaanetekst kui raamatu kõige loetavam osa – esikaanele kirjutatud autori nime ja teose pealkirja järel – on vahetu ja nähtav, vormilt ökonoomne ja sisult asjatundlik, sõnaliselt mõjus ning retooriliselt veenev. Kaaneteksti on peidetud mitmetasandilised suhted, ent ennekõike peab kaanetutvustus kui reklaamtekst sisaldama positiivseid hinnanguid, mistõttu laitvaid arvamusi üldjuhul välditakse. Kaanetekstidele omane positiivselt hinnanguline keelekasutus tagab kiituse ja tunnustuse ning selle žanri elujõulisuse.

Kaaneteksti kui kommunikatiivse žanri ülesanne on positsioneerida raamatut, kuulutada selle tähtsust kultuuri- ja kirjandusruumis. Mõneti sõltub kaanetekstide kirjutamisest raamatukultuuri kestmine, sest tegeletakse ju viisidega, kuidas üks põlvkond järgmistele infot edasi annab, samal ajal ka lugejaid värbab ja harib. Kaanetekst kui kollektiivse kultuurimälu kandja peegeldab esmajoonel ühiskondlikke väärtusi ja hoiakuid, mis peavad ajas kestma. Seepärast eeldab kaanetekstide kirjutamine kommunikatsiooninippe ja mäluvõtteid, verbaalset osavust ja kultuurisest seoste loomise reegleid. Kaanetekst rõhub kultuurilisele sidususele ja jätkusuutlikkusele, kuid selles on peidus ka pedagoogiline taotlus, mis ühendab raamatu omadused lugeja ootuste ja eelistustega. Raamatu väärtus selle ostjale on peamiselt kas emotsionaalne või intellektuaalne – seda väärtust raamatututvustused toonitavadki. Seetõttu kaasatakse kaanetekstidesse potentsiaalse lugeja perspektiiv: teose väärtus sõnastatakse lugejakesksemalt, rõhutakse lugejate tagasisidele ja luuakse suhtlustasand.

Enamasti avab kaanetekst raamatu retseptsioonitsükli, rõhutades esmaseid tähendusi ja edastades esimesi hinnanguid. Kaanetekstid vahendavad n-ö eel lugemist, kus tähendus või hinnang sõnastatakse ja kinnistatakse enne, kui raamat jõuab ringlusesse. Trükisena tekitavad need aga kriitilist vastukaja, nii nõustumisi kui ka vastandumisi, mis kajastuvad arvustustes, veebipäevikutes, uurimustes, kirjandusõpikutes ja -leksikonides. Meisterlikult teostatud kaanetutvustusel on ühiskooni raamatu tavapärase ees- või järelsõnaga, kus samuti kasutatakse hübriidseid reklaamistrateegiaid. Vaadeldud raamatutes vastutab kaaneteksti eest kas toimetaja või autor, leidmaks asjatundlikke ekspertarvamusi, sobivaid teosekatkendeid või asjakohaseid kirjandusfakte. Üllatavalt vähe on algupärasele proosaraamatutele

enese- ja teosetutvustusi koostanud autorid ise (nt minavormis on seda teinud vaid Mait Vaik).

Kohalikule turule mõeldud proosaraamatute kaanetekste saab käsitleda kuuekägulise struktuuriskeemi alusel, kus omakorda kombineeritakse mitmeid võtteid, ennekõike teavitamist ja veenmist. Kaanetekst kui hübriidžanr avab proosaraamatu funktsionaalselt, tuues esile nii selle n-ö tehnilised parameetrid (autori nimi, eluloolised seigad, loomingulised saavutused, teose pealkiri ja žanr) kui ka sisulised kriteeriumid (teose teema, süžee ja tegelased, hinnang autorile ja tema teosele). Sisukirjeldus täidab kaanetekstides mitut eesmärki: tegevuspaiga tutvustamine osutab järgnevale sündmustele; peategelase kirjeldus toob esile tema põhiomadused; sündmustiku mainimine viitab loo sõlm- või pingepunktile, harvemini lõpplahendusele (nt dramaatilise finaali armastuslugu).

Kui sisukirjeldusel on peamiselt informatiivne funktsioon, siis hinnangu andmine põhineb afektiivsusel, selleks et veenda potentsiaalset ostjat raamatu kvaliteedis ja kasulikkuses, äratada temas uudishimu. Nagu analüüsis ilmses, kasutatakse kaanetekstide koostamisel peibutusvõtteid, kus kombatakse diskreetsuse piire (nt vulgaarsus, tabuteema), rõhutatakse ebatavalisi detaile (nt tegelase veider omadus, loo traagiline käik), tekitatakse üllatuslikke intertekstuaalseid seoseid või tõmmatakse kujundlikke paralleele. Neis žanrikäikudes, kus edastatakse hinnanguid kas autori loomingu või kõnealuse teose kohta, on subjektiivsuse määr ja laad võrdlemisi kõikuv, mistõttu suhtumuslikud arvamused võivad vahelduda neutraalsete kirjelduste ja objektiivsete väidetega.

Et täita teavitamise ja veenmise eesmärki, rakendatakse eesti proosaraamatute kaanetekstides mitmesuguseid keele- ja stiilivõtteid: kontekstuaalselt motiveeritud keelevalikuid, ekspressiivset ja emotsionaalset väljenduslaadi, mis sobivad ilukirjandusliku proosa reklaamimiseks. Teose tähenduse pingsaks esiletoomiseks on kaanetutvustuste leksikaalsed valikud tunduvalt spetsiifilisemad kui näiteks pikemates kirjanduskriitilistes arvustustes. Sõnavara vallas tulevad esile eripärased verbid, peibutavad adjektiivid ja sildistavad noomenid, ent ka muud uudishimu äratavad, nagu epiteedid, metafoorid, võrdlused, retoorilised küsimused, elliptilised laused, antiteesid ja hüperboolid, samuti allusioonid ja intertekstuaalsed viited. Pinge- või üllatus efekti taotledes püüab kaanetekst lugejat mõjutada kas emotsionaalselt, intellektuaalselt, humanistlikult või muul moel. Seejuures panustatakse suuresti väärustest laetud kumulatiivsele sõnavarale, rõhutamaks raamatu ainulaadsust, omapärasust, menukust, vajalikkust või mõnda muud omadust.

Niisiis, kodumaiste proosaraamatute kaanetekstide loomisel kasutatakse varieeruvaid turundusnippe, mis avalduvad mitmesuguste struktuuriliste ja retooriliste võtetena, et kokkuvõttes veenvalt esile tuua teose väärtus potentsiaalsele lugejale.

KIRJANDUS

- Basturkmen, Helen 2009.** Back cover blurbs: Puff pieces and windows on cultural values. – *Academic Evaluation: Review Genres in University Settings*. Toim Ken Hyland, Giuliana Diani. Basingstoke: Palgrave MacMillan, lk 68–83. https://doi.org/10.1057/9780230244290_5
- Bhatia, Vijay K. 2004.** *World of Written Discourse*. London: Continuum.
- Biber, Douglas; Connor, Ulla; Kanoksilpatham, Budsaba 2007.** Introduction to move analysis. – *Discourse on the Move: Using Corpus Analysis to Describe Discourse Structure*. Toim D. Biber, U. Connor, Thomas A. Upton. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, lk 23–41. <https://doi.org/10.1075/scl.28>
- Bücherautomat und Automatenbücher oder ReReRe: Reclams Reklame-Revolution.** <https://www.reclam-museum.de/Themen-von-A-bis-Z/Buecherautomat-und-Automatenbuecher/> (28. VI 2022).
- Cacchiani, Silvia 2007.** From narratives to intensification and hyperbole: Promotional uses of book blurbs. – *Proceedings of the Corpus Linguistics Conference*, lk 1–15. http://uclrel.lancs.ac.uk/publications/CL2007/paper/79_Paper.pdf
- Cronin, Blaise; La Barre, Kathryn 2005.** Patterns of puffery: An analysis of non-fiction blurbs. – *Journal of Librarianship and Information Science*, kd 37, nr 1, lk 17–24. <https://doi.org/10.1177/0961000605052156>
- Davis, Mark 1994.** Theorizing the blurb: The strange case at the end of the book. – *Meanjin*, kd 53, nr 2, lk 245–257.
- Douglas, Kate 2001.** “Blurbing” biographical: Authorship and autobiography. – *Biography: An Interdisciplinary Quarterly*, kd 24, nr 4, lk 806–826. <https://doi.org/10.1353/bio.2001.0082>
- Gea-Valor, María-Lluïsa 2005.** Advertising books: A linguistic analysis of blurbs. – *Ibérica*, nr 10, lk 41–62.
- Gea-Valor, María-Lluïsa; Ros, Inigo M. 2009.** On the dynamic nature of genre: A diachronic study of blurbs. – *Academic Evaluation: Review Genres in University Settings*. Toim Ken Hyland, Giuliana Diani. Basingstoke: Palgrave MacMillan, lk 199–216. https://doi.org/10.1057/9780230244290_12
- Genette, Gérard 1997.** *Paratexts: Thresholds of Interpretation*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511549373>
- Gesuato, Sara 2007.** Evaluation in back-cover blurbs. – *Textus*, kd XX, nr 1, lk 83–102.
- Grøn, Rasmus 2014.** Literary experience and the book trailer as intermedial paratext. – *Sound Effects*, kd 4, nr 1, lk 90–107. <https://doi.org/10.7146/se.v4i1.20330>
- Hyon, Sunny 2018.** *Introducing Genre and English for Specific Purposes*. London–New York: Routledge. <https://doi.org/10.7146/se.v4i1.20330>
- Kathpalia, Sujata Surinder 1997.** Cross-cultural variation in professional genres: A comparative study of book blurbs. – *World Englishes*, kd 16, nr 3, lk 417–426. <https://doi.org/10.7146/se.v4i1.20330>
- Kerge, Krista 2016.** Alustekstide põhjal kirjutamisest. – *Innove*, lk 1–5. http://oppekava.innove.ee/wp-content/uploads/sites/6/2016/10/Alustekstidep%C3%B5hjal_kirjutamisest.pdf

- Kraavi, Janek 2020.** Post-sõnastik LI. Kaanetekst. – Sirp 2. V.
- Levinovits, Alan 2012.** I greet you in the middle of a great career: A brief history of blurbs. – The Millions 1. II. <https://themillions.com/2012/02/i-greet-you-in-the-middle-of-a-great-career-a-brief-history-of-blurbs.html>
- Marčulionienė, Vesta 2006.** Publisher's blurb on english books of fiction: A diachronic genre analysis. – Filologija, nr 11, lk 61–71.
- Matjus, Ülo 2001.** Raamat kui asi. – Kloostri internetini. Toim Tõnu Tender. Tartu: Eesti Raamatu Aasta Peakomitee, lk 91–100.
- Mintsys, Ella Ye. 2015.** Blurb as a paratextual element. – Naukovi zapiski Nacional'nogo universitetu „Ostroz'ka Akademija”. Serija filologična, nr 52, lk 14–17 [Науківі записки Національного університету „Острозька Академія”. Серія філологічна, № 52, с. 14–17.]
- Pickford, Susan 2007.** Jerome K. Jerome and the paratextual staging of anti-elitism. – Judging a Book by its Cover: Fans, Publishers, Designers, and the Marketing of Fiction. Toim Nicole Matthews, Nickianne Moody. Aldershot: Ashgate, lk 83–92.
- Qasim, Shahla; Shakir, Aleem; Bin Qasim, Ahmad 2017.** Linguistic analysis of Pakistani book blurbs on new textual dimensions. – NUML Journal of Critical Inquiry, kd 15, nr II, lk 18–40.
- Squires, Claire 2007.** Marketing Literature: The Making of Contemporary Writing in Britain. London: Palgrave Macmillan.
- Trachtenberg, Jeffrey A. 2003.** What's an author to do with no blurb on the book jacket? – Wall Street Journal 30. VII. <http://wetink.info/readings/2-blurbs.pdf>
- Upton, Thomas A.; Cohen, Mary Ann 2009.** An approach to corpus-based discourse analysis: The move analysis as example. – Discourse Studies, kd 11, nr 5, lk 585–605. <https://doi.org/10.1177/1461445609341006>
- Önder, Neslihan 2013.** Generic structure and promotional elements in best-selling online book blurbs: A cross-cultural study. – Ibérica, nr 25, lk 171–194.

Andrus Org (snd 1974), PhD, Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudi eesti kirjanduse lektor (Ülikooli 16, 51003 Tartu), andrus.org@ut.ee

Riina Reinsalu (snd 1982), PhD, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi eesti keele tekstiõpetuse lektor (Jakobi 2, 51005 Tartu), riina.reinsalu@ut.ee

How to read a blurb? An analysis of the cover texts of a sample of original prose books

Keywords: blurb, techniques of influence, structure, genre, genre analysis, fiction

When a book enters the market, its first task is to attract the reader's attention immediately, taking effect in but a few moments. Therefore publishers usually attach special attention to cover texts. From the publisher's point of view, the blurb is part of

marketing – it works like consumer advertising, which lures the reader's eye and gives the necessary confidence to make a decision. This is why any paper book can be seen as a luxury item requiring sophisticated advertising techniques, including attention given to the blurb content as a special genre.

The article approaches cover texts with techniques of structural and linguistic analysis in order to find out the influencing techniques aimed at exciting the prospective reader's interest in original Estonian prose. As revealed by an analysis of the 61 prose books nominated for the Estonian Cultural Endowment Award during 2009–2019, the cover texts use a six-step system including the title, plot and subject matter of the book, as well as an author introduction and a few testimonials about the book and the author. Although the blurb structure can vary a lot, all blurbs are meant both to inform and advertise. Those aims are achieved not only by blurb contents, but also by linguistic and stylistic choices using peculiar verbs, enticing adjectives and labeling nouns, as well as other arousers of curiosity like epithet, metaphor, simile, rhetorical question, elliptic clause, antithesis and hyperbole, sometimes adding allusions and intertextual references. Either directly or indirectly, those literary devices also serve to convey values characteristic of the Estonian cultural context.

Andrus Org (b. 1974), PhD, University of Tartu, Institute of Cultural Research, Lecturer of Estonian Literature (Ülikooli 16, 51003 Tartu), andrus.org@ut.ee

Riina Reinsalu (b. 1982), PhD, University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, Lecturer of Estonian Text Linguistics (Jakobi 2, 51005 Tartu), riina.reinsalu@ut.ee

Mõistemetafoorid sõnaga *aeg* eesti keeles

ANN VEISMANN

Aeg ja ruum on inimese jaoks olulised kategooriad nii kogemuslikult (peame pidevalt ajas ja ruumis orienteeruma) kui ka keeleliselt (meil on vaja väljendada enda ja sündmuste asukohta ajas ja ruumis). William Frawley (1992: 337–339) järgi on inimeste igapäevamaailm üles ehitatud mugavale lihtsustatud ettekujutusele ajast. Artikkel võtab vaatluse alla selle, kuidas eesti keeles ajast räägitakse. Täpsemalt on artikli aluseks mõistemetafooride teooria (Lakoff, Johnson 1980; e k 2011) ning uurimise all sõna *aeg* näitel see, milliste mõistemetafooride abil eesti keeles ajast räägitakse.

Mõistemetafooriks nimetatakse mõtlemise tasandi nähtust, mis annab võimaluse paljudeks keelelisteks väljenditeks, kus mingist (keerulisemast) nähtusest räägitakse nii, nagu see kuuluks mingite teiste, lihtsamini tajutavate nähtuste hulka. Näiteks inimese elukäigust saab rääkida, nagu see oleks liikumine teekonnal, kus inimene on rändaja või reisija: mõistemetafoorile ELU ON TEEKOND vastavad väljendid *laps on tulekul, teed lähevad lahku, verstepost eluteel, abielusadamasse jõudma/purjetama, üle kivide ja kändude minema, elluastuja, kaasteelised, teadmistepagas* jpt. Mõistemetafooris eristatakse sihtvaldkonda, millest rääkida tahetakse (nt elu), ja allikvaldkonda, mille abil seda tehakse (nt teekond). Ühe mõistemetafoori alla kuulub alati mitmeid keelelisi väljendusi, mõistemetafoor struktureerib tervet (keerulisemast) valdkonnast aru saamise viisi teise (lihtsama) valdkonna kaudu, see pole üksikvõrdlus või üllatuslik poeetiline kujund. Eristamaks mõistemetafoore nende keelelistest väljenditest, kirjutatakse metafoor kapiteelkirjas (nt VAIDLUS ON SÕDA metafoori üks keeleline väljendus on *ta laskis mu argumendid pihuks ja põrmuks*). Seega toetub mingi keeleline metafoorne väljend (*aeg lendab*) mõtlemise tasandil mõistemetafoorile (LIHKUV AEG), mis aitab sellest nähtusest (*aeg*) nii mõelda kui ka rääkida.

Artikli esimeses osas annan ülevaate leksikaalsete ajaväljendite uurimisest metafooriteooria seisukohast, käsitlen seni kirjanduses välja toodud ajametafoore. Teises osas tutvustan metafooride uurimise võimalusi korpusmeetodite abil ning metafooride tuvastamise probleeme. Kolmandas osas kirjeldan käesoleva uurimuse materjali kogumisel ja analüüsimisel tehtud valikuid. Neljandas osas toon välja korpusuuringu tulemused ja kõrvutan neid Sketch Engine'i sõnavisandi tulemustega. Viiendas osas arutlen tulemuste ja järelduste üle ning esitan kokkuvõtliku tabeli eesti keele ajametafooridest. Artikli lõpetab kokkuvõte.

1. Ajaväljendite ja ajametafooride uurimisest

1.1. Ajametafooridest ajaväljendite uurimise kontekstis

Ajametafooride uurimused asetuvad laiemas plaanis üldisesse ajaväljendite uurimise konteksti. Ajaga seonduvaid mõisteid saab keeles väljendada mitmel viisil nii grammatiliste vahenditega (ajavorm, aspekt) kui ka leksikaalsete vahenditega (ajanimisõnad ja -adverbid, kaassõnad ajasuhete väljendamiseks). Ajast rääkimisel on eristatud kaht olemuslikult erinevat viisi: dünaamilist ja staatilist (Lyons 1977: 682). Dünaamiline viis ajast rääkida on deiktiline, sündmusi esitatakse kõneleja vaatepunktist (olevikus, minevikus või tulevikus aset leidvatena). Staatilise (mitte-deiktilise) viisi alusel sündmustest kõneldes on oluline nende asetus üksteise suhtes kindlas järjekorras (varem-hiljem). Nii nagu deiktiline väljendus võib olla grammatiline (nt lihtminevik) või leksikaalne (nt *eile*), võib ka mittedeiktiline väljendus olla nii grammatiline (aspektilised eristused, nt kestus, korduvus) kui ka leksikaalne (nt *jaanuaris 2018*).

Nii grammatilisi kui ka leksikaalseid väljendusi puudutab psühholoogia ja kultuuriuuringutega seotud uurimissuund, mis keskendub sellele, kuidas keeles leiduvad ajaväljendid seostuvad (vastava keele kõnelejate) ajast mõtlemisega. Näiteks on uuritud, kas mandariinihiina keele kõnelejaid mõjutab ajas teistmoodi mõtlema kui inglise keele kõnelejaid see, et peale horisontaalse telje (ees ja taga) on ajast rääkimiseks mandariini keeles kasutusel ka vertikaalne telg (üleval ja all) (Boroditsky 2000, 2001; Fuhrman, Boroditsky 2010). Samuti on uuritud, kas ees ja taga ruumisuhted, mis on kasutusel tulevikust ja minevikust rääkimiseks, kajastuvad ka žestikuleerides vastavale ajale viidates (Núñez, Sweetser 2006). Kui enamasti kehtib maailma keeltes ajast rääkimiseks ruumiorientatsioon, kus minevik on kõneleja taga ja tulevik ees, siis on keeli, kus on see vastupidi (Dahl 1995; Núñez, Sweetser 2006; Sinha jt 2011; Sullivan, Bui 2016). Oluline on siiski meeles pidada, et kuigi keel annab vahendi keerulisema mõistmiseks lihtsama kaudu, ei tähenda see, et saaksime täielikult tõmmata võrduse keeles kajastuva ajamõistmise (keelelise aja) ja kultuurilise ajamõistmise vahele (Casasanto 2016).

Ajaväljendite metafoorsuse uurimisel on eriti rohkelt käsitlemist leidnud ülevanne ruumi valdkonnast aja valdkonda. Uurimusi ruumi- ja ajaväljendite suhete kohta on tehtud kognitiivse keeleteaduse ja kognitiivse psühholingvistika ajaloos märkimisväärsel hulgal ja veidi eri vaatenurkade alt: need võivad olla keskendunud näiteks tüpoloogilise mitmekesisuse kirjeldamisele (Haspelmath 1997; Majid jt 2013) või keele mõjule aja mõistmise kultuurilistes erinevustes (Boroditsky 2000, 2001; Fuhrman, Boroditsky 2010; Filipovic, Jaszczolt 2012a, 2012b; Matlock jt 2005). Mitmete uurimuste fookuses on see, millised ruumiväljendite aspektid on üle võetud ajaväljenditesse (Traugott 1975, 1978; Haspelmath 1997; Engberg-Pedersen 1999; Gentner 2001; Gentner jt 2002; Radden 2003; Evans 2003; Tenbrink 2007, 2011; Majid jt 2013; Moore 2014a, 2017). Ülekandeid ruumist aega on uuritud ka eesti keeles (Veismann 2000, 2001; Pajusalu jt 2004).

1.2. Lähemalt ajametafooridest

Järgnevalt annan ülevaate, milliseid ajametafoore on seni kirjanduses välja toodud. George Lakoff ja Mark Johnson on oma klassikaks saanud teoses (1980, siin ja edaspidi viitan teose eestikeelsele tõlkele 2011) rääkinud eri tüüpi mõistemetafooridest:

- 1) liigendusmetafoorid (ingl *structural metaphors*) annavad uuritavale mõistele (nt *aeg*) mingile teisele mõistele omase ülesehituse (2011: 46);
- 2) suunametafoorid (*orientational metaphors*) korraldavad mingi mõistete süsteemi teistele mõistetele omaselt, nt ruumisuundade järgi (2011: 46–57);
- 3) olemismetafoorid (*ontological metaphors*) võtavad ruumilise paigutuse asemel organiseerimise aluseks kogemuse füüsiliste objektide ja ainetega (2011: 58).

Olemismetafooride alusel saab rääkida abstraktsetest asjadest, nagu oleks need kas isikud, füüsilised asjad, mahutid või maa-alad (Lakoff, Johnson 2011: 58–67). Suunametafooridega on seotud küsimus, kuidas ruumilisel viitamisel kasutatavaid taustsüsteeme (*reference frames*, vt Levinson 2003; Veismann 2020) saab üle kanda aja valdkonda (Haspelmath 1997; Nunez jt 2006; Tenbrink 2007, 2011; Moore 2011; Sinha jt 2011; Evans 2013; Huumo 2015, 2018).

Vähem on leidnud süstemaatilist käsitlemist muud valdkonnad (ja metafoorid), mille abil keeles aega mõistetakse ja väljendatakse: väga levinud on näited metafoorist AEG ON RAHA/MATERIAALNE RESSURSS (vt nt Lakoff, Johnson 2011: 39–40, 99–102). Oma raamatus „Lihalik filosoofia” („Philosophy in the Flesh”) pühendavad Lakoff ja Johnson ajale 10. peatüki (1999: 137–169), kus toovad välja kolm tähendusülekande tüüpi: AJA ORIENTATSIOONI metafoor, LIIKUVA AJA metafoor ja LIIKUVA VAATLEJA ehk AJAMAASTIKU metafoor. LIIKUVA AJA metafoori variatsioonina nimetavad nad aja substantisina mõistmist, mis allub üldisele skeemile mõista paljusid objekte koos massina (Lakoff, Johnson 1999: 428–429, 440–444). Aega substantisina mõistes on võimalik aja kestusest rääkida aine koguse kaudu ja kestuse ulatusest koguse suuruse kaudu. Samuti on aja ainena mõistmine vastavate liikumisverbide kasutamise aluseks (*aeg voolab*).

Vyvyan Evans on toonud oma raamatus „Keel ja aeg” („Language and Time”, 2013) mittetäieliku loetelu aja mõistemetafooride tüüpidest. Selles on määratud kolm ajametafoori põhitüüpi: liikumine (ingl *motion*), ruum (*space*) ja kaup (*commodity*). Liikumise tüübi all on kaks metafoori, mida Evans nimetab Ego-RP (*reference point*) ja Time-RP, eesti keeles võiks neid nimetada vastavalt kõnelejast/vaatlejast lähtuv (*jõulud on saabumas*) ja vaatlejast sõltumatu liikumismetafoor (*jõulud tulevad enne uut aastat*). Ruumi all toob Evans välja orientatsioonimetafoori (nt *Christmas is here* 'jõulud on siin') ja KESTUS ON PIKKUS metafoori (DURATION IS LENGTH, nt *a long time* 'pikka aega'). Kauba-tüübi alla on paigutatud metafoorid AEG ON RESSURSS (TIME IS A RESOURCE, nt *he's wasting my time* 'ta raiskab mu aega') ja AEG ON RAHA (TIME IS MONEY, nt *his time is expensive* 'tema aeg on kallis'). Need kui põhilised aja väljendamise metafoorid on Evansi (2013: 245) sõnutsi suures osas ka n-ö primaarsed, st universaalsed, kultuurist sõltumatud (sh nt orientatsiooni olemasolu on väidetavalt

universaalne, kuid selle täpsustus (ees-taga suuna ülekanne mineviku-tuleviku teljele) keelespetsiifiline).

Ajametafoore leiab veel Lakoffi teoste põhjal koostatud metafooride veebiloendist (Master Metaphor List) ja MetaNeti projekti¹ Wiki lehelt (MetaNet Metaphor Wiki), kust saab otsida sihtmõiste (*target frame*) järgi. Esitan kolmest allikast leitud aja-metafoorid võrdlevalt tabelis 1.

Tabel 1. Ajametafoorid eri allikates.

Evans 2013	Master Metaphor List	MetaNet Metaphor Wiki
VAATLEJA KESKNE LIIKUV AEG	AEG ON MISKI, MIS LIIGUB SINU POOLE	AEG ON LIIKUV OBJEKT
JÄRJESTUSEL PÕHINEV LIIKUV AEG		
AJA ORIENTATSIOONI METAFOOR		TULEVIK ON EES MINEVIK ON TAGA PRAEGU ON SIIN
AJALINE KESTUS ON PIKKUS		
	AEG ON MAASTIK, MILLEST LÄBI ME LIIGUME	AEG ON MAASTIK, MILLEST LÄBI VAATLEJA LIIGUB
AEG ON RESSURSS	AEG ON RESSURSS	AEG ON RESSURSS
AEG ON RAHA	AEG ON RAHA	AEG ON RAHA
		AEG ON ESE, KAUP
	AEG ON JÄLITAJA	
	AEG ON MUUTJA	
	AEG ON (PIIRATUD) ANUM	AJAPERIOODID ON ANUMAD
		AEG ON SUBSTANTS

Oma uurimuses leitud tähendusülekandelised väljendid olen jaotanud esmalt selle järgi, kas need toetuvad 1) aja kui koha mõistmisele; 2) vaatleja liikumisele (seotud aja kui koha mõistmisega, kuid väljendis esineb vaatleja liikumist iseloomustav verb); 3) liikuva aja mõistemetafoorile; 4) ajale inimeste või esemete/ainete (füüsiliste objektide) omaduste omistamisele. Enne kui korpusest leitud väljendeid analüüsima asun, teen kokkuvõtte sellest, kuidas tekstis väljendi metafoorsust tuvastada ning mida pidada tähendusülekandeks ja mida mitte.

2. Mõistemetafooride tuvastamine

Kuidas kindlaks teha, milliste metafooride abil eesti keeles ajast räägitakse (ja mõeldakse)? Kaua püsis mõistemetafooride uurimise peamise meetodina introspeksioon, mida hakati täiendama tekstidest käsitsi kogutud andmete või näidetega. Näiteks on võimalik süstemaatiliselt kindlaks teha teatud teemavaldkonnas kasutatavaid metafoore (nt Anne Timmermann (2000) on uurinud magistritöös metafoore Euroopa Komisjoni pressi- ja kommunikatsiooniteenistuse materjalide põhjal).

¹ MetaNeti projektist lähemalt vt <https://metanet.icsi.berkeley.edu/metanet/>

Kuid tervikteksti iga lauset analüüsid metafooride kogumine pole mitte ainult väga vaearikas, vaid see sobib üksnes teatud uurimisküsimustele vastamiseks ja kindla-piirilisi temaatilisi tekstikogumeid kasutades. Anatol Stefanowitsch on välja toonud eri võimalusi, kuidas metafooriuurimuseks süstemaatiliselt korpusandmeid koguda (Stefanowitsch 2006a: 2–5). Neist kaks olulisemat on järgmised.

Esiteks saab mõistemetafoore otsida, kasutades märksõnu kas allik- või sihtvaldkonnast, kuna metafoori abil toimub ülekanne ühest (allik)valdkonnast teise (sihtvaldkonda). Allikapõhise lähenemise heaks näiteks on rohkearvulised uuringud sellest, kuidas aja allikvaldkonnaks on ruum ja ruumis liikumine. Ühe võimalusena tähendab see, et vaadeldakse, kuidas mingit hulka välja valitud allikvaldkonna keelendeid (nt ruumikaassõnad *eest, läbi, üle*) kasutatakse ajatähenduste väljendamiseks (nt *kahe aasta eest, läbi sajandite*), ning tehakse oletusi selle kohta, milline täpsem tähendusülekanne on aluseks (nt kas LIKUVA AJA metafoor või LIKUVA VAATLEJA metafoor). Osalt sel meetodil (kuid mitte korpuspäringuga) on ka eesti keeles uuritud, kuidas ruumikaassõnade ja -adverbidega aega väljendatakse (Veismann 2000). Kindla sõnaliigi puhul (nagu kaassõnad) saab uurija sama lähenemise pöörata ka nii, et selgitab esmalt välja näiteks kõik ajakaassõnad ja seejärel analüüsib, kas ja millised metafoorid nende kasutuse taga võiksid olla (sh millised neist on kasutusel ka ruumisuhete märkimiseks).

Allikapõhise lähenemise probleem on keskendumine ühele valdkonnale, samas kui ülekande aluseid (allikvaldkondi) saab ühe sihtvaldkonna mõistestamiseks olla mitmeid. See tähendab, et allikvaldkonnapõhise uurimuse fookus on justnimelt ülekande alus (mitte siht). Ruumist aega ülekannete uurimise fookuse aluseks võib pidada lokalismihüpoteesi, mille järgi ruumiväljendid on nii semantiliselt kui ka grammatiliselt olulisemad kui muud keeleväljendid, sest annavad struktuurilise malli teistele väljenditele (Lyons 1977: 718). Keelekorpuseid kasutava allikapõhise metafooriuurimuse näiteks võib tuua Alice Deignani (1999) uurimuse sõnade *heated* 'üleskõetud, kirglik, äge' ja *deep* 'sügav' kasutusest metafoorsetes konstruktsioonides.

Teine võimalus on mõistemetafooride kindlakstegemine sihtvaldkonna kaudu (vt nt Margot Mölleri (2013) magistritööd eesti keele vihametafooridest). Sel juhul valitakse sihtvaldkonda esindav sõna (nt *viha*) ja uuritakse, millised metafoorsed väljendid on sellega seotud, oletades, et samad metafoorid on kasutusel ka siis, kui räägitakse sihtvaldkonnast muid sõnu kasutades või ilma otseselt uuritud n-ö märksõna (*viha*) kasutamata (nt *pulbitseb raevust* või *läks keema* tähenduses 'sai vihaseks'). Oluline on mainida, et Mölleri töös leitud vihametafoorid sobisid hästi kokku Ene Vainiku ja Anneli Velti katselise uurimuse tulemustega, kus katsealustel paluti arutleda teemal „Kas viha allasurumine on kahjulik?“. Aktiveerides katsealuste mõtlemises sihtvaldkonna, kasutades sõna *viha*, sai leida ka neid metafoorseid väljendeid, kus sõna *viha* ei esinenud. Samas möönavad Vainik ja Velt (2006), et tulemusi võis mõjutada see, et küsimus ise sisaldas metafoori. Kahe uuringu tulemusi kõrvutades võib öelda, et mõistemetafooride kindlaks tegemisel tasub kasutada mitmesuguseid meetodeid. Stefanowitsch on uurinud sellist sihtvaldkonna representatiivse sõna kasutamist võrdluses põhjalike introspektiivsete ülevaadetega ja leidnud, et sihtvaldkonna sõna kasutamine toob välja samad metafoorid ning veel terve hulga

metafoore, mida kirjanduses seni mainitud pole. Lisaks saab sel moel ülevaate eri metafooride kasutussagedusest. Oluline on seejuures leida sihtvaldkonnale piisavalt esinduslik sõna, mille abil metafoore korpusest pärida. Stefanowitsch (2006b: 96–99) näitab ka, et sünonüümid võivad anda päringul veidi erinevaid tulemusi. Mitmeid ühe valdkonna märksõnu on kasutanud oma tundemetafooride uurimuses Vainik (2017).

Kuna siinse uurimuse eesmärk on leida võimalikult lai valik ajametafoore, siis allikvaldkonna märksõna järgi otsimine ei sobi – võimalikult paljude allikvaldkondade ülesleidmine ongi üks uurimuse eesmarke. Küll aga sobib sihtvaldkonna märksõna järgi materjali kogumise meetod, sest sõna *aeg* kui ajaväljendites esinevate sõnade üks keskne esindaja võiks anda laiema pildi aja mõistmise ja ajast kõnelemise võimalustest eesti keeles.

3. Materjal ja meetod

Uurimismaterjaliks olen eesti keele tasakaalus korpusest (15 miljonit sõna, millest 5 miljonit on ilukirjandustekstid, 5 miljonit ajakirjandustekstid, 5 miljonit teadustekstid) päringuga leidnud Keeleveebi vahendusel kõik sõna *aeg* sisaldavad laused. Kokku vastas päringule 31 273 lauset (22 438 lauset ilukirjanduskorpusest, 11 273 lauset ajakirjanduskorpusest, 9 551 lauset teaduskirjandusest). Edasiseks analüüsiks võtsin nendest 1000 juhuslikku lauset, mis jaotusid alamkorpuste vahel järgnevalt: 422 ilukirjandus-, 350 ajakirjandus- ja 228 teaduskirjanduskorpusest.

Laused said esmalt märgendatud selle järgi, kas sõna *aeg* (või seda sisaldav väljend) esines neis mõistemetafoorset malli kasutades või mitte (st otseses tähenduses). Seejärel märkisin kõikide metafoorsete kasutuste juurde mõistemetafoori ja sõna(d), mille alusel metafoori üle otsustasin. Oluline on, et ühele mõistemetafoorile võib vastata palju keelelisi väljendusi, mille hulgas võib olla nii konventsionaliseerunud väljendusviise, fraseologisme, idioome kui ka täiesti uut spontaanset keeleloomet. See tähendab, et ühe mõistemetafoori alla kuuluvad keelelised väljendid võivad olla väga mitmekesised. Patrick Hanks (2006) on rõhutanud, et nii nagu muudki keelelised kategooriad, on ka metafoor pigem hägusate piiridega prototüübiefektiga nähtus ning „metafoorsus” astmeline.

Metafooride identifitseerimise protsessi on täpsemalt kirjeldanud nn Pragglejazi rühm (Pragglejaz Group 2007) ning Lynn Cameron ja Robert Maslen (2010: 97–115). Pragglejazi rühm töötas esimesena välja rangemad metafooride eristamise printsiibid. Protsess toetub kolmele sammule: iga keelelise üksuse kohta tuleb esmalt tuvastada selle tähendus kontekstis. Seejärel tuleb kindlaks teha sama üksuse kõige peamisem tänapäevane tähendus („peamisuse” määramise kriteeriumid on a) konkreetsus, b) kehaga seotus, c) täpsus, d) ajalooliselt varasem esinemine). Kui keeleüksuse tähendus uuritavas kontekstis ei ole see, mis on tuvastatud peamise tähendusena, siis tuleb vaadata, kas selle keeleüksuse tähendus uuritud kontekstis on mõistetav peamise tähenduse kaudu. Sel juhul on metafoorile tuginev väljend kindlaks tehtud. (Pragglejaz Group 2007: 3)

Cameron ja Maslen (2010: 108–113) näitavad mõningaid probleeme, mis identifitseerimisel siiski ette võivad tulla, näiteks tuleb hoolikalt kaaluda, kui mitu sõna ulatub metafoorsesse väljendisse või kas võrdlus sõnaga *nagu* on metafoorne või mittemetafoorne. Siinse uurimuse jaoks on olulised nende märkused selle kohta, kuidas käsitleda metafoorides väga laia ja üldise tähendusega verbe ja nimisõnu (nt *tegema*, *panema*, *asi*), mida teha prepositsioonidega ja isikustamistega ning kuidas arvestada sõnade etümoloogiat. Kuna üldise tähendusega verbid on väga sagedased ja mitmetähenduslikud, siis soovivad Cameron ja Maslen kaaluda mõne sellise sõna väljaarvamist materjalist (nt ingl *have* 'omama', *do* 'tegema', *get* 'saama'), samas võib nt sõna *put* 'panema', mille otsene esmane tähendus on lihtsalt kindlaks tehtav, lisada andmestikku olulist ja huvitavat materjali. Oma andmestikus lähtusin verbide puhul sellest, millist tähendust nad väljendasid: nt kui *minema* tähendus on seostatav liikumise tähendusega, siis arvasin vastava väljendi (*aeg läheb*) metafoorseks. Samuti soovivad nad jätta andmestikku prepositsioonid, mille esmane ruumiline tähendus on väga selge (nt ingl *into* 'sisse', *over* 'üle'), kuid jätta metafooride identifitseerimisest välja need, mille tähendus ei ole nii selge (ingl *at*, *of*) (Cameron, Maslen 2010: 112). Seda nõuannet järgides käsitlen metafoorsetena sõna *aeg* kohakäändelisi kasutusi ning läbipaistvalt kohatähenduslikule alusele toetuvana ka terminatiivi (*ajani*). Kohakäändete selgeks esmaseks funktsiooniks on kohasuhete näitamine ja nende esinemisel sõnaga *aeg* saab rääkida metafoorset ülekandest. Mittemetafoorseteks pean selliseid sõna *aeg* vorme, kus käände tähendus ei ole läbinähtavalt metafoorne, näiteks translatiiv (*ajaks*). Lähtun sellest, et translatiivi kasutamisel puudub otsene füüsilise kogemuse alus, mille abil tähendust aja valdkonda üle kanda.

Cameroni ja Masleni (2010: 113) nõuanne on mitte arvestada sõnade etümoloogiat, mis tänapäevasele keelekasutajale ei ole enam üldse tajutav või läbipaistev. Oma uurimismaterjalist arvasin välja need idiomaatilised kinnisväljendid, mille puhul ei saa rääkida aluseks olevast selge allikvaldkonnaga mõistemetafoorist (nt *aega teenima*, *aja vaim*, *ajast ja arust*). Tähenduste üle otsustamisel olen kasutanud õigekeelsussõnaraamatut (ÕS 2018), eesti keele seletavat sõnaraamatut (EKSS), etümoloogiasõnaraamatut (EES) ja Sõnaveebi.

Lisaks tasakaalus korpuse 1000 juhusliku lause märgendamisele vaatlen Sketch Engine'i (Kilgarriff jt 2004) abil sõnale *aeg* koostatud sõnavisandit, mis annab sõna sagedased koosesinemised eri süntaktilistes positsioonides ja grammatilistes kategooriates. Toon välja sõnavisandist ilmnenuid statistiliselt kõige sagedasemad verbid, adjektiivid, käänded ja kaassõnad, mis esinevad koos nimisõnaga *aeg*, ja võrdlen nende esinemist korpusvalimis. Sõnavisandi tegemiseks on kasutatud eesti keele 2019. aasta ühendkorpust (1 500 284 681 sõna). Sõnavisandis on kollokatsioonid järjestatud logDice'i (Rychlý 2008) statistiku järgi, mis on täpsem kui suhteline sagedus.

4. Tulemused

Artikli peamine eesmärk on kirjeldav ja süstematiseeriv – anda süstemaatiline pilt eesti keele ajaväljendite metafoorsusest. Sõna *aeg* kui ühe tavalise ja sagedase ajasõna kasutuste uurimine võiks anda ülevaatliku vastuse küsimusele, millised mõistemetafoorid on eesti keeles ajast rääkides kasutusel.

Kirjeldavale küsimusele vastates tuleb silmas pidada ka metodoloogilist eesmärki – kontrollida allikvaldkonna märksõna kasutamise asjakohasust metafooriuuringutes. Küsimus „Kas allikvaldkonna märksõna järgi materjali kogumine on piisav?” saab täpsemalt uuritud küsimusega „Kas sõna *aeg* kasutuste uurimine annab piisava pildi võimalikest metafooridest?”. Võrdlen korpusuuringu tulemusi Sketch Engine'i sõnavisandi tulemustega, et mõista, kui hea pildi annab 1000-lauseline juhuvalim sõna kasutustest.

Metafooriteooria seisukohast on küsimuse all, kas eesti keele ajametafooride uurimine sõna *aeg* abil toob välja seni (aja)metafoorialases kirjanduses täheldamata mõistemetafoore. Selleks võrdlen korpusanalüüsi tulemusel leitud metafoore varasemast kirjandusest tuntud teiste keelte põhjal kirjeldatud mõistemetafooridega.

Esmalt toon välja, kui suurel hulgal sõnaga *aeg* väljenditest on uuritud korpusmaterjalis metafoorne alus. Mittemetafoorseid väljendeid sõnaga *aeg* oli uuritud 1000 lause hulgas 219 (22%): näiteks saab aega mõõta kas vähem või rohkem täpsetes ajahühikutes (*kaua aega*, *nädal aega*); samuti saab ajale viidata laiemat või kitsamat (sündmuse või ajastu) konteksti iseloomustades (nt *nõukogude aeg*, *magamise aeg*) või ajavahemikke omavahel võrreldes (nt *tund aega kauem*, *kuu aega hiljem*); ajalist tegevust saab väljendada ka spetsiifilise verbiga (*aega veetma*). Järgnevas kirjeldan leitud metafoorseid väljendeid varem nimetatud nelja rühma kaupa: AEG ON KOHT, LIIKUV VAATLEJA, LIIKUV AEG ja AEG ON FÜÜSILINE ENTITEET.

4.1. AEG ON KOHT

On laialt täheldatud, et ruumisuhteid märkivad käänded ja kaassõnad on kasutusel ka abstraktsemate suhete, nende hulgas ajasuhete märkimiseks. Kohakäändes ja kohakaassõnalised ajaväljendid on täiesti konventsionaliseerunud väljendusviisid.

Kohakäändes väljendid (kõige enam *ajal*, harvem ka *ajale* ja *ajas*) moodustavad uuritud andmestiku ajametafooridest kõige suurema hulga. Aeg ja ruum on samaväärsed asukohad, sündmused ja inimesed paiknevad ajas nii, nagu nad paiknevad ka ruumis. Ajast kui asukohast on räägitud seoses LIIKUVA VAATLEJA (ingl MOVING EGO) või AJAMAASTIKU (TIME LANDSCAPE) metafooriga (Lakoff, Johnson 2011: 77, 1999: 137–169; Evans 2013).

Sketch Engine'i sõnavisandi järgi (tabel 2) on sõna *aeg* kõige sagedasem käändekonstruktsioon alalütlev, mis kinnitab korpusvalimi tulemust, et aja mõistmine kohana on konventsionaliseerunud. Adessiivile järgnevad grammatilised käänded (osastav, nimetav ja omastav – nendes käänetes esineb sõna *aeg* küll metafoorsetes väljendites, kuid kääne näitab vaid süntaktilist suhet) ja seejärel vähem olulistena

saav, seestütlev ja kaasaütlev. Tabelis on esitatud kõik käanded, mille Sketch Engine'i sõnavisand oluliste koosesinemistena välja toob.

Kohakäänetega koos võiks teoreetiliselt vaadelda ka kaassõnu, kuid nende osatähtsus sõnaga *aeg* koos esinemises on Sketch Engine'i sõnavisandi järgi väheoluline (sagedasemad kolm kaassõna *peale*, *ees*, *eest* esinevad sagedusega alla 0,1%).

Tabel 2. Sagedasemad käändekonstruksioonid sõnaga *aeg* Sketch Engine'i sõnavisandi järgi.

Konstruksioon	Sagedus	Tüüpilisus (logDice'i statistiku skoor)
Alalütlev (<i>ajal</i>)	986 324	25,77
Osastav (<i>aega</i>)	981 579	25,64
Nimetav (<i>aeg</i>)	776 114	20,27
Omastav (<i>aja</i>)	567 800	14,83
Saav (<i>ajaks</i>)	197 954	5,17
Seestütlev (<i>ajast</i>)	153 786	4,02
Kaasaütlev (<i>ajaga</i>)	100 091	2,61

Aja kohana mõistmisel saab täpsemalt vahet teha kolmel metafooril: AEG ON VÄLISKOHT (asukoht maastikul), AEG ON SISEKOHT (piiratud ruum või anum) ja LIIKUVA VAATLEJA metafooril. Järgnevalt igast lähemalt.

4.1.1. AEG ON VÄLISKOHT (ASUKOHT MAASTIKUL)

Väliskohakäanded näitavad ruumisuhteid väljendades asukohta pinnal või alal (vt Vainik 1995). Nii võib väliskohakäändes ajaväljendite taustal näha kontseptsiooni ajast kui alast või maastikust. Grammatiseerumise aste on väliskohakäänetel nii suur, et võib rääkida üldisest ruumisuhete ülekandest abstraktsematesse valdkondadesse, sh *aeg* jt suhted. Uuritud korpusvalimi järgi on ajale viitamiseks kasutusel ainult adessiiv ja allatiiv (näited 1–3).

- (1) Selles vanuses mehi ei kohanud **neil aegadel** Eestimaa teedel ega külades. (Ilukirjandus)
- (2) **Samal ajal** pole kinnisvaramaksul otsest mõju majandamise intensiivsusele. (Doktoritööd)
- (3) 38aastane kogenud mees polnud siiski ülemäära närvis: „Õnnetus sattus mõnes mõttes **heale ajale**. [---]” (SLÕhtuleht_2004)

Tabel 3. Sagedasemad konstruksioonid sõnaga *aeg* adessiivis ja allatiivis Sketch Engine'i sõnavisandi järgi.

Adessiivis määrus	Sagedus	Tüüpilisus	Allatiivis määrus	Sagedus	Tüüpilisus
<i>ajal toimuma</i>	570	12,1	<i>ajale langema</i>	218	11,85
<i>ajal elama</i>	512	11,98	<i>ajale jääma</i>	216	11,8
<i>ajal tulema</i>	275	11,7	<i>ajale sattuma</i>	115	11,01
<i>ajal saama</i>	159	10,42	<i>ajale mõtlema</i>	61	10,13
<i>ajal tegema</i>	133	10,17	<i>ajale viitama</i>	46	9,74

Sketch Engine'i sõnavisand (tabel 3) toob koos adessiivse ajamäärusega konstruktsioonis *ajal* + V sagedasti esinevate verbidena välja *toimuma*, *elama*, *tulema*, *saama*, *tegema*, st neutraalsed sündmuste toimumist väljendavad verbid. Sama kinnitab uuritud korpusvalim.

Allatiivis ajamäärusega konstruktsioonis *ajale* + V esinevad sagedasti verbid *langema*, *jääma*, *sattuma*, *mõtleva*, *viitama*. Neist *langema* ja *sattuma* on seotud metafooriga AEG ON VÄLISKOHT.

4.1.2. AEG ON SISEKOHT (ANUM)

Sisekohakäänete kasutus on seotud kujutlusega ajast kui piiratud ruumist, anumast. Koos sisekohakäändega (illatiiv, näide 4; inessiiv, näide 5) ja vastavate kaassõnadega (*sisse*, *sees*, näide 6) on kasutusel vastavale metafoorile sobivad verbid: *mahtuma*, *täitma* (näide 7), *suruma* (näide 4).

- (4) Majandus ja poliitika **suruvad** meid väga tugevasti **industriaalsesse aega**, meedia ja kõik kultuurikontaktid toovad sisse postmodernse hoovuse. (EE_1997)
- (5) Testide hindamisel tuleb arvestada ajategurit, sest aspiriini antiagregatiivsed omadused muutuvad **ajas**. (Eesti_Arst)
- (6) Mina olen siin elanud küll alles kümme aastat, aga **selle aja seeski** on nii palju muutunud. (Ilukirjandus)
- (7) Ent miks ta pidi enesele antud **aega** lapse magusas läheduses viibida igasuguste arulagedate mõtetega **täitma**. (Ilukirjandus)

Torkab silma, et kui kaassõnadest on kasutusel peamiselt sihtkohta ja asukohta näitavad sõnad (*sisse*, *sees*), siis sisekohakäändetest on kasutusel kõik kolm vormi (*aega*, *ajas*, *ajast*). Elatiiviga märgitakse piiri, millest alates mingile teisele tegevusele või omaduse kehtivusele viidatakse, vastav kaassõna (*seest*) selleks ei sobi. Tuleks arvestada, et eesti keele elatiivi funktsioonid on väga mitmekesised ning nende hulgas on lähtekoht, algusaeg ja pärinemine (Nurka 2014). Mõningatel juhtudel tingib elatiivi kasutuse kaassõna, mis märgib sündmuse algusaega (*saadik*, *alates*, *peale*): *aegadest peale*, *aegadest alates* (näide 8), kuid algusajale saab elatiiviga viidata ka ilma kaassõnata (näited 9–10).

- (8) Wiedemanni **aegadest alates** on tehtud iseloomustusi, lähtudes eesti kirja-keelest. (Doktoritööd)
- (9) Lugu ise aga jätkus **ajast**, mil prints oli kodumaalt lahkuma sunnitud. (Ilukirjandus)
- (10) Rahvavõim kogukonnas seega mitte üksnes ei eksisteeri **ammust ajast**, vaid on ka selle eksisteerimise enda aluseks. (Doktoritööd)

Koos illatiivis määrusega *aega* tulevad Sketch Engine'i sõnavisandist (tabel 4) esile verbid *jääma*, *mahtuma*, *langema* ja *kuuluma*. Inessiivis määrus *ajas* esineb tüüpiliselt konstruktsioonis verbidega *muutuma*, *elama*, *kasvama*, *liikuma*, *rändama*.

Liikumisverbidest koos kohakäänetega tuleb lähemalt juttu järgmises alapeatükis, kus vaatlen aja kui koha mõistmisega tihedalt seotud LIIKUVA VAATLEJA metafoori. Sõnavisandist leiab postpositsiooniliste sagedaste koosesinemiste hulgast ühendi *selle aja sees*.

Tabel 4. Sagedasemad konstruktsioonid sõnaga *aeg* sisekohakäänetes Sketch Engine'i sõnavisandi järgi.

Illatiiv	Sagedus	Tüüpi- lus	Inessiiv	Sagedus	Tüüpi- lus	Elatiiv	Sagedus	Tüüpi- lus
<i>aega jääma</i>	318	12,91	<i>ajas muutuma</i>	1068	12,73	<i>ajast pärinema</i>	1330	11,46
<i>aega mahtuma</i>	94	11,42	<i>ajas elama</i>	145	10,13			
<i>aega langema</i>	64	10,9	<i>ajas kasvama</i>	116	9,83			
<i>aega kuuluma</i>	52	10,62	<i>ajas liikuma</i>	105	9,69			
			<i>ajas rändama</i>	85	9,39			

Elatiivis määrus *ajast* esineb kõige sagedamini koos verbiga *pärinema*, st määrgib ajalist lähtekohta. Teised verbid, mis esinevad sagedasti koos sõnaga *ajast*, ei ole seostatavad aja kui koha metafooriga, elatiiv on neis kasutusel osa-terviku suhte märkimiseks (*osa ajast + veetma*). Tagasõnadest tuleb Sketch Engine'i sõnavisandis esile *sees* (sagedus 2120, logDice 9,36).

4.2. LIIKUVA VAATLEJA metafoor

LIIKUVA VAATLEJA (LIIKUVA EGO) metafoori järgi liigub inimene ajas nagu ruumis, st kasutusel võib olla nii avatud (AEG ON VÄLISKOHT, MAASTIK) kui ka suletud ruumi (AEG ON SISEKOHT, ANUM) metafoor. Kasutusel on liikumisverbid (*minema, tulema, liikuma*) ning kaassõnad *edasi* ja *tagasi* vastavalt tuleviku ja mineviku märkimiseks, samuti *läbi* ja *üle*. LIIKUVA VAATLEJA metafoori alusel on ajaüksused justkui takistused teel, millest liigutakse läbi või üle (näited 11–13) ning mille pikkust saab mõõta nagu teekonda või loendada takistusi teel. Aega tervikuna mõistetakse kas üldiselt, täpsustamata ruumina (näited 11–13) või piiratud ruumina (sisekohakäänded, näide 14).

- (11) Tegemist on **üle pika aja** Armenfilmi stuudio uue tööga. (EPL_2005)
- (12) Kohtusin ma ju **üle tüki aja** teise luust ja lihast olendiga. (Ilukirjandus)
- (13) Ent ometi olid need jutud **läbi aegade hämaruste** edasi elanud, et Tuleku aset leides oma õigsust tõestada. (Ilukirjandus)

Kui inimene liigub ajas vastavalt orientatsioonimetafoorile (tulevik ees, minevik taga), siis saab ta (mõttes) tagasi minna sündmuse toimumise juurde (näited 14–15) või sündmuste toimumist enda ees näha, sh ka liigutada, tuleviku poole lükata (*edasi lükkama*, näide 16).

- (14) Perestroika-eelsesse **aega tagasi minnes**: enamik asju jäigi tegemata. (EE_1998)
- (15) Esiteks olid sa Katerinale **nädal aega tagasi** esimest korda peale Tais lahkuminekut helistanud. (Ilukirjandus)
- (16) Töölepingud lähevad üle ülemineku toimumise päeval, nende ülemineku **aega ei saa** võõrandaja ega omandaja soovil **edasi lükata**. (Doktoritööd)

Ajas liikumisega võib seostada ka terminatiivi kasutust ajaväljendeis (*ajani*). Terminatiivi esimene tähendus on ruumiline piir, milleni liikumine toimub, nii on ka kestust ajas võimalik mõõta terminatiivi abil.

Sketch Engine'i sõnavisandist jääb silma komparatiivsete adjektiivatribuutide hulgas teisel kohal kollokatsioon *lähemal ajal* (sagedusega 47 527, logDice 12,49). Sagedasemad eessõnad koos sõnaga *aeg* on *läbi* (ühendis *läbi aegade*) ja *üle*, mis mõlemad sobivad LIIKUVA VAATLEJA metafooriga. Postpositatsioonidest on sagedased kollokaadid *pärast* ja *eest*. Need mõlemad sobivad LIIKUVA AJA metafooriga, millest tuleb juttu järgmises alajaotuses.

4.3. LIIKUVA AJA metafoorid

Kolmanda suurema rühma moodustavad metafoorid, kus *aeg* on elus või elutu entiteet – kas liikuv või liigutatav, olendi, eseme või substantsi omadustega (liikuv, tegutsev, loendatav, mõõdetav, haaratav jne). See tähendab, et samal ajal, kui vaatleja asetseb ja liigub ajas nagu ruumis (sündmuste peal ja sees), saab aega vaadelda väljastpoolt. Metafooris peegeldub, milliste omadustega on see koht või anum; millises järjestuses need (kohad, anumad) on ja kuidas liiguvad.

LIIKUVA AJA metafoori järgi liigub *aeg* kas (deiktiliselt) vaatleva inimese suhtes (*läheneb*) või vaatlevast inimesest sõltumata (ajaüksuste või sündmuste järjestusena). Kevin Ezra Moore on näidanud, et JÄRJESTUS ON SUHTELINE ASUKOHT TEEL on eraldiseisev metafoor just seetõttu, et ei vaja vaatlejat ega orientatsioonimetafoori (Moore 2014a: 65–82). Sellise metafoori järgi on varasemad sündmused liikuvate sündmuste rivis *ees* ja hilisemad sündmused *järel* või *taga*.

4.3.1. AEG ON LIIKUV ENTITEET

Sagedased on LIIKUVA AJA metafoorid, milles on liikumisverb. LIIKUVA AJA metafoori väljendid võivad märkida aja liikumise viisi: *voolama*, *tuhisema*, *vajuma*, *kulgema* (näited 17–19). Liikumise või mitteliikumisega on seotud *seisma*, neutraalselt väljendab liikumist *minema* (20).

- (17) Kuna **aeg voolas** aeglaselt, teadsin, et see kraaksatus jõuab minuni alles mõne minuti, kui mitte rohkema pärast. (Ilukirjandus)
- (18) Nüüd **tuhiseb Aeg** tõesti üle igasuguste, inimeste poolt välja mõeldud vööndipiiride. (Ilukirjandus)

- (19) Lugu omandab laiemast ajavoolust tehtud ambi- või polüvalentse väljalõike ilme, **aeg kulgeb** teadmata kust teadmata kuhu. (Teadusartiklid)
 (20) **Aeg läheb** ning järjest vähem hakkad tahtma. (Ilukirjandus)

Teiseks võib **LIIKUVA AJA** metafoorides olla oluline deiktisus, liikumine vaatleja suhtes. Näiteks esinesid uuritud materjalis verbid *mööduma*, *minema*, *kätte jõudma*, *käes olema*, *saabuma*, *lähenema*, *tulema* (näited 21–22). Aega mõistetakse liikuvana ka väljendis *X aega ootama*.

- (21) Teatud **aja möödudes** ilmuvad töölised koos vastava ametnikuga. (Ilukirjandus)
 (22) Ilmselt oli kettalugemise pesa jublaka murdumisega kuidagi defektseks muutunud, **aeg aga lähenes**. (Ilukirjandus)

Verbide alusel saab eristada aja kui agentiivse liikuja (*lähenema*, *tulema*) ja aja kui mitteagentiivse liikuja, mis tihti on substantis (*voolama*, *vajuma*).

Aja liikumist väljendavad ka *aeg on niikaugel*, *ajaga ühte sammu käima*, *võidujooks ajaga*, *võistlus ajaga*, *ajale jalgu jääma* (näited 23–25). Liikuvat aega ilma järjestusele viitamata väljendab ka kaassõna *jooksul*, kasutusel on nii *aja jooksul* kui ka *aegade jooksul*.

- (23) Kahe väikeriigi vahel kujunes sõnadeta rivaliteet, **võidujooks ajaga**. (Ilukirjandus)
 (24) Kas Eesti ravikindlustus **käib ajaga sammu**? (Eesti_Arst)
 (25) Nokiani rehvid tagavad see-eest aga loogilise juhitavuse, kuid see rehvimudel on juba **ajale jalgu jäänud**. (SLÕhtuleht_2002)

Sagedasemate liikumisverbide seas, mille subjektiks on *aeg*, on Sketch Engine'i sõnavisandi (tabel 5) järgi *lendama*, *mööduma*, *saabuma*, *tulema*, *minema*, *peatuma*.

Tabel 5. Sketch Engine'i sõnavisandi järgi sagedasemad verbid, millega koos sõna *aeg* esineb subjektina. Liikumisverbid on tähistatud poolpaksu kirjaga.

Aeg (subj) + V	Sagedus	Tüüpilisus
<i>näitama</i>	7239	9,56
<i>lendama</i>	2651	9,45
<i>kuluma</i>	2012	9,16
<i>mööduma</i>	1869	8,97
<i>saabuma</i>	1955	8,77
<i>tulema</i>	7185	8,25
<i>minema</i>	4864	8,19

Huvitav on, et korpusandmestiku verbid, mis sobivad **LIIKUVA AJA** metafooriga, on väga mitmekesised, ent korpuse juhuvalimis ei leidu üht Sketch Engine'i sõnavisandi kõige sagedasemat kollokaatverbi *lendama*.

4.3.2. AEG ON LIIKUVATE ENTITEETIDE JÄRJESTUS / JÄRJESTUS ON SUHTELINE ASUKOHT TEEL

Järjestusel põhineva liikuva aja väljendites annab kas täiend või kaassõna märku, et tegemist on liikumisest tekkiva aegade järjestamisega. Omavahel suhestatud ajaüksused või sündmused liiguvad tandemis (Dewell 2007; Moore 2014a, 2014b). Moore on nimetanud selle metafooriks JÄRJESTUS ON SUHTELINE ASUKOHT TEEL. Varasemad ajad liiguvad ees/eel, hilisemad taga, järel või pärast(t), nt *viimane aeg* (näide 26), *viimasel ajal*, *tagumine aeg* (näide 27), *-järgne aeg*, *eelne aeg*, *eelnenud aegade*. Kaassõnaga saab aja järjestust väljendada järgmiselt: *kuu/mingi/mõne aja eest* (näide 28), *kuul/teatud/tunni/natukese aja pärast*. Etümoloogiliselt on ka enne seotud ees ja järel suhtega (*enne õiget aega*) (EES 2012).

(26) On **viimane aeg** mõelda koolilõpetaja kingile. (SLÕhtuleht_2004)

(27) Lennart Meril on tõesti **tagumine aeg** oma presidentlus ära lõpetada. (SLÕhtuleht_2001)

(28) „Ma ei ütle midagi,” ütles Anette **mõne aja pärast**. (Ilukirjandus)

Et suhteline asukoht teel on tajutav ka kohana, siis saab kasutada LIIKUVA AJA metafoorsetes väljendites ka kohakäandeid (näited 29–30).

(29) Tunnen end **viimasel ajal** üha põduramalt. (Ilukirjandus)

(30) Nii märkis isegi haridusminister Elsa Gretškina sellealast formalismi ja kampanialikkust, kuna koolide ateismialased üritused koondusid plaanide järgi sageli detsembrikuu teise poole – **jõulude eelsele ajale**. (Doktoritööd)

Kõige sagedasem adjektiivatribuut sõnaga *aeg* on Sketch Engine'i sõnavisandi järgi *viimane* (*viimasel ajal*, sagedus 157 077, logDice 11,54). Sagedased postpositioonid koos komplemendiga *aeg* on *pärast* (sagedus 45 546, logDice 13,28) ja *eest* (sagedus 10 478, logDice 11,55).

4.4. AEG ON FÜÜSILISELE ENTITEEDILE ISELOOMULIKE OMADUSTEGA OBJEKT

Ajale saab omistada väga mitmesuguste entiteetide omadusi. Ka liikumine on entiteedi omadus, mis võib olla vähem (*tulema*) või rohkem (*voolama*) täpsustatud. Eelnevalt oli juttu LIIKUVA AJA metafoorist. Siin vaatlen teisi ajale omistatud tegevusi ja omadusi, mida esmatähenduses seostatakse kas asjade või elusolenditega.

Sage on aja kujutamine omandi või ressursina. Metafooride AEG ON OMAND ja AEG ON RESSURSS eristamine on pigem tinglik, kuna sõltub laiemalt lausekonteksti tõlgendusest, mitte üksi vahetult kollokaatsõnadest. **Omand** väljendub uuritud materjalis näiteks konstruktsioonides *aega on* (näide 32), *aeg puudub*, *aega on küll*, *meie aeg*, *oma aja peremees* (näide 32), *aega andma*, *aega jätma*, *aega jääma*. LIIKUVA AJA metafoori ja aja mõistmist omandina ühendab väljend *kätte jõudma* (näited 33–34). See sobib hästi kokku MetaNeti metafooride loendis nimetatud NÜÜD ON

SIIN metafooriga,² kui lisada kehaosa-metonüümia, mille põhjal inimese kehaosa (*käsi*) märgib tervet deiktulist keskpunkti (SIIN ON KÄES 'käsi=inimene, deiktiline keskpunkt').

- (31) **Mul oli aega**; ma olin seda endale **võtnud**. (Ilukirjandus)
- (32) Rainis Ruusamäe on **oma aja peremees** ja sajaprotsendiliselt talus. (Maaleht_2003)
- (33) **On kätte jõudnud aeg**, mil ühiskond peab võtma seisukoha kadakajänkkluse suhtes. (EPL_1997)
- (34) Buss oli sellegipoollest seisma jäänud, bussijuht ukсед avanud, ja enne ta edasi sõitma ei hakanud, kui graafikus ettenähtud **aeg käes oli**. (Ilukirjandus)

Väärtusliku **ressursina** räägitakse ajast, kui kasutatakse väljendeid *aega kaotama*, *aeg kulub*, *aega kulutama*, *aega nõudma*, *aega raiskama*, *aega röövima*, *aega saama*, *aega vajama*, *aega võtma*, *ajapuudus*, *kingitud aeg* (näited 35–40). Tihti liigitatakse kirjanduses sellised väljendid täpsema metafoori AEG ON RAHA alla (Lakoff, Johnson 2011: 39–41). Eesti keeles on sõnal *kulutama* kaks põhitähendust, millest üks on füüsilisem ('hõõrumise tulemusel väiksemaks muutma') ja teine abstraktne ('millegi peale kasutama'), st sõna tähendust ei saa pidada esmaselt rahaga seotuks (EKSS; Sõnaveeb). Seevastu võib aeg ise olla ressurss, mille eest (rahaga) tasutakse (*maksma* näites 39). Ka *raiskama* esmase tähenduse kirjelduses on sõna *raha* ('raha, vara, tarbeaineid vm väärtuslikku üleliia, pillavalt, asjata v. mõtlematult kulutama'), kuid koos muude nähtustega (*vara*, *tarbeained*), mida saab 'tarbetult pillata, ebaotstarbekalt kasutada' (EKSS; Sõnaveeb).

- (35) Seda on palju, kuna veerand paremast sõõrdumise **ajast on kaotsi läinud**. (Agraarteadus)
- (36) Olin liialt palju **endale kingitud ajast** pühendanud Püha Graali otsingule. (Ilukirjandus)
- (37) Suutlikumad praktiliselt loobusid magamisest, paljud aga **kulutasid** magamisele ainult kaks või kolm tundi **väärtuslikku aega**. (EE_2000)
- (38) Keegi ei käsi neil kunagi hambapesu peale **aega raisata**. (Postimees_1998)
- (39) **Mida aeg maksis**, on raske öelda, kuid kui ma järsku kalendrisse vaatasin, selgus, et ma olin vale-Waenenburgiga müdistanud enam kui seitse kuud ning iga järgmise sammu kasutegur sulas silmnähtavalt. (Ilukirjandus)
- (40) Midagi pood sisse ei too, ainult **aega röövib**. (Ilukirjandus)

Sketch Engine'i sõnavisandi (tabel 6) järgi on *aeg* objektiks sagedasti verbidele, mis väljendavad ressursside kasutamist: *võtma*, *leidma*, *säästma*, *raiskama*, *kulutama*, *nõudma*, *varuma*. Predikatiivina esinevad ressurssimetafooriga sobivalt tüüpiliselt koos (*aeg on*) *kallis*, *sobiv*, *soodne*.

² https://metaphor.icsi.berkeley.edu/pub/en/index.php/Metaphor:NOW_IS_HERE

Tabel 6. Sketch Engine'i sõnavisandi järgi sagedasemad AEG ON RESSURSS metafooriga sobivad verbid, millega koos sõna *aeg* esineb objektina.

V + <i>aeg</i> (obj)	Sagedus	logDice	V + <i>aeg</i> (obj)	Sagedus	logDice
<i>võtma</i>	24 889	11,42	<i>kulutama</i>	1585	9,14
<i>leidma</i>	5494	9,51	<i>nõudma</i>	1903	8,96
<i>säästma</i>	2013	9,44	<i>varuma</i>	1105	8,68
<i>raiskama</i>	1843	9,41	<i>andma</i>	2885	8,1

Omandi või ressursiga on seotud ka aja **koguse** kindlaksmääramine kas mõõtmise või kaalumise teel. Tavaline on aja mõõtmine ruumilise (pikkus)mõõdu kaudu: *lühikest aega, lühemat aega, ajad pikenevad, pikaks ajaks, pikka aega, aega lühendamata* jt (näited 41–44). Evans (2013) on eraldi välja toonud metafoori **KESTUS ON PIKKUS** (ingl DURATION IS LENGHT).

- (41) Olen **lühikest aega** õppinud kõrgkoolis. (Postimees_1996)
- (42) Venelaste nimetatud isikud ei ole meiega juba **pikemat aega**. (SLÕhtuleht_2000)
- (43) Kui veetundlikkus on suur, tuleb leotamise **aega lühendada**. (Doktoritööd)
- (44) Sõidame metsa vahele jõudes dzhibimeeste juhatusel edasi – sinna, kus kaks meest maastikuautos **aega parajaks teevad**. (EPL_1996)

Sketch Engine'i sõnavisandi järgi on sõna *aeg* sagedased adjektiivatribuudid *pikk* (sagedus 103 164, logDice 11,5) ja *lühike* (sagedus 31 901, logDice 10,2). Koguse-sõnad, mis tüüpiliselt koos sõnaga *aeg* esinevad, on *tükk, hulk, jupp, jagu*. Tüüpilised on mõõdud *pikka aega, lühikest aega*, sagedased on ka nende sõnade komparatiivsed vormid.

Peale pikkusmõõdu saab aja kestust hinnata tavaliste vähem või rohkem ebamäärasele kogusele viitavate sõnadega (*vähe, palju, rohkem, hulk* (näide 45), *natuke* (näide 46), *omajagu, mõni, pisut, kõik, kogu* (näide 47), *küll(alt), tükk*. Nende väljendite metafoori võib nimetada **KESTUS ON KOGUS**. Kuigi sellist ajametafoori loendites ei leidu, räägivad vastavast ülekandest inglise keeles ka Lakoff ja Johnson (1999: 428–429, 440–444).

- (45) Inimesed tegevat just nõnda: enne kaagutavat omavahel **hulk aega** ja siis ka ei jõua alati munemiseni. (Ilukirjandus)
- (46) Ta palus vendadel veel **natuke aega** vähemalt sillalgi istuda ja teda oodata. (Ilukirjandus)
- (47) Ma ütlen seda talle **kogu aeg**, kuigi mul on tunne, et ma natuke valetan. (Ilukirjandus)

Esmatähenduses kaalumiseega on seotud adjektiivid *kerge* ja *raske*, millega iseloomustatakse aja lihtsust või keerulisust (näited 48–49). Seda ei saa pidada spetsiifiliselt ajametafooriks, vaid aja omaduste kirjeldamiseks on kasutusel keeltes laialt

levinud tähendusülekanne LIHTSUS ON (KAALU) KERGUS (MetaNeti nimekirjas nimetatakse metafoori DIFFICULTY IS HEAVINESS)³.

(48) See **aeg oli** suhteliselt **kerge**. (Ilukirjandus)

(49) Kui neist rohkem kui üks korraga ebaõnnestub, töötab see pangale, eelkõige aga alla kolmekümnele investatsiooniala direktorile **raskeid aegu**. (Ilukirjandus)

AEG ON ASI ka väljendites, kus aeg on seostatud omadustega, mida tavaliselt omistatakse füüsilisele entiteedile (*aeg on alles* (näide 50), *aeg on käes*, *aega leidma* (näide 51), *mingi aeg*), mitmed AEG ON ASI metafoori väljendid sobivad ka AEG ON OMAND metafooriga:

(50) Või hakka unistama mingist majakesest, kus kunagi pole olnud ühtegi kella ja kus **aeg** võiks oma eheduses **alles olla**. (EE_1998)

(51) Pedagoogitöö kõrvalt **leidis** Savvaitov **aega** kodupaiga rahvakultuuri ja folkloori, aga ka kirikuajalooga tegelemiseks. (Doktoritööd)

Neile sagedastele ja tavalistele metafoorsele ülekannetele leiab korpusvalimist lisaks mõne omapärasema juhtumi. Näiteks saab aega kirjeldada toidule iseloomulike omaduste kaudu (näited 52–54). Ka Sketch Engine'i sõnavisand toob toidu-metafooriga sobivalt olulistena esile predikatiivi (*aeg on*) **küps**.

(52) Ameerika mõistes kompaktsid (4,7 meetrit) Pontiaci mudel Grand Am on viie aastaga müüdud üle miljoni – ongi **aeg küps** mudelivahetuseks. (EE_1998)

(53) „Vikerhommiku” kuulajaskond ulatub nädala jooksul veerand miljonini ja eks see pane raadiojaamad just hommikuse **magusa aja** pärast heitlema. (Maaleht_2004)

(54) Talle meeldib mängida väikest last, kes ta ju õigupärast ongi – sündinud 1. jaanuaril 1940; tal oli vaid seitse ja pool kuud lapsepõlve, siis tulid venelased ja **hammustasid aja katki**, jätsid veele jälje. (Ilukirjandus)

Ajale saab omistada ka omadusi, mis esmatähenduses omistatakse inimestele ja esemetele (*ilus, helde, hull, lõbus, nukker, salapärase, segane* (näited 55–57)) ja ka esmatähenduses loodusnähtuse omadusi (*hõmar, udune, nähtamatu*). Näites 58 ei ole silmas peetud mitte looduse/ilmastiku tõttu udusust, vaid ülekantud tähenduses.

(55) Üks kekutas: „Uih sa **helde aeg**, kust see küll lahti lastud on!” (Ilukirjandus)

(56) On niisugune **hull aeg**, ma ei kujutagi ette, kuidas me valmis jõuame ... (SLÕhtuleht_2001)

³ <https://metaphor.icsi.berkeley.edu/pub/en/index.php/Category:Metaphor>. Huvitav on tõdeda, et koleksifikatsioonide andmebaas CLICS3 märgib mõisted *light(weight)* ja *easy* sama sõnaga märgituks 133 uuritud keeles (<https://clics.cld.org/parameters/1052#2/14.4/0.9> ja <https://clics.cld.org/parameters/686#2/25.9/0.9>)

- (57) Paljudele tundub hilissügis **nukker aeg**, mil loodus peab viimaseid viivituslahinguid, et talvel puhata ja valmistuda kevadiseks suurpealetungiks. (Ilukirjandus)
- (58) Ma ei mäleta, millal mul täpselt oli murdeiga, see on väga **udune aeg**. (Ilukirjandus)

Ajast saab rääkida ka kui tahtlikust tegutsejast (*aeg annab arutust, aeg hoiab meeles, aeg kingib, aeg mõjutab, aeg näitab, aeg sünnitab, aeg surub peale, aeg esitab nõudmisi, ajad annavad indu* jt (näited 59–60)). Omapärasem üksiknäide on ajast kui vulkaanist (*aja purse*). Kui üldiselt esineb sõna *aeg* subjektina sagedasti koos liikumisverbidega (vt tabelit 5), siis kõige sagedasem kollokaatverb, millega *aeg* esineb subjekti positsioonis, on *näitama* (sagedus 7239, logDice 9,56). Füüsiliste omadustega on seotud ka sageduselt kolmandal kohal olev *kuluma* (sagedus 2012, logDice 9,16).

- (59) **Aeg näitas** ruttu, et arvustajail polnud õigus. (SLÕhtuleht_2003)
- (60) (**Aeg** suisa **lobises** sallivusest, seega oli Ingmari vastupidine hoiak loogiline.) (Ilukirjandus)

Ajast kui kaaslasest saab rääkida komitatiivsete kasutuste juures. Tuntud on (grammatiline) metafoor VAHEND ON KAASLANE (Lakoff, Johnson 2011: 169–171), ajale kohandades võiks see olla AJALINE KESTUS ON KAASLANE (näide 61). KAASLASE metafoor sobib kokku ka LIIKUVA AJA metafooriga (näited 23–24).

- (61) Kes selle **ajaga** tööd ei leia, vajab samuti infot, nõustamist ja ümberõpet. (Postimees_2000)

Seega võib öelda, et aja kujutamine füüsiliste omadustega entiteedina on rikkalik. Ajale saab omistada väärtust, mõõtu ja kogust, kuid ka spetsiifilisemaid omadusi, nagu maitseomadused. Aega võib kujutada ka tahtliku tegutsejana (elusolendina). Füüsiliste entiteetide omaduste metafoorid sobivad kokku ka LIIKUVA AJA ja LIIKUVA VAATLEJA metafooridega.

5. Järeldused ja arutelu

Eesti keele tasakaalus korpuse 1000 lause analüüsis jagunesid metafoorid selle järgi, kas aega mõisteti kohana, liikuva vaatleja kaudu, liikuva ajana või omistati ajale muid elus või eluta entiteetide omadusi (inimesed, asjad, ained).

Kui kirjanduses nimetatakse **LIIKUVA VAATLEJA metafoorist** rääkides täpsemalt AJAMAASTIKU metafoori ja AEG ON ANUM metafoori, siis eesti keele põhjal saab teha spetsiifilisema eristuse selle järgi, kas esil on AEG ON VÄLISKOHT ehk AJAMAASTIK (väliskohakäändes *aeg*), AEG ON SISEKOHT ehk ANUM (sisekohakäändes *aeg*) või LIIKUV VAATLEJA (kaassõnad *edasi, tagasi, üle* jt liikumisverbid).

LIIKUVA AJA metafoorid saab varasema kirjanduse põhjal jaotada kaheks: JÄRJESTUS ON SUHTELINE ASUKOHT TEEL (mittedeiktiline) ja LIIKUV AEG (deiktiline) (Evans 2013; Moore 2014a). Samas Robert Dewell (2007: 291) väidab, et „mõistestaja perspektiiv on iga ajalise suhte defineeriv osa ja vaatleja vaatepunktikesksed suhted on lihtsalt erijuhtum, kus mõistestaja perspektiiv on seotud esile tõstetud deiktilise 'nüüd' vaatepunktiga”.

Eesti keele materjali põhjal saab eristada täpsemat varieeruvust. Selgelt deiktilise LIIKUVA AJA metafooriks võib pidada neid väljendeid, milles on kasutusel deiktilised liikumisverbid (*lähenema, saabuma, mööduma*), mis viitavad vaatleja asukohale deiktilise nullpunktina. Eesti keelele omapärane on PRAEGU ON SIIN metafoori (mida on nimetatud MetaNetis) metonüümiline versioon PRAEGU ON KÄES (*kätte jõudma, käes olema, käesolev*), mis samal ajal sobib ka metafoori AEG ON OMAND väljenduseks.

Leidub (liikuva aja) väljendeid, milles vaatleja olemasolu on markeeritud, kuid puudub deiktiline suunalisus, vaatleja liigub koos ajaga (*ajaga sammu käima, võidujooks ajaga*). Lisaks on koos sõnaga *aeg* kasutusel hulk (liikumisviisi)verbe, mis viitavad ajale, kuid mis pole deiktilised, neil puudub vaatlejaga otsene seos (*voolama, kulgema*). Täpsemalt saab välja tuua metafoori KESTUS ON LIIKUMINE, mille väljendusteks on *aja/aegade jooksul*. Metafoori JÄRJESTUS ON SUHTELINE ASUKOHT TEEL esindasid materjalis adjektiivatribuudid *viimane, tagumine, järgne* ja *eelne* ning kaassõna *pärast*. Materjalist puudusid tüüpiliselt JÄRJESTUS ON SUHTELINE ASUKOHT TEEL metafoori esindavad väljendid kaassõnaga *eest*. Seevastu Sketch Engine'i sõnavisandi järgi on kollokatsioon *aja eest* väga tüüpiline. Korpusvalimis esinev *X aega tagasi* (LIIKUVA VAATLEJA metafoor) aga Sketch Engine'i sõnavisandi järgi sage ei ole.

Ajale **elutute entiteetide omaduste** omistamise järgi tulid uuritud materjalist välja metafoorid AEG ON OMAND ja AEG ON VÄÄRTUSLIK RESSURSS. Uuritud materjal ei anna alust kinnitada eraldi metafoori AEG ON RAHA esinemist eesti keeles, kuid metafoori AEG ON VÄÄRTUSLIK RESSURSS mõne väljendi võib paigutada ka täpsema AEG ON KAUP alla (*röövima, varuma, maksma*). Sagedasti esinesid metafoorid KESTUS ON PIKKUS (adjektiivatribuudid *pikk, lühike*) ja KESTUS ON KOGUS (*hulk, tükk, mõni*). Neist vaid esimest, KESTUS ON PIKKUS, on seni ka kirjanduses nimetatud (Evans 2013). Varasemas kirjanduses täiesti mainimata on eesti keele materjalis mitme väljendiga esinenud metafoor AEG ON TOIT (*aeg on küps, magus aeg*). Kokkuvõtlikult võib neid metafoore nimetada elutute objektidega seotud metafoori AEG ON ASI alla kuuluvaks. Lisaks saab aega iseloomustada omadussõnadega, mis võivad käia nii elutute kui ka elusate entiteetide kohta (*ilus, hull, nukker*). AEG ON ELUSOLEND, TEGUTSEJA metafoor on selliste väljendite alus, kus verb annab sõnale *aeg* rohkem või vähem tahtliku tegutseja (agendi või teema) rolli (*näitama, peale suruma*). Kokkuvõtlikult on eesti keele ajametafoorid tabelis 7.

Metafooride leidmise meetodi kohta võib üldiselt öelda, et sihtvaldkonna märksõnapõhine uuring õigustas end, välja tulid enamasti samad metafoorid, mida on nimetatud ka teiste keelte puhul, samuti mõni eripärane metafoor. Siiski tuleb märkida, et ainult sõna *aeg* kasutamine sihtvaldkonna esindajana seab uurimusele mõningad piirid, mis tulid välja lisaks tüüpilisi kollokatsioone uurides. Nii näiteks

ei esinenud uuritud 1000 lause hulgas mõnda väljendit, mis Sketch Engine'i sõnavisandi järgi on siiski sagedased kollokatsioonid sõnaga *aeg* (nt *aeg lendab, aja eest*). Mõistemetafooride otsimist ei saaks üles ehitada ka pelgalt sagedaste kollokatsioonide peale, sest sage kollokatsioon esindab vaid ühe metafoori üht väljendusviisi, samas kui mõistemetafoori iseloomustab just süstemaatilisus, mitme väljendusviisi olemasolu, mille sagedus varieerub. Samuti saab öelda, et 1000-lauseline korpusvalim pakkus analüüsiks palju mitmekesisemat materjali, kui mahtus sõnavisandi tüüpiliste koosinemiste loeteludesse.

Tabel 7. Eesti keele ajametafoorid võrdluses teiste keelte põhjal leitud ajametafooridega.

Evans 2013	MasterMetaphorList	MetaNet	Eesti keel
VAATLEJA KESKNE LIIKUV AEG	AEG ON MISKI, MIS LIIGUB SINU POOLE	AEG ON LIIKUV OBJEKT	AEG ON LIIKUV OBJEKT
JÄRJESTUSEL PÕHINEV LIIKUV AEG			JÄRJESTUS ON SUHTELINE ASUKOHT TEEL
AJA ORIENTATSIOONI- METAFOOR		TULEVIK ON EES	TULEVIK EES
		MINEVIK ON TAGA	MINEVIK TAGA
		PRAEGU ON SIIN	PRAEGU ON KÄES
AJALINE KESTUS ON PIKKUS			AJALINE KESTUS ON PIKKUS
			AJALINE KESTUS ON KOGUS
			AJALINE KESTUS ON KAASLANE
	AEG ON MAASTIK, MILLEST LÄBI ME LIIGUME	AEG ON MAASTIK, MILLEST LÄBI VAATLEJA LIIGUB	AEG ON VÄLISKOHT, MILLEL VAATLEJA LIIGUB
	AEG ON (PIIRATUD) ANUM	AJAPERIOODID ON ANUMAD	AEG ON SISEKOHT, KUS VAATLEJA LIIGUB
AEG ON RESSURSS	AEG ON RESSURSS	AEG ON RESSURSS	AEG ON RESSURSS
			AEG ON OMAND
AEG ON RAHA	AEG ON RAHA	AEG ON RAHA	
		AEG ON ESE, KAUP	AEG ON ESE, KAUP
			AEG ON TOIT
			AEG ON ASI
	AEG ON JÄLITAJA		AEG ON ELUSOLEND
	AEG ON MUUTJA		AEG ON TEGUTSEJA
		AEG ON SUBSTANTS	AEG ON SUBSTANTS

Oluline on märkida, et ühe sihtvaldkonna otsingusõna kaudu lähenemine on semantiliselt piiratud. Ajaväljendid võivad viidata ajale üldisemalt (nagu *aeg*) või täpsemalt, viidates kindlalt piiratud ajaühikule (*päev, nädal*) või sündmusele (*jõulud*). Sündmuste ja ajaüksuste olemus mõjutab, milliseid metafoore saab kasutada neist rääkides. Krista Teeri-Niknammoghadam (2020, 2021) on välja toonud, et soome sõnu *edelle, edellä, edeltä* kasutatakse ajast rääkides metafoori JÄRJESTUS ON SUHTELINE ASUKOHT TEEL järgides, kuid mitte iga ajaline entiteet ei sobi sellisesse konstruktsiooni. Ta toob välja, et mõni ajaline entiteet sobib *ete*-tüveliste ajasõnadega järjestusmetafoorides paremini (nt sündmused) kui nädalapäevad, kuud jt

ajaühikud. Millised piirangud valitsevad eesti keeles ajaväljendite kasutamisel metafoorides, vajab alles lähemat uurimist.

Korpusuuringut ja Sketch Engine'i sõnavisandeid võrreldes võib öelda, et sõnavisandi pilt näitab üldjoontes samu koosinemisi mis korpuslausete valim, silma torkab vaid sagedase verbi *lendama* puudumine korpusvalimist. Sõna *aeg* sagedased adjektiivatribuudid on *viimane*, *pikk*, *vaba*, *õige*, *lühike*, mis kõik tulid välja ka korpusuuringus. Kõige sagedasemad verbid, mille subjekt on *aeg*, on *näitama*, *lendama*, *kuluma*, *mööduma*, *saabuma*, *tulema*, *minema*, *muutuma*, *tiksuma*, *peatuma*. Nendest verbidest ei esinenud korpusuuringus tegusõnad *lendama* ja *tiksuma*. Kui sõna *aeg* esineb lauses objektina, siis kõige sagedamini on verbiks *võtma*, *veetma*, *leidma*, *säästma*, *raiskama*, *kulutama*, *nõudma*, *varuma*. Võib öelda, et kvalitatiivne korpusuuring ja kvantitatiivne sõnavisand täiendavad teineteist oluliselt.

6. Kokkuvõte

Artiklis on uuritud eesti keele ajametafoore sõna *aeg* kaudu 1000-lauselises eesti keele tasakaalus korpuse juhuvalimis. Leitud metafoorsed väljendid on jaotatud selle järgi, kas need toetuvad 1) aja kui koha mõistmisele; 2) LIIKUVA VAATLEJA metafoorile (seotud aja kui koha mõistmisega, kuid väljendis esineb vaatleja liikumist iseloomustav verb); 3) LIIKUVA AJA metafoorile; 4) ajale inimeste või esemete/ainete (füüsiliste objektide) omaduste omistamisele. Korpusandmeid täiendab Sketch Engine'i sõnavisandist saadud info sagedaste kollokatsioonide kohta. Eesti keele andmeid võrreldi teiste keelte põhjal tehtud ajametafooride loenditega. Kuigi üldjoontes on leitud metafoorid esinenud ka varasemates ajametafooride loetelus, siis eesti keele materjali analüüs tõi välja täielikuma pildi ajametafooride süstemaatikast. Eesti keele näitel võib AEG ON RAHA metafoori pidada üheks AEG ON OMAND ja AEG ON RESSURSS täpsustuseks, lisaks kujutatakse eesti keeles aega veel ka kaubana. Omapäraseks on spetsiifiliselt aja kui toiduga seotud väljendid. LIIKUV AEG võib olla täpsustunud kas ajaks kui (tahtlikuks) tegutsejaks või mitteagentseks liikujaks, mis võib olla aineeline substantis. Kui LIIKUVA AJA metafoori täpsustada orientatsioonimetafooriga PRAEGU ON SIIN ja panna kokku metonüümilise SIIN ON KÄES mõistestusega, siis annab see tulemuseks metafoori PRAEGU ON KÄES (*aeg on käes / jõuab kätte*). Aja kui asja ja ainega on seotud mõõdetavus, kaalutavus ja jaotatavus.

VEEBIVARAD

CLICS3. Database of Cross-Linguistic Colexifications <https://clics.clld.org>

Master Metaphor List. <http://www.lang.osaka-u.ac.jp/~sugimoto/MasterMetaphorList/metaphors>

MetaNet Metaphor Wiki. <https://metaphor.icsi.berkeley.edu/pub/en>

Sõnaveeb. <https://sonaveeb.ee>

KIRJANDUS

- Boroditsky, Lera 2000.** Metaphoric structuring: understanding time through spatial metaphors. – *Cognition*, kd 75, nr 1, lk 1–28. [https://doi.org/10.1016/S0010-0277\(99\)00073-6](https://doi.org/10.1016/S0010-0277(99)00073-6)
- Boroditsky, Lera 2001.** Does language shape thought? Mandarin and English speakers' conceptions of time. – *Cognitive Psychology*, kd 43, nr 1, lk 1–22. <https://doi.org/10.1006/cogp.2001.0748>
- Cameron, Lynn; Maslen, Robert 2010.** Identifying metaphors in discourse data. – *Metaphor Analysis: Research Practice in Applied Linguistics, Social Sciences and the Humanities*. Toim L. Cameron, R. Maslen. London: Equinox, lk 97–115.
- Casasanto, Daniel 2016.** Temporal language and temporal thinking may not go hand in hand. – *Human Cognitive Processing*. Toim Barbara Lewandowska-Tomaszczyk. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, lk 67–84. <https://doi.org/10.1075/hcp.52.04cas>
- Dahl, Øyvind 1995.** When the future comes from behind: Malagasy and other time concepts and some consequences for communication. – *International Journal of Intercultural Relations*, kd 19, nr 2, lk 197–209. [https://doi.org/10.1016/0147-1767\(95\)00004-U](https://doi.org/10.1016/0147-1767(95)00004-U)
- Deignan, Alice 1999.** Linguistic metaphors and collocation in nonliterary corpus data. – *Metaphor and Symbol*, kd 14, nr 1, lk 19–36. https://doi.org/10.1207/s15327868ms1401_3
- Dewell, Robert B. 2007.** Why Monday comes before Tuesday: The role of a non-deictic conceptualiser. – *Southern African Linguistics and Applied Language Studies*, kd 25, nr 3, lk 291–301. <https://doi.org/10.2989/16073610709486464>
- EES = Eesti etimoloogiasõnaraamat.** Toim Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012.
- EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat.** Kd I–VI. Peatoim Margit Langemets. Toim Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veski, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009.
- Engberg-Pedersen, Elisabeth 1999.** Space and time. – *Cognitive Semantics: Meaning and Cognition*. Toim Jens Allwood, Peter Gärdenfors. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, lk 131–152. <https://doi.org/10.1075/pbns.55>
- Evans, Vyvyan 2003.** *The Structure of Time: Language, Meaning, and Temporal Cognition.* (Human Cognitive Processing 12.) Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/hcp.12>
- Evans, Vyvyan 2013.** *Language and Time: A Cognitive Linguistics Approach.* Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107340626>
- Filipovic, Luna; Jaszczolt, Katarzyna M. (toim) 2012a.** *Space and Time across Languages, Disciplines and Cultures: Linguistic Diversity.* (Human Cognitive Processing 36.) Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Filipovic, Luna; Jaszczolt, Katarzyna M. (toim) 2012b.** *Space and Time in Languages and Cultures: Language, Culture, and Cognition.* (Human Cognitive Processing 37.) Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.
- Frawley, William 1992.** *Linguistic Semantics.* Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Fuhrman, Orly; Boroditsky, Lera 2010.** Cross-cultural differences in mental representations of time: Evidence from an implicit nonlinguistic task. – *Cognitive Science*, kd 34, nr 8, lk 1430–1451. <https://doi.org/10.1111/j.1551-6709.2010.01105.x>

- Gentner, Dedre 2001.** Spatial metaphors in temporal reasoning. – Spatial Schemas and Abstract Thought. Toim Merideth Gattis. Cambridge, MA: The MIT Press, lk 203–222.
- Gentner, Dedre; Imai, Mutsumi; Boroditsky, Lera 2002.** As time goes by: Evidence for two systems in processing space → time metaphors. – Language and Cognitive Processes, kd 17, nr 5, lk 537–565. <https://doi.org/10.1080/01690960143000317>
- Hanks, Patrick 2006.** Metaphoricity is gradable. – Corpora in Cognitive Linguistics. Kd 1: Metaphor and Metonymy. (Trends Linguistics Studies and Monographs 171.) Toim Anatol Stefanowitsch, Stefan Gries. Berlin–New York: Mouton de Gruyter, lk 17–32.
- Haspelmath, Martin 1997.** From Space to Time: Temporal Adverbials in the World's Languages. (LINCOM Studies in Theoretical Linguistics 03.) München–Newcastle: Lincom Europa.
- Huomo, Tuomas 2015.** Temporal frames of reference and the locative case marking of the Finnish adposition *ete-* 'in front of / ahead'. – Lingua, kd 164, lk 45–67. <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2015.06.008>
- Huomo, Tuomas 2018.** Moving along paths in space and time. – Journal of Linguistics, kd 54, nr 4, lk 721–751. <https://doi.org/10.1017/S0022226717000366>
- Kilgarrriff, Adam; Rychlý, Pavel; Smrz, Pavel; Tugwell, David 2004.** ITRI-04-08 the Sketch Engine. – Information Technology, kd 105, lk 105–116.
- Lakoff, George; Johnson, Mark 1980.** Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George; Johnson, Mark 1999.** Philosophy in the Flesh: the Embodied Mind & its Challenge to Western Thought. New York: Basic Books.
- Lakoff, George; Johnson, Mark 2011.** Metafoorid, mille järgi me elame. (Gigantum humeris.) Tlk Ene Vainik. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Levinson, Stephen C. 2003.** Space in Language and Cognition: Explorations in Cognitive Diversity. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511613609>
- Lyons, John 1977.** Semantics. Kd 1. Cambridge: Cambridge University Press.
- Majid, Asifa; Gaby, Alice; Boroditsky, Lera 2013.** Time in terms of space. – Frontiers in Psychology, nr 4:554. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00554>
- Matlock, Teenie; Ramscar, Michael; Boroditsky, Lera 2005.** On the experiential link between spatial and temporal language. – Cognitive Science, kd 29, nr 4, lk 655–664. https://doi.org/10.1207/s15516709cog0000_17
- Moore, Kevin Ezra 2011.** Ego-perspective and field-based frames of reference: Temporal meanings of front in Japanese, Wolof, and Aymara. – Journal of Pragmatics, kd 43, nr 3, lk 759–776. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2010.07.003>
- Moore, Kevin Ezra 2014a.** The Spatial Language of Time: Metaphor, Metonymy, and Frames of Reference. (Human Cognitive Processing 42.) Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/hcp.42>
- Moore, Kevin Ezra 2014b.** The two-Mover hypothesis and the significance of “direction of motion” in temporal metaphors. – Review of Cognitive Linguistics, kd 12, nr 2, lk 375–409. <https://doi.org/10.1075/rcl.12.2.05moo>

- Moore, Kevin Ezra 2017.** Elaborating time in space: The structure and function of space-motion metaphors of time. – *Language and Cognition*, kd 9, nr 2, lk 191–253. <https://doi.org/10.1017/langcog.2016.6>
- Möller, Margot 2013.** Korpuspõhine viha metafooride uurimine. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut, eesti keele osakond. Tartu: Tartu Ülikool.
- Nunez, Rafael E.; Motz, Benjamin A.; Teuscher, Ursina 2006.** Time after time: The psychological reality of the ego- and time-reference-point distinction in metaphorical construals of time. – *Metaphor and Symbol*, kd 21, nr 3, lk 133–146. https://doi.org/10.1207/s15327868ms2103_1
- Núñez, Rafael E.; Sweetser, Eve 2006.** With the future behind them: Convergent evidence from Aymara language and gesture in the crosslinguistic comparison of spatial construals of time. – *Cognitive Science*, kd 30, nr 3, lk 401–450. https://doi.org/10.1207/s15516709cog0000_62
- Nurka, Maiu 2014.** Eesti keele elatiivi semantika kognitiivse keeleteaduse vaatenurgast. Magistritöö. Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut, eesti keele osakond. Tartu: Tartu Ülikool.
- Pajusalu, Renate; Tragel, Ilona; Veismann, Ann; Vija, Maigi 2004.** Tuumsõnade semantikat ja pragmaatikat. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Pragglejaz Group 2007.** MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse. – *Metaphor and Symbol*, kd 22, nr 1, lk 1–39. https://doi.org/10.1207/s15327868ms2201_1
- Radden, Günter 2003.** The metaphor TIME AS SPACE across Languages. – *Übersetzen, interkulturelle Kommunikation, Spracherwerb und Sprachvermittlung – das Leben mit mehreren Sprachen. Festschrift für Juliane House zum 60. Geburtstag. (Fremdsprachen in Lehre und Forschung 34.)* Bochum: AKS-Verlag, lk 225–238.
- Rychlý, Pavel 2008.** A lexicographer-friendly association score. – *RASLAN 2008: Proceedings of Recent Advances in Slavonic Natural Language Processing*. Toim Petr Sojka, Aleš Horák. Brno: Masaryk University, lk 6–9.
- Sinha, Chris; Sinha, Vera Da Silva; Zinken, Jörg; Sampaio, Wany 2011.** When time is not space: The social and linguistic construction of time intervals and temporal event relations in an Amazonian culture. – *Language and Cognition*, kd 3, nr 1, lk 137–169. <https://doi.org/10.1515/langcog.2011.006>
- Stefanowitsch, Anatol 2006a.** Corpus-based approaches to metaphor and metonymy. – *Corpus-Based Approaches to Metaphor and Metonymy. (Trends in Linguistics. Studies and Monographs 171.)* Toim A. Stefanowitsch, Stefan Th. Gries. Berlin–New York: De Gruyter Mouton, lk 1–16. <https://doi.org/10.1515/9783110199895>
- Stefanowitsch, Anatol 2006b.** Words and their metaphors: A corpus-based approach. – *Corpus-Based Approaches to Metaphor and Metonymy. (Trends in Linguistics. Studies and Monographs 171.)* Toim A. Stefanowitsch, Stefan Gries. Berlin–New York: De Gruyter Mouton, lk 63–105. <https://doi.org/10.1515/9783110199895>
- Sullivan, Karen; Bui, Linh Thuy 2016.** With the future coming up behind them: Evidence that Time approaches from behind in Vietnamese. – *Cognitive Linguistics*, kd 27, nr 2, lk 205–233. <https://doi.org/10.1515/cog-2015-0066>

- Teeri-Niknammoghadam, Krista 2020.** Miksi joulun edellä muttei perjantain edellä? Suomen EDELLÄ-adpositioilla kuvatut suhteet ajan spataalisissa metaforissa. – Sananjalka, kd 62, lk 54–75. <https://doi.org/10.30673/sja.90742>
- Teeri-Niknammoghadam, Krista 2021.** *Edessä ja edellä*: Suomen *ete*-vartaloisten tilagrammien merkitykset ja metaforisuus. (Annales Universitatis Turkuensis, Ser B: Humaniora 537.) Turku: Turun yliopisto.
- Tenbrink, Thora 2007.** Space, Time, and the Use of Language: An Investigation of Relations. (Cognitive Linguistics Research 36.) Berlin–New York: de Gruyter.
- Tenbrink, Thora 2011.** The language of space and time. – Journal of Pragmatics, kd 43, nr 3, lk 691–694. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2010.06.019>
- Timmermann, Anne 2000.** Metafoorid eurokõnepruugis (EL Komisjoni pressi- ja kommunikatsiooniteenistuse materjalide põhjal). Magistritöö. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskond, germaani-romaani osakond. Tartu: Tartu Ülikool.
- Traugott, Elizabeth Closs 1975.** Spatial expressions of tense and temporal sequencing: A contribution to the study of semantic fields. – Semiotica, kd 15, nr 3, lk 207–230. <https://doi.org/10.1515/semi.1975.15.3.207>
- Traugott, Elizabeth Closs 1978.** On the expression of spatio-temporal relations in language. – Universals of Human Language. Toim Joseph H. Greenberg, Charles A. Ferguson, Edith A. Moravcsik. Stanford, CA: Stanford University Press, lk 369–400.
- Vainik, Ene 1995.** Eesti keele väliskohakäänete semantika: kognitiivse grammatika vaatenurgast. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- Vainik, Ene; Velt, Anneli 2006.** Viha metafoorid ja kognitiivne mudel eesti keeles. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 104–122.
- Vainik, Ene 2017.** Tunnetest, piltlikult. – Mäetagused, kd 69, lk 9–38. <https://doi.org/10.7592/MT2017.69.vainik>
- Veismann, Ann 2000.** Aega väljendavad ruumimetafoorid: teoreetiline mudel ja rakendus eesti keelele. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Veismann, Ann 2001.** On the conceptualization of time in Estonian. – Papers in Estonian Cognitive Linguistics. (Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 2.) Toim Ilona Tragel. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 22–47.
- Veismann, Ann 2020.** Ruumis orienteerumise viisid eesti keeles. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 737–756. <https://doi.org/10.54013/kk754a7>
- ÕS 2018** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018. Toim Maire Raadik. Koost Tiit Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, M. Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: EKSA.

Ann Veismann (sünd 1972), PhD, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse lektor (Jakobi 2, 51005 Tartu), ann.veismann@ut.ee

Conceptual metaphors of time in Estonian

Keywords: time expressions, conceptual metaphors, Estonian

The article explores how time is referred to in Estonian. More specifically, being based on the theory of conceptual metaphors (Lakoff, Johnson 1980) the study is focused on which conceptual metaphors are used when speaking of time (*aeg*) in Estonian. Previously some attention has been given to Estonian metaphors from space to time, but there is still no survey of time metaphors. The research data come from a random sample of a thousand sentences with the word *aeg* 'time', all drawn from the Balanced Corpus of Estonian. The corpus data are supplemented with a Sketch Engine's word sketch information on frequent collocations. The Estonian data are compared with lists of time metaphors representing other languages. The Estonian metaphorical expressions discovered can be divided between four general metaphors: 1) TIME IS PLACE, 2) MOVING EGO, 3) MOVING TIME, 4) TIME IS PHYSICAL ENTITY OR HUMAN BEING. Although a large part of the metaphors thus revealed can also be spotted in the respective lists of other languages, our analysis of the Estonian material provided a rather detailed and systematic picture of Estonian metaphors of time.

Ann Veismann (b. 1972), PhD, University of Tartu, Lecturer in Estonian and General Linguistics (Jakobi 2, 51005 Tartu), ann.veismann@ut.ee

Kes või mis oli *Jörru*?

KÜLLI PRILLOP

„Jörru, Jörru! Jooks ma tulen?” algab vanim trükis ilmunud ja palju tähelepanu pälvinud eesti rahvalaul. Laulu esmaavaldaja, Järva-Jaani pastor Christian Kelch (1657–1710) kirjutas selle oma kroonikaraamatusse järgmisel kujul:

Jörru! Jörru! jooks Ma Tullen?
Erra tulle Ellaken.
Micks ep ella eile tulnut:
Eile olin Ella üxinesse
Nüht ollen Wirbi wiekesse
Tulle Home Homikulla
Sies ollen Jelle üxinesse
Karkotella Kaste Ella
Siuka Sittika Willula
Sieß ollen Walms Wainijull
Kaunis karja Satemalle.
(Kelch 1695: 14)

Kelch oli tulnud Saksamaalt Eestisse 23-aastasena. Enne Järva-Jaani teenima asumist töötas ta koduõpetajana Põltsamaal ja Laiusel. Arvestades, et Kelch õppis kii-
resti ja hästi ära eesti keele ning suhtles palju talupoegadega, on tõenäoline, et ta oli „Jörru” üles kirjutanud otse rahvasuust (Kubjas 1971: 137). Koos eestikeelse tekstiga avaldas Kelch ka laulu riimilise, kolmest kuuerealisest salmist koosneva umbkaudse tõlke saksa keelde (vt Kelch 1695: 15).

Nii vana ja ainulaadne laul võiks anda väärtuslikku infot omaaegsete eestlaste mõttemaailma kohta – kui vaid suudaksime neid sõnu täie kindlusega ja õigesti avada. Tõlgenduskatseid on tehtud ka pärast Kelchi. Üldiselt arvatakse, et *Jörru* on deminutiiv mehenimest *Jüri* ning laulu esimene rida neiu küsimus mehele: „Jürike, Jürike, kas ma juba tulen?” Ülejäänud värsid on sel juhul noormehe vastus kohtumisaja ja -paiga täpsustamiseks. (Kubjas 1971)

Kelch ise selgitas aga, et *Jörru* on paganluse ajal olnud kas tavaline naisenimi või nimi, millega armunud mehed on kutsunud oma sõbrannasid. Kelchi järgi ilmneb *Jörru* tähendus tõsiasjast, et laul on üles ehitatud armastajate kahekõnena. (Kelch 1695: 14)

Arusaama, et *Jörru* on mehenimi *Jüri*, on Kelchi seletust ignoreerides järjepidevalt korratud alates XVIII sajandi lõpukümnenditest. *Jüri*-tõlgenduse kujunemislugu on hämar ning head põhjendust sellele ei ole avaldatud (või siis pole ma osanud seda üles leida). Küll aga on esitatud sellest arusaamast tulenevaid järeldusi. Näiteks on väidetud, et Kelch tõlgendas *Jörru*'t mitte *Jüri*, vaid naisenimena, sest tema jaoks oli maailmavaateliselt vastuvõetamatu kujutleda naist nii suveräänsena, et ta tohiks armastuslaulus mehe poole õhata (vt Metsvahi 2016). XIX sajandi alguskümnenditel on sedasama naise õhkamist mehe poole seletatud mitte vabaduse ja ettevõtlikkusega, vaid hoopiski neidude suurema ettevaatlikkusega; mehe juurde hiilival naisel on rohkem põhjust olla ettevaatlik kui naise juurde hiilival mehel, sest vahelejäamise korral kannatab naise reputatsioon rohkem (Masing 1818: 60–61).

Kelchil oli vaja selgelt välja tuua, kes või mis on *Jörru*, kuna ta soovis ümber lükata varem esitatud väite, nagu tähendaks *Jörru* Jeruusalemma (vt Kelch 1695: 14). „*Jörru*”-laulu algusvärsi oli juba 1588. aastal kirja pannud saksa rännumees Joannes Löwenklau, ainult et tema jaoks kõlas see kui hädaldamine või karjumine sõnadega *Ieru Ieru Masco Lon*, mis tähendavat siinse rahva igatsust oma kunagise kodumaa, Jeruusalemma ja Damaskuse järele (vt Leunclavius 1588: 230).

XVII sajandi alguses oli „*Jörru*”-laulu arvatavasti kuulnud ka Dionysius Fabricius, katoliku vaimulik Viljandis. Tema väitis oma käsikirjalises „Liivimaa ajaloo lühülevaates” (trükiti XVIII sajandi lõpus), et kui talupoeg läheb metsa, siis meeldib talle laulmise asemel ulguda: „Jeru Jeru masculu Jehu Jehu Jehu” (Fabricius 1795: 10).

XVII sajandil on „*Jörru*” maininud teisedki autorid (vt Rauch 1939), kuid laulu tõlgendamiseks vajalikku infot need teated ei lisa. Uuemaid teisendeid terviklikust „*Jörru*”-laulust ei ole, leidub vaid fragmente (vt Tedre 1961: 526–527). Laul võis kaduda koos oma esitajatega: näiteks on teada, et varsti peale Kelchi kroonika ilmumist hävis peaaegu kogu Järva-Jaani rahvastik nälja ja katku tõttu (Kubjas 1971: 136). Algas ka Põhjasõda. Kelchist hilisemad „*Jörru*” tõlgendajad seda laulu algsel kujul ilmselt enam kuulnud ei olnud. Sellegipoolest jõudis „*Jörru*” hiljem mitmesse välismaisesse allikasse.

1764. aastal ilmus „*Jörru*” ajalehe Königsbergsche Gelehrte und Politische Zeitzungen 8. juuni numbris. Avaldati nii Kelchi kroonikast pärit eestikeelne tekst kui ka Kelchi tõlge. Tegu oli näitega sellest, kui kenad laulud on kirjakuultuurita rahvastel. *Jörru*'t selles *Jüri*'ks peetud veel ei ole.

Jörru tõlgendus mehenimena *Jüri* ilmub esmakordselt Johann Gottfried von Herderi anonüümselt avaldatud rahvalaulukogumikus „Volkslieder”, kus pole esitatud eestikeelset teksti, aga see-eest on olemas uus kaunis tõlge saksa keelde (Herder 1779: 84). Herder võis selle Kelchi versiooni järgi ise teha, aga ta võis ka küsida täpsustusi Põltsamaa pastorilt August Wilhelm Hupelilt, kes saatis talle eesti laule (vt Herder 1779: 303). Sakslasena oli Herder küllap teadlik nime *Georg* variantidest *Jürgen* ja *Jörgen*, aga eesti *Jüri* on siiski lühendus, mille peale on ilma keelt hästi oskamata raske tulla.

Kui Hupel või mõni muu eesti keele tundja pidas *Jörru*'t kaheldamatult nime *Georg* mugandiks, siis seda kummalisem tundub, et Kelch nii lihtsa asja peale ei

tulnud. Et *Georgstag* on *jüripäev*, pidi teadma iga sinne pastor, ja *Jüri* teisend *Jöri* oli vähemalt Põltsamaal kindlasti kasutusel – see leidub näiteks Vana-Põltsamaa mõisa vakuraamatus aastaist 1688–1693 (RA, EAA.1348.2.1). Küllap oli ikkagi nii, et Kelch oli laulu kuulnud elavas esituses ning talle oli seetõttu teada, et *Jörru* on mehe pöördumine naise poole, mitte vastupidi.

Herder (1779: 83) mainib sedagi, et *Jörru*’t on võimalik seostada Jeruusalemmaga, ent *Jörru* kui muistse naisenime kohta ei ütle ta midagi. Jääb mulje, et Herder ei olnud kursis Kelchi kirjutatuga. Laulu teksti võis Herder saada Königsbergi ajalehest, mitte otse Kelchi kroonikast. Just Kelchi enese kirjutatud arvesse võttes ei saa *Jüri*-tõlgendust pidada ainuõigeks ega teha sellest kaugeleulatuvaid järeldusi eestlaste armuelu kohta.

Laulu esmatrüki juures äratav tähelepanu, et saksa tõlkes on *Jörru* asemel *Jerru* (vt Kelch 1695: 14–15). See võib viidata pelgalt häälduse varieerumisele. Alamsaksa murretes esines *e* ja *ö* vaheldumist, mis kajastub alamsaksa keelest eesti keelde tulnud sõnade murdevariantideski, nagu *renn* ja *rönn*, *meldima* ja *möllima* (Ariste 1981: 103). Teisalt võib kirjpildil *ö* ~ *e* viidata hoopis eesti *õ*-häälikule. Sakslased märkisid *õ*-d kord *ö*-ga, kord *e*-ga, kuna nende keeles vastav häälik puudub. Seega võib olla, et omaaegset kirjapilti *jörru* ~ *jerru* tuleks lugeda hoopis *jöru* või *jörru*.

Jöru on mõnes eesti murrakus *joru* hääldusvariant. Jorisemine seostub küll Fabriciuse kirjeldusega „Jörru” esitusviisist, ent laulu sisuga otseselt mitte. Sisult veidi sobivam oleks *jöör* ’iha, himu, tahtmine’, mida näiteks Kihnus käänatakse *jöör* : *jööri*, Lõuna-Viljandimaal *jöör* : *jööru* või *jöör* : *jööra* (vt EMS). Sõna *jöör* on eesti keelde laenatud arvatavasti suhteliselt hiljuti baltisaksa keelest, kus vastav sõna oli *Gier* (Uiibo 2007: 51–54), ja selle levik jääb Järvamaast kaugele (vt EMS).

Veel paremini haakuks laulu sisuga Äksilt ning Otepäält üles kirjutatud *jörri otsima* ’ehal käima’ (vt EMS: *jörr*¹). On võimalik, et „Jörru” oli ehalkäimise laul. Sel juhul oleks ikkagi olemas seos nimega *Jüri* – *jüripäevast* ehalkäimine ju pihta hakkas.

Etümoloogiliselt võib *jörr* olla teisendus sõnast *jöör*, aga alustada laulu hüüatusega „Iha! Iha!” kõlab üksjagu veidralt. Pigem on *jörr*-sõna allikas keskalamsaksa *gör* ’tüdruk’ (Schiller, Lübben 1876: *gör* ’kleines Mädchen’; Lasch, Borschling 1933: *göre*, *gör* ’Mädchen, Kind’). Ülemsaksa keeles on seesama sõna olemas kujul *Gör(e)* (samuti baltisaksa keeles, vt Kobolt 1990: 116) ja tähendab ’laps; vallatu tüdruk’. Algselt võis *gör* märkida igasuguseid pisikesi olendeid (EWD: *Gör*).

Eesvokaalile eelneva *g* hääldamine *j*-ina oli siinses alamsaksa keelevariandis tavaline (Ariste 1981: 99–100). Ka hääliku *ö* muutumine *õ*-ks on tavaline, nt alamsaksa *röre* > eesti *lõör*, *körvis* > *kõrvits*.

Vokaal *u* eesti sõnas *jörru* on deminutiivi sufiks. Alamsaksa sõnast erinevad häälikupikkused on seletatavad deminutiivse geminatsiooniga, mis ilmneb ka näiteks sõnapaarides *Jeesus* ja *jessuke*, *mägi* ja *mäkk* ’küngas’, *tila* ja *till* jne (vt Saareste 1927, 1938; Kehayov, Blokland 2007).

Tähendus ’tüdruk’ sobib kenasti kokku Kelchi veendumusega, et *Jörru* on kas kunagine naisenimi või pöördumine armastatud neiu poole. Neiu või kallima kohta sõna *tüdruk* asemel samatähendusliku võõrsõna kasutamine pole kuidagi ebaloomulik.

Kelch ei pruukinud tunda saksa sõna *Gör(e)*, mistõttu ei tekkinud tal ka seost saksa sõna ja eesti *jõrru* vahel. Alamsaksa *gör* ei olnud levinud kogu keelealal (vt Lasch, Borschling 1933) ja ülemsaksa keelde jõudis see sõna alles XVII sajandil alamsaksa laenuna (EWD: Gör).

Lõpetuseks veel mõni keeleline märkus. Üldiselt sobib Kelchi kirjapanek väga hästi teiste sama vanade põhjaeesti tekstidega: *jooks* 'kas juba?' esineb Thor Helle grammatika dialoogides, possessiivsufiksiga *üksinese* oma alguses tähenduses 'üks' (tänapäeval *üksnes*, vt Mägiste 2000: 86) leidub Stahlil, sõnaalgulise *h* kadu on üldine ja *el* 'hell' esineb näiteks 1739. a Piiblis, *homme* on pika *oo*-ga Stahlil, 1715. a Uues Testamendis, 1739. a Piiblis jm; ainult liite *-kese* 'kesi' asemel ootaks varianti *-keste* (vt VAKK). XVII sajandi põhjaeesti tekstides on tavaline ka eitussõna *ep* ning selle paiknemine verbist eemal (Prillop jt 2020: 276–277).

Arhailistest vormidest, mis olid juba XVII sajandil elavast keelepruugist kadunud, esinevad „Jõrru”-laulus *kaste'ella* (**kastēkēlla* > *kaste'ella* > *kastel*), *vainiul* (**vainiolla* > *vainul*) ning lühenemata käändelõpp *-lla*. Seejuures *willula* ei pruugi olla vigaselt kirjutatud (vrd Suits, Lepik 1932: 121): rõhutu silbi järel on geminaadi puudumine igati ootuspärane, isegi kui samal ajal on rõhulise silbi järel geminaat alles. Arhailine on ka *ma*-infinitiivi allatiiv *saatemalle*. Selliseid vorme leidub muidu lõunaeesti lauludes, põhjaeestis on samaväärne *ma*-infinitiivi illatiiv **saattamahēn* >> *saatma* (Peege 2006: 145).

Virbi ~ *virvi* ~ *virve* 'väike haljas oks, võrse' on tavaline neuu epiteet või metafoor (vt Tedre 1961: 527; vrd Kubjas 1971: 140–142), mida kasutatakse peale eesti ka vadjahavalauludes (VKS: *virpi*). Väljaspool rahvalaulukeelt teatakse seda sõna veel vaid saartel ja mõnel pool võru keeles (VMS: *virb*). Arvatavasti koos algse tähenduse ununemisega on *virbi* > *virve* saanud võimalikuks ka noormehe epiteedina, eriti kui tegu on algriimi poolest sobiva sõnaga, nagu *vend* või *veli*.

Kargutella (õigemini tuletise aluseks olev *kargutada*) on murretes üsna mitmetähenduslik sõna. Eduard Kubjas (1971: 138) loetleb murdekartoteegi põhjal üle kümne tähendusvariandi, mille hulgast ta peab laulu sisuga sobivaimaks 'vallatlema, hullama'. Kelchi tegutsemispaika arvestades oleks tõenäolisem Kolga-Jaanist üles märgitud 'ringi jooksmas, aelema' (vrd ka Wiedemanni sõnastiku (1893) näitelause *tüdrukud kargutawad poistega* 'die Mädchen laufen umher, treiben sich umher, mit den Burschen'). Murdekeeles on kasutusel sarnane verb *kergutama*¹, mille tähendust seletab just Põltsamaalt üles märgitud lause *kui poisid ja tüdrukud tahtsisid - - lageda vainu pial* [öeldi neile] *mis te kergutate* (EMS: *kergutama*¹). Kuni *tantsima*-verbi polnud veel alamsaksa keelest üle võetud, pidigi tantsimist meenutava lustliku hüplemise-kepslemise kohta kasutama muid tüvesid, nagu *karga-* või *kerge-*. Setomaal võidakse siiaamaani öelda tantsimise kohta *kargama* (SeS: *karguss*).

Siuka on Kubjase (1979: 139) järgi käskiva kõneviisi vorm, ent kui analüüsida seda infinitiivina, tekib rahvalaulule iseloomulik mõttekordus eelmise värsireaga. Hääliliselt on ilma lõputa infinitiiv sellest sõnast täiesti ootuspärane: **siukkada* > *siuka*, vrd **peittädä* > *peita*. Wiedemanni (1893) järgi on tegemist Põhja-Eesti edelaosa sõnaga, mis tähendab 'jooksmas, minema jooksmas'. Nii nagu *siuka* vormi määramisel sai tugineda eelnevale värsile, võiks seda teha ka tähenduse otsimisel. Sel

juhul oleks *siukama* samuti mingit sorti tantsiv liikumine, aga mitte enam hüpeldes-kareldes, vaid nõnda, et seda sobiks iseloomustama onomatopoeetiline *siuhti*. EKSS-is on märksõnade *siuhkama* ja *siuh* all näitelaused, mis nende sõnade seost kenasti illustreerivad: *Vikatid siuhkavad heinamaal* ning *Siuh ja säuh! vehkis vikat*. Verbi *siuhkama* üheks tähenduseks annab EKSS 'lippama', VMS-is on täpselt sama tähendusega ka *siugama* ning *siukama*. Kõigi kolme verbi aluseks on ilmselt just kiirel liikumisel kostev *siuh*-hääli ning ka „Jõrru” laulurea tõlgendamisel tuleks sellest lähtuda.

Sitikavilul tähendab 'õhtul' (Wiedemannil (1893) leidub märksõna *vilu* all vana-sõna *sitikavilul lähevad laisad tööle*). Kuigi eelnevates värssides on juttu hommikusest ajast, ei tähenda see, et kogu laul peaks olema neiu ja noormehe hommikusest kohtumisest (vrd Kubjas 1971: 139). Viimases värssis mainitud karja saatmine viitab samuti pigem öisele karja hoidmisele, mitte hommikule.

„Jõrru”-laulu sõnad tänapäevases kirjaviisis saab nüüd kirja panna järgnevalt.

Noormees: Jõrru, jõrru, jooks ma tulen? 'Armas tüdruk, kas ma võin juba tulla?'

Neiu: Ära tule, ellaken 'hellake'!

Miks ep ella 'hell' eile tulnud?

Eile olin ella üksinese 'üksi',

Nüüd olen virbi 'võrseke (kaunistussõna)' viiekese.

Tule hooime hoomikulla 'homme hommikul',

Siis olen jälle üksinese,

Kargutella kaste'ella '[et] tantsida (hops!) kastel',

Siuka sitika vilula 'tantsida (siuh!) õhtuhämaruses',

Siis olen valmis vainiul 'vainul'

Kaunis karja saatemalle 'saatma'.

ARHIIVIMATERJALID

Rahvuserhiiv (RA)

EAA.1348 – Vana-Põltsamaa mõis

VEEBIVARAD

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat 2009. <https://www.eki.ee/dict/ekss>

EMS = Eesti murrete sõnaraamat. <https://www.eki.ee/dict/ems>

EWD = Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. <https://www.dwds.de/d/wb-etymwb>

SeS = Seto sõnastik. <http://eki.ee/dict/setosonastik>

VAKK = Vana kirjakeele korpus. <https://vakk.ut.ee>

VKS = Vadja keele sõnaraamat. <http://www.eki.ee/dict/vadja>

VMS = Väike murdesõnastik. <https://www.eki.ee/dict/vms>

KIRJANDUS

- Ariste, Paul 1981.** Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega. Tallinn: Valgus.
- Fabricius 1795** = Dionysii Fabricii, praepositi pontificii Felinensis Livonicae historiae Compendiosa series In quatuor digesta partes ab anno millesimo centesimo quinquagesimo octavo usque ad annum MDCX. Rujen: G. Bergmann.
- Herder, Johann Gottfried 1779.** Volkslieder. Nebst untermischten andern Stücken. Kd 2. Leipzig: Weygandsche Buchhandlung.
- Kehayov, Petar; Blokland, Rogier 2007.** Mittesufiksaalne deminutiivituletus eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 52 (2006). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 87–124.
- Kelch, Christian 1695.** Liefländische Historia. Reval: J. Mehner.
- Kobolt, Erich 1990.** Die deutsche Sprache in Estland am Beispiel der Stadt Pernau. Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk.
- Kubjas, Eduard 1971.** Märkmed Chr. Kelchi kroonikas 1695 trükitud rahvalaulu „Jörru, Jörru ...” kohta. – Emakeele Seltsi aastaraamat 17 (1971). Tallinn: Eesti Raamat, lk 135–144.
- Lasch, Agathe; Borschling, Conrad 1933.** Mittelniederdeutsches Handwörterbuch. I kd, 2. osa, 6. vhk. *gā* bis *gōdeslasterēr*. Hamburg: Hamburger Verlagsanstalt Karl Wachholtz.
- Leunclavius, Joannes 1588.** Annales Sultanorum Othmanidarum. Francofurdi: Wecheli heredes.
- Masing, Otto Wilhelm 1818.** Bemerkungen über ein in Kelchs Chronik aufgenommenes Volkslied. – Beiträge zur genauern Kenntniß der estnischen Sprache, nr X, lk 60–65.
- Metsvahi, Merili 2016.** Eesti naine, tubli ja kange naine. – Õpetajate Leht 23. IX.
- Mägiste, Julius 2000.** Possessiivsufiksita rudimentidest eestis, eriti vana eesti kirjakeele (1520–1739) adverbides jm. partiklites. – Julius Mägiste 100. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 15). Koost Valve-Liivi Kingisepp. Tartu: Tartu Ülikooli eesti keele õppetool, lk 11–159.
- Peegel, Juhan 2006.** Eesti vanade rahvalaulude keel. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Prillop, Külli; Pajusalu, Karl; Saar, Eva; Soosaar, Sven-Erik; Viitso, Tiit-Rein 2020.** Eesti keele ajalugu. (Eesti keele varamu VI.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Rauch, Georg 1939.** Üks eesti rahvalaul hilisema humanismi huviobjektina. – Ajalooline Aja-kiri, nr 1, lk 37–41.
- Saareste, Andrus 1927.** Tundmused tegurina keelearengus. – Eesti Keel, nr 7, lk 161–184.
- Saareste, Andrus 1938.** Konsonantide afektiivsest geminatsioonist Eestis. Tartu: Eesti Keele Arhiiv.
- Schiller, Karl; Lübben, August 1876.** Mittelniederdeutsches Wörterbuch. Kd II, G–L. Bremen: Kühnmann.
- Suits, Gustav; Lepik, Mart 1932.** Eesti kirjandusajalugu tekstides. Tartu: Akadeemilise Kirjandusühingu kirjastus.
- Tedre, Ülo 1961.** Eesti rahvalauludest K. Marxi albumis. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 517–528.
- Uibo, Udo 2007.** Etümololoogilisi märkmeid (I). – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 51–58.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1893. Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. 2. vermehrte Auflage. Redigiert von Dr. Jacob Hurt. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.

Küllil Prillop (sünd 1974), PhD, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi eesti fonoloogia teadur (Jakobi 2, 51005 Tartu), kulli.prillop@ut.ee

Who or what was *Jörru*?

Keywords: lexical history, etymology, language contacts, Low German loanwords, C. Kelch, J. G. Herder, old written Estonian, Estonian folk song

In 1695 Christian Kelch, the then pastor of Järva-Jaani, published his chronicle “Lief-ländische Historia”, which also contained an Estonian folk song titled “Jörru, jörru”, with German translation. This was the first Estonian folk song to appear in print; owing to Johann Gottfried von Herder it became known even more widely. Despite repeated analysis of the text, the meaning of *jörru* has remained a mystery to this day. In Herder’s “Volkslieder” there is a note explaining Jörru as the male name Georg. This interpretation has been predominant, although it contradicts Kelch’s original explanation of Jörru being a young man’s word of address for his beloved girl. Possibly Herder did not find the text in Kelch’s chronicle but in a Königsberg newspaper, where the song had been published in 1764 without Kelch’s comment. Kelch, however, had a good reason to explicate the meaning of Jörru, as he wanted to refute an earlier claim that Jörru refers to Jerusalem and the song as a whole expresses the longing of a people for their former homeland. The article hypothesizes that *jörru* is the Middle Low German *gör* ‘girl’. In the local variant of Low German it was normal that before a front vowel *g* would be pronounced as *j*; another expected change is *ö* > *õ*. The word-final vowel *u* is a diminutive suffix. The lengthening of the *r*-sound can be accounted for by diminutive gemination. In addition to the etymology for *jörru* the meanings of some other archaic words and expressions occurring in the song are specified.

Küllil Prillop (b. 1974), PhD, University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, Researcher of Estonian Phonology (Jakobi 2, 51005 Tartu), kulli.prillop@ut.ee

Kes oled ise?

Triin Soomets. Pind ajajoone all. Luulet 2019–2021. Tallinn: Tuum, 2021. 94 lk.

Üle kolme kümnendi on Triin Soometsa luule tõukunud neistsamadest igavikulistest küsimustest: kes olen mina? Kuidas ennast ära tunda ja mõista, st kuidas jõuda minani? Need rangelt isiklikud otsingud hõlmavad omakorda võimalikest kõige üldisemaid küsimusi: kes on ülepea inimene? Kuidas inimesest aru saada, st kuidas jõuda inimeseni? Eks ole needsamad küsimused lüürikale igi- ja loomuosased, ja kui mitte algusest peale, siis vähemasti viimased kaks sajandit on nendega maadelnud valdav osa luulest. Asi on nimelt selles, et neid küsimusi ei saa lahendada, ilma et arvesse võetaks kõike ümbritsevat (ühiskondlik-poliitilist konteksti, üksikisiku ja globaalsete sündmuste suhet, mind ja sind, mind ja maailma, kogu ajalugu jne). Tegureid on lõputult palju, aga üks on selge: küsimine on küll paratamatult poollik lahendus, ent hädavajalik, sest „milles on küsimus / selles on ka vastus”, nagu kirjutas Soomets „Varjatud ainetes”.¹

Nii nagu filosoofiliste küsimuste puhul ikka, ei ole võimalik neile kunagi üheselt vastata, sest siis poleks enam küsimust ennast ja kõik variseks kokku. Potsti. Mina on tõrge ja häire, mina sees on saladus, pidevalt teisev tundmatu, mille poole tuleb pöörduda, millest tuleb ära pöörduda, aga seda päris taltsutada, sellele näppu peale panna pole võimalik. Nii on lood ka teiste olemuslike küsimustega,

nagu tõde ja tähendus, häbi ja armastus. Tuleb lihtsalt asuda teele ja hakata otsima, et päralt jõudes jälle edasi minna. Sellise struktuuriga on ka suur osa Soometsa luuletusi, mille sihiks on ikka ja jälle alguspunkt. Aga mis seal ees ootab? „Kuhu me siis pöördusime, kui pöördusime tagasi? / Tundmatule maale ja maastikule, / tagasi tulevikku.” (Lk 85) Nüüd pörkume järjekordse küsimusega, mis Soometsa luules alaliselt kohal: kuidas tuleks otsida? Kuhu suunas tatsama hakata, et jõuda iseendani, kust saaks omakorda edasi liikuda? Enamgi veel: kas teele asumine on iseenda teha, iseenda otsustada, või juhib mind mingi tundmatu jõud (lk 81)?

Luulekogu „Pind ajajoone all” alguses antakse kätte üks võimalikest teeviitadest: „EKSINUNA teed küsides riskid sellega, et ei leiagi oma rada” (lk 9). Üherealine maksiim määratleb põhitingimused: lausujainimene on eksinud, midagi temas on katki või viltu ja ta üritab leida väljapääsu, üritab leida teed, aga väljapoole pöördumine võib kõik ära lõrtsida. Ei saa loota üksnes välistele jõududele, muutustele, abikäele, sest siis võib peale olematu tee kaduda ka oma olematu rada, mis on ju põhimine. Ja kui ka tee näidatakse kätte, siis oma rada võib seetõttu kaduma minna. See aga ei tähenda, et kelleltki ei tasuks teed küsida, vahel tuleb riskida, aga enne tuleks tingimata pöörduda iseenda poole, jõuda võimalikult sügavale iseendasse, sest just seal ootavad ees vastused. Kõlab lihtsalt ja loogiliselt, aga tegelikult on asi keerukas. Nimelt on pöördumine alati kahe- või paljupoolne (lk 25), st kui sina pöördud ära minust, siis paratamatult pöördun mina ära ka sinust, aga pöörduda võib ka allaandnuna või hoopis maailma tipuna, pöörduda võib teiste poole ja iseendasse

¹ T. Soomets, Varjatud ained. Tallinn: Tuum, 2009, lk 72.

(lk 39). Näib, et iseenda poole pöördumine nõuab samal ajal ka pöördumist kõige muu poole või/ka kõigest ära pöördumist. Luulekogu teises luuletuses pakutakse veel üks teetähis. Oma tee või raja asemel on siin „oma lõke” ja selle võimatu suhe tõe ja tahtmisega. Selgub, et tõe pole midagi sellist, mida pelga tahtmisega allutada, sest tõe funktsioneerib tahtmisele risti vastupidiselt.

Kui tõukepunktid on Soometsa luules jäänud valdavalt samaks, siis viis, kuidas nende põhiküsimustega tegeletakse, on teisenenud. Varane Soomets, iseäranis 1994. aastal ilmunud luulekogudes „Randmes unejanu” ja „Janu masinas”, otsis selleks uut luulekeelt, kus traditsioonilisi kujundeid põimitakse paiguti robustse kehalisuse, väljakutsuva tumemeelse erootika, lõhkise naissubjekti, ühiskondliku närvipuntraga. Vana ja uus on neis pidevalt kohakuti või segunevad, nii nagu rahvaluulele omane poeetika võib kokku kõlada ükskõik misuguse modernse stiiliilemendi, slängi või kui tahes valuliku teemaga: kokku saavad rõve ja ülev, armastus ja vihkamine, vägi-vald ja trööst, veri ja lilled, usk ja lootusetus, nauding ja valu, viha ja rõõm, siirus ja iroonia ja nii lõputult edasi. Tugevat naisepositsiooni (või feministlikku helistikku) ehitatakse muu hulgas üles maskimängudega, mis võimendavad võõritust: jõuline ja vahe väljenduslaad kõigub pidevalt eri äärmusi kompides, vastandlikke registreid hoitakse üheskoos, pressitakse üksteise sisse. Üks juhuslik näide kogust „Janu masinas”: „vägista mind tsementpõrandal / laula mulle hällilaulu / palveta mu eest / luba, ma vägistan sind tsementpõrandal / luba, ma laulan sulle hällilaulu / luba, ma palvetan su eest”² Soomets on intervjuus Kalev Keskülale öelnud kehalisuse kohta nõnda: „Lääne arusaam kultuurist rõhutab keha ja vaimu erinevust. Ma arvan, et

tegu on ühe tervikuga. Ühe kaudu saab ligi teisele ja vastupidi. Puhas kehalisus hirmutab mind. [...] Mul tõesti voolab soontes veri. Ja menstruatsioon on poolel inimkonnast.”³

Niisugune Soomets on eesti luules märgiline ja usun, et tema 1990. aastate tekstid on jätnud rasvase jälje paljude lugejate luuleteadvusse. Midagi sellist Soometsa luulest enam niisama lihtsalt ei leia. Mida enam liigub soometsalik erootilisus või kehalisus eesti luulepildi keskmesse – ja nii nullindatel tingimata juhtub –, seda selgemalt hakkab Soomets ise sellest kaugenema. Aga eks olegi ju nõnda, et väärt luuletaja on see, kes suudab muutuda. Luulekeelet muutust võib täheldada juba nullindate hakul, eriti alates kogust „Toor-materjal” (2004), ning 2010-ndatel on Soometsa varase loominguga kõige külgetõmbavamad erijooned tuhmunud. Nii on mu jaoks mitu tema eelmist kogu, näiteks „Hulgakesed” (2015) ja „Armukesed” (2017), vahest eelmise kümnendi suurimad pettumused. Küllap mängib ses oma osa taustsüsteem ja sest tõukuv ootushorisont.

Milles muutus seisneb? Appi võiks võtta Baudelaire'i kuulsat väite, et lüürika kõige olulisemad tunnusjooned on hüperbool ja apostroof. Kui eri (transsendentsete) jõudude ja abstraktsete ideede või nähtuste poole on Soomets alati pöördunud, siis hüperboolsuse tugevnemine seisneb asjaolus, et võrreldes varase loominguga ei põimita vastandlikke esteetikaid, ei sünni võõritust: hinge sügavustesse ei küünitata mitte niivõrd keha kaudu, kui-võrd hinge kaudu. Keha jäetakse teeäärsele kalmistule, aga meel rändab mööda teed edasi (lk 87). Või nagu Salmo Salar kirjutas 2009. aastal: „Viimase paari koguga on Triin Soometsa luule muutunud tublisti

² T. Soomets, Janu masinas. [Tartu], 1994, lk 4.

³ K. Kesküla, Elab hästi ja eritab luulet. – Eesti Ekspress 27. I 2005, lk B2–3.

steriilsemaks, nülitumaks, puhtamaks.”⁴ Nii viiakse miinimumini osutussuhted tegelikkusega, aegruum muutub rõhutatult määratlematuks, toimitakse intiimsel ja samal ajal üldisel tasandil, lakkamatult kujustatakse abstraktseid kategooriaid (tõde, tähendus, armastus, lootus, häbi jne), vastandatakse ja seotakse kokku suuri emotsioone ja nähtusi (hirm ja rõõm, tõde ja vale, hing ja keha, ärkvelolu ja uni jne). Ühesõnaga, lüürika *par excellence*. Ja kui Soometsa retseptisoonis on varemalt mitut puhku väidetud, et (meta)füüsilisi vastandusi üritatakse ületada, siis viimasel ajal jäävad eri pooluste vahelised piirjooned püsima, joonistatakse välja vastandite hõlguvõitu kontuurid. Olgu öeldud, et mitmed perioodikas ilmunud tekstid on märgatavalt selgemate osutusseostega, käsitlevad päevakajalisi teemasid (nt Vikerkaares 2022, nr 4–5).

Mitmed tunnused on muidugi ka säilinud. Iseäranis loitsiv rütm, mis justkui kordub ja kordub, aga siis leiab aset väikene nihe, millel põhineb luuletuse pinge. Kordused tekitavad sageli religioossena mõjuva meditatiivsuse: asutakse teele, et jõuda kuhugi tagasi, või vähemasti luuakse liikumise, teekonna efekt. Sageli on ju nii, et luuletaja ehitab aastatega üles süsteemi, täiendab ja täiustab seda ning tema käekiri muutub äratuntavaks, saadakse n-ö nõks kätte, nagu oleval kunagi Kaplinski öelnud. Soometsa viimase aja luule allub samuti mõnele olulisele ja võrdlemisi lihtsale võttele. Mitut neist sai juba mainitud (kujustatakse igavikulisi teemasid, pööratakse nende poole jne). Vahest kõige silmatorkavamad on korduse lakkamatu kordumine, rohke kuhjamine ja astendus, sageli kasutatakse küsimuse-vastuse formaati, mida samuti loitsides korratakse. Parallelsmini välja. Sisemise ja välise

reeglipärasest vaheldumisest ja vastandustest sünnib näiline paradoks. Toon ühe soometsaliku näite, mis annab edasi viimase luulekogu metafüüsilisi rännakuid ja raamatu kui terviku struktuuri (lk 28):

HAKKASIN maad mööda minema
jõudsin jõeale järele
hakkasin jõe äärest minema
jõudsin mere rannale
hakkasin meres ujuma
jõudsin teisele kaldale
hakkasin kaldast ronima
kukkusin merre tagasi
hakkasin meres ujuma
jõudsin jõe suudmeni
hakkasin jõe äärest minema
jõudsin allika kõrvale
sinna istusin samblale

„Pind ajajoone all” on võrreldes eelmistega veenvam ja tugevam kogu, olgugi et suur osa teemadest, motiividest ja kujunditestki on varasemast tuttavad. Lisaks kolmele algusotsa luuletusele koosneb kogu neljast põhiosast, mis käsitlevad tuumküsimusi pisut eri vaatenurkadest. Avaosas „Pind” vaadatakse ennekõike sissepoole, asutakse teele, juhatatakse sisse luuletegu. „Aeg” paigutab mina globaalsete ja lokaalsete sündmuste keskele, mina asetatakse nii olevikus kogu inimkonna ja riigi konteksti kui ka kogu ajaloo teljele (nt luuletuses „HINGE AJALUGU”), minevikust üritatakse justkui lootusetult vabaneda, paiguti aimub soov iseend (ilmselt kapitalistlikust masinavärgist tingitult) välisest maailmast ära lõigata. Siinkohal ei tajunud ma niivõrd lootust, kuivõrd kohanematuse paratamatust. Ebainimlik tundub maailm, inimkond, riik ja ajalugu. Näiteks luuletus, mis algab värssidega „YKS RAHVAS emakeeles / rääkis isamaast” naaseb lõppeks küll algusesse, aga puändina mõjub emakeele kadumine: „üks rahvas rääkis / rääkis isamaast” (lk 37). Siin on katastroofi

⁴ S. Salar, Mitte et mulle matemaatika ei meeldiks. – Vikerkaar 2009, nr 10–11, lk 155.

ja loojangut, pettumist maas ja ilmas ning kõige selgemalt riigis: „KUI RIIK reedab mind / kas mina siis endiselt ustav” (lk 45). Tõde on vale noorem vend (lk 46), kel on nuga käes (lk 48) ja kes on märgatavalt lihtsakoelisem kui vale (lk 47).

Kolmas osa „Tomatid ja murelid” liigub tagasi isiklikule tasandile, aga lausuja-inimest ümbritseb nüüd teistsugune müür, millest on välja pudenenud vaid mõni üksik kivi. Keskmes on lähisuhe, selle keerukus, soov lahkuda, (endisest) armastusest/armastatust loobuda, aga lahku mine pole hõlbus, sest teiste, ümbritsevate ootused, ühiskondlikud eeldused, minevik ongi see müür, mis edasiekslemist takistab: „kuidas ytelda et olime üks aga enam mitte / et nyyd on kaks yhte / et olime üks nyyd oleme yksi” (lk 61). Sessamas luuletuses selgub aga, et lahkumine on vaid idee, selle teostumiseni ei jõuta või vähemasti ei ole veel jõutud: „nyyd ma tean miks lahku takse päevapealt / varsti saan teada / kuidas”.

Viimane, kõige kaootilisem osa „Pime eesel” jõuab tagasi jõe äärde, et saaks sambalale maha istuda. Et eksinu saaks puhata. Peegelduvad eelmised osad, teemaarendused ja motiivid. Varem postuleeritud arusaamad on luulerännaku lõpus hoopis teistsugused. Kui esimeses osas „piisab ühest / ühest surmast / piisab ühest / ühest elust” (lk 17), siis nüüd „jääb väheks ühest / ühest surmast / jääb väheks ühest / ühest elust” (lk 90). Kui teises osas ehitatakse lausuja ja mineviku vahele järk-järgult

müüri, siis nüüd pöördutakse tagasi esivanemate poole. Kui esimeses osas tahab tähendus kõigest mööda minna, jääda kättesaamatuks ka tähendusetusele (lk 19), siis nüüd seisab lausuja-inimene paigal ja vaatab, kuidas aeg kõigest möödub (lk 76), ning soovib kaduvat tähendust uuesti luua (lk 82). Kordusi ja peegeldusi on palju. Ja kui eelnevalt sai öeldud, et Soometsa luules jõutakse (nii temaatiliselt kui ka kompositsiooniliselt) tagasi algusesse, mis pole enam endine ja kus see, „mis oli vasakul, on nüüd paremal” (lk 85), siis võib eeldada, et lakkamatult otsitav teisenekki, arusaamad muutuvad, teekonnad vahetuvad, mistõttu ei saagi kunagi täpselt öelda, kuidas pöörduda. Soometsa luules ei saa arusaamu, seisukohti, vahepeatusi allutada mingile üldkehtivale tõele. Peab küsima, „kuidas teada kes oled ise” (lk 21), aga kohe, kui ise hakkab end kätte andma, selgub, et ta on juba midagi muud, sest „iga maandumine on vahemaandumine, / iga õhkutõus mõtetu, / sihtkoht on iga hetk sinus endas. / Tere tulemast pardale.” (Lk 93) Luuletegu jätkub, eksinu jätkab oma tee ja oma raja otsimist.

Sisaldades nõnda küll mitut õige nõrgukest luuletust (eriti trohheuses lõppriimilised tekstid lk 35 ja 74, samuti luulekogu lõpetav jambiline tekst lk 94), on „Pind ajajoone all” väga hea tihedalt komponeeritud ja läbitunnetatud luulekogu. Soovitan.

JOOSEP SUSI

Doktoritöö transgressioonist eesti nüüdiskirjanduses

Janek Kraavi. Transgressioon ja transgressiivsuse poeetika eesti nüüdiskirjanduses. (Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 21.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2021. 168 lk.

4. veebruaril 2022 Tartu Ülikooli kirjanduse ja teatriteaduse osakonnas kaitstud doktoritöö uurib mitmesuguste piiride ja normide ületamist – transgressiooni – kui kirjanduslikku nähtust ja teatud autoritele omast poeetilist tööriista, tuues seejuures näiteid peamiselt eesti nüüdiskirjandusest. Kirjandusteooria valdkonda kuuluva väitekirja teema valik on uudne, seda eriti Eesti kontekstis, ning autorit tuleb tunnustada nii mõneski mõttes keerulise temaga süvitsi tegelemise eest.

Tegu on artiklipõhise doktoritööga, mille viis artiklit täidavad eelkõige juhtumiuuringute rolli: nende seas on Kaur Kenderi ja Kivisildniku uuemate teoste poeetika analüüs ning uurimus obstsöönuste ja seksuaalsuse kujutamisest eesti kirjanduses. Sissejuhatav peatükk keskendub seevastu teoreetilistele ja metateoreetilistele arutlustele transgressiivsuse mõiste ja selles sisalduvate või sellega külgnevate mõistete üle (piir, tabu, patt jne).

Varem artiklitena avaldatud juhtumiuuringud moodustavad töö tugevama ja läbimõelduma osa, samas kui sissejuhatava peatüki juures tekib küsimusi refereeritud eriilmeliste ja eri päritolu teoreetiliste vaadete esinduslikkusest kirjandusteoreetilise välja kui terviku seisukohalt ning ühtlasi nende vaadete omavahelisest ühildatavusest. Millisel alusel on valik tehtud,

kas see oleks võinud olla ka teistsugune (ilmselt oleks) ning kas võinuks teoreetilist käsitlust süstematiseerida teisiti kui mõistete või märksõnade alusel? Lugejale tundub, et teda koormatakse töö algusosas teoreetilise detailsusega liialt, samas kui näited, mis illustreeriksid teooria rakendamisvõimalusi ja võiksid aidata neid paremini mõista, jäävad pigem juhuslikeks ega pärine tingimata eesti nüüdiskirjandusest, nagu võiks töö teemast lähtuvalt eeldada. Samuti oleks paremini saanud esile tuua sissejuhatava osa ning järgnevate artiklite vahelisi seoseid.

Siiski on doktoritöö esimeses osas transgressiivsuse mõiste väga mitmekülgset ja põhjalikult avatud ning kindlasti saab väitekirjast seetõttu teretulnud lähtepunkt või inspiratsiooniallikas sarnaste teemade uurijatele tulevikus. Ehkki uurimisküsimuse tõlgendusvõimalused ei saa ammendavalt piiritletud, mis ilmselt olekski võimatu, on autori põhjalikkus imponeeriv. Ka stiililt ja akadeemiliste konventsioonide järgimise poolest on töö hästi kirjutatud, kuigi varem avaldatud artiklid töö teises pooles jätavad kahtlemata paremini lihvitud-toimetatud mulje kui avakäsitus.

Sisu kohta võib veel märkida, et lisaks püüetele transgressiivsust ja sellega külgnevaid mõisteid mitmekülgset mõtestada iseloomustab väitekirja omamoodi moraalne paatos: seisukoht, et ka transgressiivset kirjandusteost tuleb käsitleda kunstina. Autori üks ja võib-olla peamine uurimisülesanne on just „laiendatud transgressiivse kirjanduse definitsiooni väljapakumine”, mis võimaldab „edaspidi täpselt eristada transgressiivset kunstilist teksti näiteks pornograafilisest materjalist” (lk 61). Teoreetikute seisukohtadega põhjendatud ja näidetega toetatud n-ö laiendatud definitsioon joonistub doktoritöös tõepoolest välja, kuigi lugejale oleks olnud abiks selle selgesõnalisem esitus. Samuti

saab lähtuvalt eesmärgist ja töö kirjandusteoreetilises dominandist esitada autorile mõisteanalüütilist laadi küsimusi, mis loodetavasti ärgitavad väitekirjas alustatud tööga jätkama.

Üks doktoritöös korduvalt rõhutatud arusaamu on, et transgressiooni tajumine sõltub lõpuks selle vastuvõtja ootushorisondist, mis on omakorda sõltuv ümbritsevast poliitilisest ja kultuurikontekstist. Kuivõrd on sellisel juhul üldse võimalik transgressiooni definitsioon, mis võiks näiteks kohtuvõimudel aidata eristada transgressiooni pornograafiast või vaenu õhutamist? Arvestades, et kunagi võis ka tänapäeva seisukohast süütuid kirjanduslikke vormieksperimente tajuda transgressiivsetena, või et kunagi võis isegi eestikeelne kirjandus olla šokeeriv nähtus, jääb mulje, et transgressiooni tulevased arenguvõimalused on praegusest vaatepunktist pigem ettearvamatud. Kas mingi stabiilse transgressiooni definitsiooni välja pakkumine on sellises olukorras üldse võimalik?

Seoses asjaoluga, et transgressioon on eeskätt vaataja silmades, võiks esitada küsimuse ka selle kohta, kas erinevad sihtgrupid ei taju transgressiooni paratamatult erineval moel oma isiklikest eripäradest lähtuvalt. Kas võiks rääkida meestransgressioonist vastandina naistransgressioonile (seejuures võiks näiteks menstruatsioonivere kujutamine olla ühe jaoks transgressiivsem kui teise jaoks) või eeldada, et see, mis on igapäevane täiskasvanutele mõeldud kirjanduses, võib olla šokeeriv lastekirjanduses? Või eksisteerib siiski piisavalt universaalne „eesti kirjanduse” retseptiooni valitsev kultuurikood, mis kätkeb kõiki erinevaid vastuvõtuvõimalusi? Kas see aga ei eelda omamoodi n-ö keskmise lugeja konstrueerimist, mis jääb paratamatult alati ideaalpildiks?

Teine, samuti töös mitu korda mainitud seisukoht on, et transgressioon või

selle võimalus sisaldub mingil kujul sotsiaalses normis endas: tugev reaktsioon normist ülestumisele konstitueerib ja kinnitab sedasama normi. Kuivõrd võib transgressioon ajapikku aga normi ka lahendada? Eesti nüüdiskirjanduse näitel ei tundu eriti tõenäoline, et pärast Kaur Kenderi „Untitled 12” kohtusaagat veel mõni võrreldav teos Eestis kohtusse jõuab. Ehk transgressioon hoopis avardab lubatava piire (seejuures ise tühistudes)? Ja kuidas normi kinnitamine ja selle tühistamine sel juhul teineteisega suhestuvad?

Kolmandaks tuuakse ühe huvitava uuendusena sisse poliitilise transgressiooni mõiste, mis näib pakkuvat mitmeid viljakaid tõlgendusvõimalusi. Võttes arvesse, et transgressiivsus on eelkõige kirjanduslik või esteetiline nähtus, tekib siinkohal küsimus äärmuspoliitika seostest kirjandusega. Kas transgressiivsuse kui kirjandusliku võtte kasutamise kaudu võiks mõni ekstremistlik traktaat kirjanduseks osutuda? Kas näiteks ilmselt kunstikavatsusteta kirjutatud Anders Breiviki manifest võiks olla transgressiivne kirjandus või muutuks ta selleks alles siis, kui selle autoriks oleks märgitud mõni kirjaniikuna tunnustatud isik, nagu Kivisildnik?

Poliitilise transgressiooni teemal jätkates võiks kas autor ise või keegi teine edaspidi lähemalt vaadelda transgressiivsustaju muutumist eesti kultuuriruumis ning selle võimalikke seoseid Eesti ajaloo pöördepunktide ja nende ideoloogiliste eripäradega. Kas 1990. aastate algus ei kätkenud peale seksuaalse vabanemise ka 1930. aastate rahvusliku puritaanluse taastulekut: samal ajal kui üks tabu lõdvenes, teist jällegi tugevdati, mis rajas sobiva uudse pinnase eeskätt poliitilise transgressiooni harrastamiseks? Ehk oleks transgressiivse efekti saavutamiseks piisav, kui mingi tekst oma algsest kontekstist välja rebida? Näiteks on võimalik, et mingit laadi poliitiline kirjutis, mis mõjunuks poliitilise trans-

gressioonina stalinismi ajal, võinuks 1990. aastatel jätta neutraalse mulje ja vastupidi. Kas selline sõltuvus ajaloolis-poliitilisest kontekstist ei muuda poliitilist transgressiooni põhimõtteliselt erinevaks muudest ja üldinimlikumatest objektidest, nagu seksuaalsusesse ja ekskrementidesse puutuvad nähtused?

Lõpuks on töös korduvalt rõhutatud detailirikka naturalistliku kirjelduse olulisust transgressiivse kirjanduse jaoks. See argument näib sattuvat vastuollu moodsale (kas seetõttu vähem transgressiivsuse kalduvale?) kirjandusele muidu iseloomulike vormiekperimentidega. Kas võib seega öelda, et naturalistliku teksti transgressiivsuspotsiaal on kõrgem kui vormilises mõttes avangardse teksti oma? Kui

jah, siis kas ei lähenda see asjaolu transgressiivset kirjandust lõpuks ikkagi pigem pornograafiale ja kitsile?

Lõpetuseks: tööle oleks kulunud ära kokkuvõttev järelduste osa. Peatükk pealkirjaga „Kokkuvõte” väitekirjas küll leidub, kuid see suhestub eeskätt sissejuhatava teoreetilise osaga ega kaasa juhtumiuuringutena mõeldud artikleid. Sellegipoolest ei jää lugejale kahtlust, et esitatud uurimisküsimuse raames ja käsitletud materjalide põhjal on dissertant oma ülesande korralikult täitnud ning tegemist on väärtusliku panusega käsitletavate teemade alastesse teadmistesse.

MART KULDKEPP

Paitusi ja kriitikat sümboliraamatule, enamatki

Reet Hiiemäe. Pärimuslikud märgid ja sümbolid Eestis. Tallinn: Varrak, 2022. 224 lk.

Raamatu pealkiri pakub üsna laia mõtte-
maa kujutlemaks, mis ees oodata võib. Vanast harjumusest seostub pealkirjas suure tähega kirjutatud Eesti mulle millegi riikliku, ametliku ja modernsega. Raamatu eestiline osa koosneb sissevaatamisel aga ennekõike saja ja enama aasta eest ehk siis pigem eelmodernsest kultuuritüübist, kusagilt suure tähega *Eesti* eelt või kõrvalt kogutud rahvaluulelistest arhiivitekstidest. Eks oleks huvitav küsida, kas ja kuidas need vana aja asjad meie riigikultuuri jõudnud on, kuid annan endale aru, et pealkirjade loomine on omaette kunst, mille taga enam kui sisule vastavus võib seista tähelepanu äratamise soov, kir-

jastuse müügihuvi ja muud sellised asjad. Sisupeatükke silmitsedes tekib kahtlus, kas ka pealkirjas välja öeldud „märgid ja sümbolid” raamatu sisu kohta alati kõige täpsed mõisted on. Kas karjus on sümbol ja/või märk? Aga kiik või mesi? Tegemist pole ju unenägude seletajaga.

Pealkirja kallal norimine osutab sellele, et nii uue kui ka vana folkloori raamatulik esitamine ja vahendamine tänapäeval lugejale ei ole kerge ülesanne. Milles asi? Arvatavalt võiks rahvaluule olla midagi suhteliselt lihtsat, millest haritud inimene ju ikka n-ö üle käia suudab. Selline veendumus pole hämmastaval moel kuigi võõras praegugi, ka mitte harituma seltskonna hulgas. Suhtumine folkloori (või pärimusse) tundub balansseerivat kahe äärmuspunkti vahel: ühes otsas on kriitika vaba vaimustumine kõigest „vanast ja väärkast”, teises otsas ignorantsuses või veidi üleolevas suhtumises väljenduda võib kompleks või ebamugavustunne vana ja lõpuni kontrollimatu kultuurilise „põhja-kihi” suhtes, millele meid luba küsimata

istutatud on. Rahvaluulest populaarses formaadis kirjutada püüdes tuleb seilata nende äärmuspunktide ning mitmesuguste muude salakaride vahel, sest folkloor pole ju vaid „kirjutamata kirjandus” ning „oige ja vasemba”, vaid midagi, milles me küll sees oleme, kuid mida lahti muukida kuigi lihtsalt ei saa.

Juba XIX sajandi teisel poolel, rahvuseloome epohhil, kui side esivanemate varandusega justnagu veel hästi tihe ja loomulik pidanuks olema, tuli Jakob Hurdal oma sihtgrupile – haritud ja ärksamatele rahvuskaaslastele – selgitada, mida kogumistöös tähele panna ja mida saata tuleb, ehk siis: mis on folkloor.¹ Folkloori ühemõttelise defineerimise keerukus saadab rahvaluuleteadlasi tänapäevani, seda komplitseeritum võib asi olla profaani jaoks – kui ta siin üldse probleemi näha suudab. Räägin sellest, kuna mulle pakkus folkloori käsitlemise, mõtestamise ja paratamatult ka turustamise küsimus raamatut uurides üldisemat peamurdmist.

Folkloorsete rahvaraamatute (mille hulka vaadeldav teos minu arvates kuulub) ajalugu on meie kultuuriloos üsnagi pikk. Selle žanri tuntumaid, produktiivsemaid ja ka põlatumaid viljelejaid oli Hurda kaasaegne Matthias Johann Eisen, kes juba XIX sajandi lõpukümnenditel püüdis laiemale lugejaskonnale loetavalt ja arusaadavalt vahendada eesti rahvaluule rikkust ja ilu. Järelikult oli juba siis probleemiks folkloori jõukohane kättestoomine kirjakultuuri sukeldunud eesti rahvale. Eisenit on tagantjärele süüdistatud algupärase folkloori mitteautentses ümberjutustamises, järelkontrolli võimaldava viitestiku (kas meelega?) ärajätmises ning sellest tulenevalt muudes meelevaldsus-

tes. Hiimäele, aga ka teistele praegusaja populaarses formaadis folklooriraamatute autoritele tahtlikku allikate segamist enamjaolt ette heita ei saa. Professionaalidena teatakse, kuidas lähtematerjalidega tuleb ringi käia. Kuid ka selle raamatu viie lehekülje pikkune kasutatud kirjanduse loetelu (peale selle korrektne viitamine arhiivitekstidele artiklites) ei tee käsitlust veel teaduslikuks. Mis iseloomustab seda raamatut siis kõige enam ning tekitab juurdlevas lugejas mõtteainet, intriigi, mõnikord ka kimbatust?

Arvan, et raamatu pealkirjas mainitud mõisteid *sümbol* ja *märk* on parem üksüheselt mitte võtta, pigem omamoodi metafoorina, üldistades. Nende mõistete semiootilise analüüsiga siin kaugele ei jõuaks. Pigem on autor lähtunud reaalist, rollidest ja nähtustest, mis arhiiviallikatele tuginedes on kõnekad rahvausundis ja kombestik, aga ka argielus ja etnograafilises olustikus üldisemalt. Tõsi, sealhulgas leidub tavamõttes n-ö üldtunnustatud sümboleid (süda, ankur jms), kuid mingi märgileksikonina raamatut võtta ei tasuks. Folkloori puhul on oluline lasta materjalil endal kõneleda niipalju kui võimalik, et näha, kuhu see kõigepealt viib. Seega on oluline (ja ühtlasi folkloristlikule rahvaraamatule ootuspärane), et suure osa raamatust moodustavad arhiiviteksid. Õieti võinuks need moodustada veelgi kaalukama osa, millest aga peagi.

Käsitletava ainese valimine ning valitu mõistlik ja rahuldav analüüsimine on raamatu suuremaid väljakutseid. Teadusmonograafiana oleks sellise ammendava, eesti rahvakultuuri ja -usundit puudutava teose loomine elutöö mõõtu ettevõtmine. Selles ei saaks lähtuda üksnes rahvusvaheliselt tuntud, tavalugejale apetiitsetest märksõnadest kui omamoodi teetähistest, vaid alustama peaks rahvakultuuri olemuse tabamisest, süsteemsest mõtestamisest ja kirjeldamisest – olgu siis vaatluse all

¹ Seda teeb ta iseäranis kenasti 1871. aastal Eesti Postimehe lisalehes ilmunud artiklis, vt J. Hurt, Mis lugu rahva mälestustest pidada. – J. Hurt, Mida rahvamälestustest pidada. Koost Ü. Tedre. Tallinn: Eesti Raamat, 1989, lk 9–25.

tekstide kogumise periood või mingi veel ulatuslikum ajavahemik. Rahvaraamatu puhul on asi muidugi lihtsam, siiski tuleb siinkohal autorile au anda südika plaani ja selle sihikindla teostamise eest. Et Hiiemäe on selle raamatu teemadel sõna võtnud ka Vikerraadio „Huvitaja” saadetes², on võimalik, et see ongi viinud mõttele raadio jaoks tehtud eeltöö kaante vahele kokku seada. Selline käitumisviis pole tänapäeval põhitöökohal igasugu kõrvalise pudi-padiga koormatud teadlaste puhul ju sugugi ebatavaline.

Käsitlemiseks valitud teemade artiklid on enamjaolt üles ehitatud nii, et nad algavad ülevaatega vastava või sarnase nähtuse esinemisest mõnes suuremas usundis või kultuuris, õpetuses või ajaloo, liiguvad siis eesti kultuurile lähemale ning lõppevad arhiivitekstide näidetega. Kõik pole alati välja arendatud – aga nagu juba öeldud, nõudlikum käsitlus eeldanuks elutööd. Mõtisklesin ja mõistan, miks selline kompositsioon on justkui vajalik: ühtpidi on omamoodi rutiin seletada või „õigus-tada” ka rahvakultuuri nähtusi kui midagi, mis lähtuvad üldisematest ja üllamatest õpetuslikest või justkui kõrgkultuurilistest algetest. Võib-olla ootab sellist lähenemist ka tavalugeja, äkki soovitas seda väljaandja? Muidugi on hariv kas või näiteks sarve-teemalises artiklis teada saada sarvilistest antiikjumalatest ning sarve kujutavatest amulettidest Itaalias. Teistpidi tuleb pähe küsimus, millest raamat küll tegelikult olema peaks või olla tahaks. Tundes Reet Hiiemäed kui võimekat folkloristi, eeldanuks siiski esmalt ja enam keskendumist algupärasele eesti rahvaluuleainesele.

Probleem ei ole selles, et artiklites sageli esikohale seatud mitmesugused taustateadmised paha teeks, vaid nende seos-

tatuses rahvaluulelise (vähemasti minu jaoks) põhimaterjaliga. Folkloori pole vaja aprioorset igasugu raamatuteadmistega laiendada või justkui välja vabandada. Sellega hakkab kiiresti kaduma ta olemuslik algupära ja võlu, tema eneseküllane süsteem ning kõnekus. Rahvaluule tähendusüsteem ja käibimiskeskond on vähemalt antud juhul ju midagi sootuks muud olnud. Välistamata võimalikke seoseid teiste kultuuride ja õpetustega, peab ennekoike nägema puude taga metsa. Lühidalt, oleks oodanud enam argumenteeritud seoseloomet arhiivitekstide ja kõige muu vahel. Selle asemel toimub artiklites tihti justkui ühest tähendusruumist teise liikumine, mõnikord ka ühest teise kukkumine.

Näiteks tehakse luukere artiklis kõigepealt juttu luukerest kui „väga laialt tuntud maise kaduvuse ja surma sümbolist” – mõistagi Euroopa kultuuriloos ja kujutavas kunstis. Samuti on lühidalt juttu pealuust joogipeekrite tegemisest tantristlikes ja okultistlikes traditsioonides, pealuust kui vahendist kõige kaduvuse üle mõtisklemisel kristluses kuni selle kasutamiseni ohusümbolina elektri- ja ravimikappidel. Seost Eestiga ilmestab Bernt Notke „Surmatantsu” mainimine, kuid siis tuleb tõdeda, et eesti rahvakultuuril kõige eelmainituga erilist pistmist pole. Toodud näitetekstid rahvaluulearhiivist kuuluvad katku-, hoiatusmuistendite ja varanduse leidmise lugude rubriiki. Luukerel või pealuul neis minu arvates sümboolikasse ulatuvat üldistusjõudu pole, neid võib pidada stereotüüpseteks elementideks teatud sorti tegevuslikes süžeedes.

Elavhõbedaga seoses mainitakse seda, et see sümboliseerib vitaalsust ja energiat, ning kõneldakse selle kasutamisest Mehhiko ja Egiptuse matusekombestik, samuti selle „müstilisest aurast” alkeemikutele. Eesti (ja paljude teiste) rahvaste kombestik on elavhõbedat kasutatud kaitsemaagilise vahendina näiteks maja-

² Nende teemade järelkuulamiseks tuleb ette võtta suurem sortimistöö aadressil <https://vikerraadio.err.ee/arhiiv/huvitaja/Miks%20on%20nii>

ehituses, kuid ka siin (st rahvakultuuris) pole see kuigivõrd võetav mingi isevärki märgi või sümbolina, vaid elavhõbeda vajalikkus ilmneb tegevuses ja kasutuses, ehk siis n-ö aktsionaalses koodis. Sarnastele mõtetele viivad paljud teised raamatu artiklid: alguslõik laiaast ilmast juhatab sisse ühte, näitetekstid n-ö elust endas (ehk siis eesti rahvaluulest) jutustavad aga mingit muud lugu, mis oleks väärinud enam avamist.

Milles on vahe? Meie käsutuses olev folklooriaines pärineb valdavalt traditsioonilisest suulisest rahvakultuurist. Nagu juba selgus, ei ole see oma olemuselt mingi diskreetne õpetus, vaid varieeruv, igapäevaelus tõestust saav, olenevalt olukorrast rakendatav praktiline teadmine. Sümboli asemel on meie ees akt, tegu. Veimevakale lõigatud viiskand või uksepiidale tehtud rist mitte ei sümboliseeri, vaid **teeb** rahvakultuuris midagi. Üksikmärkide nimetamisest olulisem ja viljakam on leida ning välja tuua rahvakultuuri hoopis pikemaid ja keerukamaid sisemisi seoseahelaid. Tõsi, ka selles suunas on raamatus minemisi, kuid põhjalikum süüvimine oleks huvitavam olnud.

Sümbolile keskendumise asemel vajaks rahvaluuleteadus elava keele ning tegevustepõhist jäljendamist, midagi sellist, nagu juba poole sajandi eest asus idaslaavi folkloori alal teostama Moskva etnolingvistiline koolkond Nikita Tolstoi juhtimisel.³ Rahva hulgas leviv või arhiveeritud folklooriaines on ikka midagi muud kui mõni poolsuletud salaõpetus sellele iseloomulike kodeeringutega. Loomulikult pole piir viimati mainitu ja elava rahvakultuuri vahel kunagi olnud täiesti ületamatu, kuid siiski on igasugu elitaarsed õpetused, eriti

veel XVIII–XIX sajandi puhangutes üritanud end elavast rahvakultuurist eemal hoida. Välditud on mis tahes infolekkeid, samal ajal pole ülemäärast huvi tuntud lihtrahva folkloori, seal leiduvate maagiliste praktikate ning teadmissüsteemide vastu.

Mõeldes nüüd kaastundlikult kirjastusele ja tavalugejale – pakun, et inimene, kes folkloori ilu kõrval tunneb mingit põhjendatud või põhjendamata huvi näiteks esoteerika ning muu „vaimse” vastu –, arvan, et autor on andnud endast parima nii esimest kui ka teist silmas pidades, ning peale selle teinud korralikku tööd oma eriala professionaalina. Minu eespool toodud kriitikat võiks laiendada folkloori mõistmise ja sellest huvitumise suhtes tänapäeva Eestis üldisemalt. Paarikümne aastaga on saabunud (vähemalt mulle) teatav küllastumine vana hea rahvaluule pärimuseks (ingl *heritage*) uutmisel. Ka selle raamatu pealkirjas omadussõnana esinev tüvi *päri* väljendab mulle tunnetuslikult pigem huvi tundmist selle vastu, kuidas mineviku tervikilmast pärit valikulisi pudemeid peeneks teha ning tänapäeval kasutusele võtta turisminduses, esoteerikas, festivalidel, hobitegevuses jne.

Millest on aga vajaka – see on tegelik arhiivitalletustesse või etnograafilistesse esemetesse süüvimise võime või tahe, laskumine kurnavasse välitöörutiini, pärimustekstide süvalugemine. See pole etteheide Hiiemäele, kelle arhiivi- ja välitöökogemus ning materjalitundmine on märkimisväärsed. Teadus ja selle tegemine on isevärki masin, mis paraku käib ringi tellimusele vastavalt. Etnograafilise ja folkloorse minevikuga sügavuti tegemine pole juba aastakümneid läänes eriline moeasi. Eesti folkloori iseomaste süvakihtide vahendamine rahvusvahelisse teadusse on pigem vaevanõudev ja ebatasuv tegevus, mille eest huvi ja kiituse pälvimise võimalus on palju väiksem kui

³ Vt nt käsitlusi raamatus C. M. Толстая, Семантические категории языка культуры: Очерки по славянской этнолингвистике. Москва: Книжный дом „ЛИБРОКОМ”, 2010.

mis tahes äratuntava tänapäevase nähtuse kirjeldamisel-käsitlemisel. Olgem mood-sad, paraku.

Kui teadlane saabki end mingi eksklusiivse uurimisteemaga elevandiluust torni sulgeda, mõistagi mitte kuigi pikaks ajaks, siis populaarsem väljendusviis peab vist eriti nõõripidi käima, sest – nagu juba täheldatud – rahvaluule üldisem mõtestamine ja vahendamine on keerulisem, kui arvata võib. Rahvuskultuuri seisukohalt oleks folkloristika õppimise ja õpetamise kokku tõmbamine selge kultuuriline

enesetapp. Uurimisteema ja -viisi valikul tuleb aga arvestada asju, mis tahavad väga kiiret reageerimist – just vanemat folkloori tuleks hinnaalanduseta püüda mõista ja mõtestada. Iga hetkega suureneb distants möödanikuga, sellega koos vähe-neb ka võimalus adekvaatselt mõista paljutki kunagi talletatust. Peame hoiduma sellest, et meie kultuuriline juur ja tuum ei osutuks ühel päeval vaid enigmaatiliseks sümbolijadaks.

MADIS ARUKASK

Rajarahvad raiutud raamatusse

Inkerikot, setot ja vatjalaiset. Kansakultuuri, kieli ja uskomusperinteet. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1467.) Toimetanud Kati Kallio, Riho Grünthal ja Lassi Saressalo. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2021. 504 lk.

Isurite, setode ja vadjalaste rahvakultuuri, keelt ja usundit käsitleva koguteose ilmumine soome keeles on kahtlemata oluline verstapost fennougristikas ja oodatud sündmus eelkõige soomlastele, aga mitte vähem eestlastele, kuigi soome keele oskus noorema põlvkonna seas pole ehk enam nii levinud kui paar aastakümnet tagasi. Eestlaste jaoks on oluline, et soomekeelse raamatu 16 autorist enamik on Eestist ja suurem osa nende peatükke on tõlgitud raamatu jaoks eesti keelest soome keelde.

Koguteos koosneb viiest osast, mille teemadeks on: 1) Ingerimaa, 2) isurid, 3) vadjalased, 4) setod ja 5) õigeusumõjuline rahvausund. Koos sissejuhatusega on raamatus 20 peatükki. Raamatu lõpust leiab lugeja isiku- ja kohanime-

loendi ning autorite lühitutvustused. Peatükkide autorid on kõik oma ala tunnustatud spetsialistid.

Enne sisu juurde jõudmist peatun küsimusel: miks just need rahvad on ühtede kaante vahele pandud? Toimetajate eesõnast leiab põhjenduse, et tegu on kolme vähemtuntud õigeuskliku läänemere-soome rahvakilluga. Küllap Soomest vaadatuna nii ongi, sest jäävad need rahvad ju põhiosas teisele poole Soome lahte. Märkimisväärne on ka see, et soomekeelses traditsioonis ei ole isureid (sm *inkerikot*) varem eraldi rahvana käsitletud. Soome arhiivides on palju isuri materjali, kuid soome uurijad on neid vaadelnud kui üht ingerisoomlaste rühma, mis on ka keeleliselt põhjendatav, nagu Riho Grünthal isuri keelt käsitlevas peatükis selgitab.

Sissejuhatava peatüki „Ingerimaa ja Setomaa ajaloolised kultuurid” autorid Riho Grünthal ja Kati Kallio annavad lühiülevaate Ingeri- ja Setomaa suulisest pärimusest, rahvausundist, materiaalsest kultuurist ja keelest ning varasemast uurimisloost. Eraldi käsitletakse kõnealuste rahvaste keelelist identiteeti ning enesenimetusi.

Esimese osa „Ingerimaa” avapeatükis „Vaateid Ingerimaa ajaloole” annab Taisto

Raudalainen põhjaliku ülevaate Ingerimaa ajaloost vanimast ajast tänapäevani. Ta tugineb sealjuures osalt oma välitöödele aastatel 1999–2001. Raudalaineni ülevaatest tuleb hästi esile see, kuidas Vene riik on süstemaatiliselt küüditamiste ja sundassimileerimisega püüdnud Ingerimaa põliskasukatest lahti saada ja kuidas see tänaseks on ka praktiliselt õnnestunud.

Anneli Asplund jutustab peatükis „Isuri lauljaid ja leidjaid” isuri rahvalaulikute avastamise loo alates Daniel Europaeuse 1847. aasta reisist Ingerimaale, kuulsamate rahvalaulikutest ning isuri rahvalaulukogujatest Volmari Porkkast ja Vihtori Alavast. Pärast nõukogude võimu kehtestamist Venemaal soome teadlaste uurimisretked sinna lõppesid, kuid tänu sellele, et Tartu rahulepinguga jäid mõned isuri külad Eestile, sai seal edasi käia. 1930-ndate lõpus jõuti seal ka filmida isuri tantse, mänge ja käsitöid. Filmitud materjal on 2008. aastal ka DVD-plaadil välja antud.

Marjukka Patrakka kirjeldab peatükis „Soikkola isuri 20. sajand” põhjalikult isuri eluolu ja traagilist ajalugu, tuginedes mahukatele välitöödele ja intervjuudele. Kui veel XX sajandi alguses kuni 1930. aastateni olid isurid üsna elujõuline rahvas, kel oli isegi omakeelne kooliharidus isuri-keelsete õpikutega, nii et paljud isurid vene keelt ei osanudki, siis sada aastat hiljem on noorimad isuri keelt emakeelena rääkijad 1930. aastatel sündinud. Omakeelse kooli hävitamine, küüditamised, kirikute purustamine ja venelaste immigratsioon on oma töö teinud. Patrakka lõpetab siiski lootusrikkal toonil isuri hällilauluga, et ehk suudavad isurid sitke rahvana oma keelt ja kultuuri elustada.

Viiest peatükist koosneva osa „Isurid” avatekstis tutvustab Riho Grünthal isuri keele levikuala kujunemist, isuri keele määratlemist ja keelelist identifikatsiooni, keelekontakte, kirjakeelt ning isuri keelele

eriomaseid jooni. Ta tõdeb, et viimaseid on isuri keelel väga vähe ja tegu on arhailise ning väga tüüpilise läänemeresoome keelega. Ta annab lühikese ülevaate isuri keele grammatikast ja sõnavarast, tuues ära ka loetelu vene laenudest isuri keeles. „Rituaalne itkemine ingeri laulukultuuris” on Aili Nenola ülevaade itkude tüüpidest ja uurimise ajaloost, kus tuuakse mitmeid tekstinäiteid nii matuse-, pulma- kui ka sõduriks saatmise itkudest. Anneli Asplundi peatükk isuri pillimuusikast tugineb Armas Otto Väisäneni kogutud materjalile ning tutvustab peamisi isuri muusikariistu: karjasesarve, vilepilli ja kannelt. XX sajandi algul tõrjus lõõtspill kandle pidudelt välja ning isuri laulude asemel hakkasid kõlama vene laulud. Kati Kallio kirjutatud kahest peatükist esimene tutvustab isuri runolaulu, selle eri tüüpe, piirkondlikke erisusi ning eri tähtpäevadel lauldud laule. Runolaule lauldi nii pidudel kui ka töö kõrval, samuti teel olles. Isuri runolaul mõjutas naabrite laulukultuuri, isuri laulud õppisid ära ingerisoomlased. Samas on isuri rahvalaul mitmekesine, sealt leiab ka uuemaid vene- ja soome mõjulisi viise. Teine Kallio peatükk vaatleb isuri jutupärandit, keskendudes juttude teemadele ja liikidele.

Kolmanda, vajjalasi tutvustava osa avapeatükis käsitleb Heinike Heinsoo vadia keele ajalugu varasematest teadetest vene kroonikates kuni tänapäevani, vadia keele uurimislugu ja murdeid. Eraldi alapeatükkides tutvustab ta ilmunud vadia grammatikaid, vadia keele suhet naaberkeeltega, vadia sõnavara ja selle muutumist keelekontaktide valguses. Lõpetuseks tutvustab ta vadia kirjakeele loomise püüdeid ning tulevikuväljavaateid. Heinsoo tõdeb, et tänapäeval enam vadia keelt elava keelena ei kasutata, kuid paarkümmend vanemat inimest, kes kuulsid lapsena vanemaid või vanavanemaid vadia keeles rääkimas, saavad veel keelest aru.

Järgnevas peatükis kirjeldab Enn Ernits etnograafilisest vaatepunktist vadjalaste ainelist kultuuri, sh taluarhitektuuri, käsitööd, riietust ja toitu. Kuna vadjalaste ja isurite aineeline kultuur on enamjaolt sarnane, siis aitab see peatükk ka isurite ainelist kultuuri tundma õppida.

Vadja osa kolmandas peatükis tutvustab Ingrid Rüütel vadja itkusid, laulupärimust ja muusikariistu, puudutades ka vadja rahvalaulude kogumise ajalugu ning publikatsioone nii raamatutena kui ka helikandjatel. Pikemalt peatub ta vadja pulma- ja kalendrilaulude ning lüroepilise luule analüüsil. Lugeja saab ülevaate vadja rahvaviiside neljast eri stiilist koos noodinäidetega. Rüütel tõdeb, et vadjalased olid laulurahvas, kes hääbus, laulud huulil: nad säilitasid oma vana runolaulu kuni rahvana hääbumiseni, minemata üle vene lauludele, kuid koos venestumisega kadus rikkalik laulukultuur, millest jõuti talletada vähesed riismed.

Raamatu neljas osa käsitleb setosid. Kõigepealt tutvustab Karl Pajusalu soome lugejale seto keelt kahest vaatepunktist: kui ajaloolise lõunaeesti keele pärijat ning kui võru keele murret, tuues esile seto ja võru murde erinevused. Seejärel annab ta ülevaate seto murrakutest, neile iseloomulikest joontest ning uurimisajaloost. Lõpetuseks tutvustab Pajusalu kirjutatud seto keelt, tuues näiteid kahest setokeelsest ajalehest Peko Helü ja Setomaa ning analüüsides nende kirjaviisi ja grammatikat.

Mare Piho peatükk setode ainelisest kultuurist on raamatu mahukaim. Setomaa ajaloo ja etnilise identiteedi kõrval tutvustab Piho nii varem ilmunud kirjan-dusel, arhiivi- ja muuseumimaterjalidel, ametlikul statistikal kui ka isiklikul välitööl põhinevas põhjalikus ülevaates seto ainelise kultuuri keskseid teemasid: küla- ja majatüüpe, toidumajandust, põlluharimist, loomapidamist, käsitööd, kalastust,

kauplemist, toidukultuuri, riietust ja ehteid alates esimestest kirjalikest allikatest kuni XX sajandi alguseni.

Setode itke, laulupärandit ja muusikariistu tutvustava peatüki autor on eesti folkloristika korüfee Ingrid Rüütel. Käsitlemist leiavad setode surnu- ja mõrsjaitkud, pulmalaulud, hälli- ja lastelaulud, töö- ja kalendrikommete laulud, jutustavad laulud ning loomajutulaulud, lüürilised, tantsu- ja mängulaulud ning muusikalised erijooned, värsimõõt ja rütm ning värsikorduse tüübid. Lühidalt tutvustatakse ka setode tuntumaid lauluemasid, muusikariistu ning tänapäeva setode laulu ja muusikat. Autor tõdeb, et setode muusikakultuuris on sulandunud erineva päritoluga elemendid ja kihistused, mille tulemusel on sündinud väga omapärane, tänapäevalgi aktuaalne rahvalaulutraditsioon. Setode jutustamispärandist ja selle talletusloost annab ülevaate Kristi Salve. Eri-list tähelepanu pöörab ta muinasjuttudele, sünnilugudele, legendidele, naljanditele ning kohapärimusele. Salve vaatleb ka rahvajuttude stiili, usundilist ja ajaloolist tausta ning jutustamiskombeid.

Viies osa kannab pealkirja „Ortodoksne rahvausk”. Avapeatükis „Muutuvad vaated isurite ja vadjalaste elavale rahvausundile” vaatleb Ergo-Hart Västriku isurite ja vadjalaste usundit kirjalike allikate valguses, alustades vanimatest vene kroonikate ülestähendustest kuni XX sajandi soome uurijate käsitlusteni. Kokkuvõttes tõdeb ta, et kirjalikud allikad heidavad küll valgust kõnealuste rahvaste rahvausundile, kuid selgelt ilmneb neis ka see, mida mingil ajal on tahetud esile tuua. Kõikidel aegadel on siiski sarnaseid nähtusi: pühade puude ja kivide kultust, nõidu, surmaga seotud uskumusi ja rituaalset riietust. Västriku nendib, et on meelevaldne liigitada usulisi nähtusi kristlikeks ja paganlikeks, seda teevad uurijad vaid isiklikest tõekspidamistest lähtudes.

Madis Arukask püüab peatükis „Piirilade õigeusklik rahvakultuur” leida vastust küsimusele, kas ida- ja läänekristluse piiril olevate isurite, vadjalaste ja setode õigeusklikkust tuleks käsitleda nende kultuuri süvastruktuuri põhiosana või pigem hiljem sündinud pealisehitiseks, mis on ladestunud varasema rahvakultuuri peale. Ta leiab, et kasulikum on käsitleda neid sünkretistlikust samaaegsest vaatepunktist. Lähtudes Juri Lotmani maagilise ja religioosse sotsiokultuurilisest mudelist, vaatleb ta „kõrget” ja „madalat” kultuuris ja usundis ning rahvakultuuri identiteete ja nende allikaid. Ta tõdeb, et nii vene kui ka lääne kultuuri perspektiivist on kõnealused rahvad pigem „teised”, st mitte omad.

Irma-Riitta Järvinen vaatleb peatükis „Isurite ja vadjalaste rahvapärasest usundist” pühadekalendrit ja praasnikupärandit, surmarituaale ning legende Vihtori Alava ja Paul Ariste kogutud materjalide põhjal. Õigeusu ja rahvausundi segunemisel sündinud sünkreetset käitumistava, mida kohapeal peetakse täieõiguslikuks kristluseks, ei käsitle Järvinen mitte

rahvausundina, vaid küla- ja rahvapärase religioossusena. Raamatu viimases peatükis „Isurite pühad laulud” vaatleb Senni Timonen pühadust kristlikust kujutelmast lähtudes. Ta tõdeb, et isuri runodes segunevad kristlik ja rahvausund, aga ka jumalik ja inimlik, jumalad kulgevad runodes maa peal.

Kuigi suurem osa raamatu tekstidest valmis juba 2011. aastal, ei kahanda see märkimisväärselt raamatu väärtust, sest nii põhjalikku ülevaateid Ingerimaa põliselanike ja setode rahvakultuurist pole varem ilmunud. Esile tuleb tõsta, et raamatus on läbivalt palju illustratsioone, enamasti arhiivifotosid kõnealuste rahvaste elust XX sajandi alguses, aga ka kaarte ja vanu joonistusi. On oluline, et selline raamat on ilmunud soome keeles, sest suur osa vadjalasi, isureid ja setosid käsitlevast kirjandusest on seni ilmunud eesti ja vene keeles ning seetõttu jäänud paljudele soome lugejatest kättesaamatuks. Samal ajal vääriks suur osa raamatust ka eesti keeles avaldamist.

SVEN-ERIK SOOSAAR

LÜHIDALT

Andrus Kasemaa. Minu lõhn. Luuletusi 2015–2021. Tallinn: Tuum, 2021. 80 lk.

Andrus Kasemaa on tundlik ja õrn, ometi muutuv. „Poeedirahus” (2008) ja „Leskede kadunud maailmas” (2012) ollakse maailmaga rahujalal ja päripidi. „Vanapoiss” (2019) on aga irooniline ja eneseirooniline, teravmeelne ja valus. Värsikogu „Minu lõhn” on pendeldav: kohati kibe ja negatiivistlik, puhuti elu ülistav ja päripidine. Suur üksindus kumab läbi. Ja taolist emagatsust varasemast ei mäletagi. Korduv on sõja-

igatsus, sõda annaks ettekäände põgenemiseks. Mäss? Hirm? Lihtsalt kujund? Ei teagi.

Kõige selle juures on Kasemaa hea lihtne, näiliselt otsene, samas peen ja hell. Teksti ei saa aga võtta otsesõnu, sest see on nihkega. Aga Kasemaa on Hiiumaal erakuna elades kogu Eesti ja ühiskonna suhtes nihkes. Pole luuletajate puhul haruldane. Kogu Kasemaa virisemise juures olen aga tema fänn. Erakuid ja vaatlejaid on vaja. Nad ei peagi otse ühiskonnaellu sekkuma. Jalutavad metsas, teevad tekste. Nagu Önnepalu. Mis ei tähenda, et nad ühiskondlikel teemadel südant ei valuta, kaasa ei ela. Eesti varasemast kirjandusest

leiaks hulganisti näiteid Juhan Liivist Betti Alveri ja Uku Masinguni.

Lihtsust suudavad luules hoida vähesed. Ilulemist vältida. Kasemaa on ühest küljest küllastunud ühiskondlikust silmakirjalikkusest, teisalt literatuursest peenustsemisest. Otsib väsimatult teed iseenese juurde ja iial kohale ei jõua. Paratamatult mõtiskleb siis igavikku ära minekust, aga mitte otse enesetapust. Sest igasugune vägivald on talumatu, ka vägivald enese vastu. Kristlik. Kasemaal pole ühtki kristlikku viidet, ometi on ta kristlik-humanistlik oma pieteedis (jah, kuigi valusõnaline ja lahmiv, on hoiak kõige lähedase suhtes hoidev).

Looduslähedus on olemas, aga ei kisu lüüriliseks. Sest looduses osaletakse, ollakse osa metsast, kus jalad viivad ei tea kuhu.

Tekst on ambivalentsest leplik ja mäsav. Seda on Kasemaa olnud varemgi. Konfliktist ahistava maailmaga saab üha enam sisekonflikt. Keskeakriis on labane määratlus, aga meenub küll.

Ometi on selge, et tekstitegemist Kasemaa vajab ja nii oma kui ka teiste tekstidest toitub. Kirjutab arvustusi. Alati samamoodi lihtsalt ja vahetult, ambitsioonitult. Nagu kunagi kirjutas Mati Unt. Tekib salatunne, et kuigi Kasemaal poleks nagu ambitsiooni, on ambitsioon tegelikult nii suur, et ei mahu siia maailma ära. Selle rahuldamiseks oleks vaja taevariiki. Ja mingil moel ongi Kasemaa taevariik kirjanduses, tekstides.

Enesekeskse ja kirjanduskeskse tekstitegemise kohta on öeldud *nombriisme*. Jah, küllap on tõdemuses oma münt, ometi kui Marcel Proust või ükstapuha kes näeb läbi oma naba ümbrust ja ühiskonda, siis see ta piiluaug ongi. Hea vuajerist näeb selgemini kui igapäevaelus taklejad ja sagijad.

Usin on Kasemaa samuti. Raamatuid on tulnud kui saelaudu. Erinevaid. Proo-

sat ja luulet. Arvustused sinna otsa. Rahu on vajalik (raamat „Poeedirahu”), painad on vajalikud. Neid doseerida keeruline. Armastuse ja kannatuse teed ja rajad. Aga dominant on siirus ja see töötab.

Hiiumaa reaale, konkreetseid kohti, taimenimesid Kasemaal pole, on hingelised asjad ja pisiolme, ümbrus. Nagu Juhan Liivil. Võõrandumine, üksildus ja läheduse vajadus. Luuletaja *par excellence*. Haruldane loom. Selliseid peab hoidma. Aga mitte loomaaeda panema. Seltskondi Kasemaa väldibki. Pigem hääletab Hiiumaa ja mandri teedel, on meelsasti *man from nowhere, nowhere man*.

Kadestusväärne positsioon ja valik. *Zen*. Kas *zen* alati just õnne tähendab, on iseasi. Sest kirjanduses, kui konks on alla neelatud, peab leppimise kõrval olema mäss. Nagu Tõnu Õnnepalu armastas ütelda: „Väike mäss ikka.” Mis on muidugi omal moel *imitatio Christi*.

Kui Eestis Jeesusest filmi vändataks, sobiks Kasemaa pearolli hästi. Habras, heitlik, pühadus näost ja teost näha, samas mässu täis. Ehk on Kristuse roll mõneti meie needus.

Kasemaa on Eesti ja eesti eluolu peegel. Kui sile ja sirge või hoopis kõver see peegel on, ei oska hinnata. Aga peegeldamine on vajalik. Paneb mõtisklema.

PEETER SAUTER

Vana Kannel XIV. Peetri regilaulud. (Monumenta Estoniae antiquae I. Carmina popularia XIV.) Koost Ottilie Kõiva, Janika Oras. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2021. 997 lk.

Kõitega jätkub Järvamaa rahvalaulude publitseerimine, mis sai alguse 2012. aastal Paide ja Anna regilauludega.¹ Nagu

¹ Vana Kannel X. Paide ja Anna regilaulud. (Monumenta Estoniae antiquae I. Carmina

eessõna märgib (lk 5), oli toona plaan avaldada Anna regilaulud koos Peetri lauludega kihelkondade ajaloolise ühtekuuluvuse pärast, kuid mahu tõttu liideti Anna ja Paide materjal. Kummagi kõite koostajad on samad, nii ka koostamispõhimõtted (laulude liigitamine ning tekstide nummerdus). Hoolimata sellest, et Hurda suurkogumise ajal oli Peetris korrespondente ja kogujaid suhteliselt vähe, on kõide rikkalik, sisaldades 1633 teksti. Viljakamad kogujad (ka rahvaviisi) olid XX sajandi algul EÜS-i stipendiaadid Voldemar Rosenstrauch, Peeter Penna ja Karl Viljak, veidi hiljem folklorist Richard Viidalepp, kes oli ise Peetri kihelkonnast pärit. Varaseimad üleskirjutused pärinevad Kreutzwaldilt, kes 1828. aastal kirjutas üles 28 rahvalaulu Viisu külas, hiliseimad Mare Kõivalt 1990. aastal. Lauluvarasse süüvimiseks annavad taustateadmisi sissejuhatavad peatükid Ülle Tarkiaiselt (kihelkonna ajalooline ülevaade), Eevi Rossilt (näiterohke murdetutvustus), Ottilie Kõivalt (rahvalauludest, nende kogumisest ja laulikute) ning Janika Oraselt (regiviisidest). Agraarajaloolase Ülle Tarkiaiseni arhiividokumentidel põhinev uurimistöö kihelkonna rahvastikust ja maakasutusest, külade ja mõisate suurusest ja jaotusest, talude päriseksoostmisest loob hea tausta põliste põllumaade ja tiheda küladevõrguga paikonna lauluvara mõistmiseks. Nagu Paide ja Anna kõide, esindab Peetri kogumik „tüüpilist Põhja-Eesti põlise põllunduspiirkonna regilaulutraditsiooni“ (lk 75). Parimate muldadega põllumaad ja vana asustus (Kareda küla mainib Henriku Liivimaa kroonika), teisalt muude piirkondadega heade ühenduste puudumine on soodustanud rikka regilaulutraditsiooni väljakujunemist ja kestmist XX sajandini.

popularia X.) Koost O. Kõiva, J. Oras. Tartu: EKM Teaduskirjastus, 2012.

Nagu Paide ja Anna kõites, on ka siinsed rahvalaulude kogumist ja regilaule ning laulikuid käsitlevad peatükid Ottilie Kõiva sulest. Kõiva on lähemalt vaadelnud nelja lauliku elulugu ja lauluvara: Leena Randmer, Pauline Arme, Leenu Steinberg ja Liisa Rentel (Renter). Puudulike eluloandmete tõttu 2012. aastal valesse, st Paide ja Anna kõitesse sattunud Randmeri laulude teistkordne äratrükkimine Peetri kõites on kihelkondliku materjali terviklikkust silmas pidades asjakohane. Samal ajal oleks võinud kohati lõikudena korduvat Randmeri elu ja lauluvara ülevaadet (lk 87–90) lühendada ning naislaulikute kõrval käsitleda ka mõnda meeslaulikut, sest neid on Peetri kihelkonnas leidunud suhteliselt palju (laulurohkusega paistavad silma Mart Erbst (Herbst) ja Jaan Kreedemann).

V. S.

Eda Kalmre. Kriimani kriimud lood. Mõis ja saja-aastane küla. Kaasautorid Vahur Kalmre ja Aare Kasemets. Tartu: Kriimani Küla Selts, EKM Teaduskirjastus, 2022. 288 lk.

Raamat süveneb Tartust mõnekümne kilomeetri kaugusel asuva Kriimani küla lugudesse. Neid on paikkondliku ja kogukondliku mälu kadumise vastu külainimestelt kogunud ja kirja pannud samast paigast pärit folklorist Eda Kalmre. Kriimanis on hiljemalt keskaja lõpust asunud rüütlimõis, kuid praegune küla tekkis Vabadussõja järel mõisamaa jagamisest asundustaludeks. Mõisasüdame esimeseks vabariigiaegseks omanikuks sai Vabadussõjas osutatud teenete eest arstiteadlane Aleksander Paldrok. Värvika, tänapäevani näha oleva jälje jättis Kriimani mõisale järgmine omanik, Tartu suurärimees Karl Jänes, kes hakkas mõisa suurejooneliselt

arendama ning elas Kriimanis (ja mujalgi, näiteks Kihnus asumisel olles) pillavat elu. Kõik pöördus Teise maailmasõjaga, kui Jänes põgenes, külast jooksis läbi rindejoon ning paljud hooned hävitati. Huvitavad on tähelepanekud, et Kriimannis rajatud sovhoos oli justkui paopaik, kus said töö ja elamise nii sõja jalust küüditatud ingerlased kui ka eri põhjusel võimu silma alt ära ihkavad inimesed. Aastakümnete möödudes häärberi elanikud mandusid, kuni hoone jäi laokile, XXI sajandi teisel kümnendil alustas aga kogukond vana maja ja pargi korrastamisega.

Raamat on jaotatud eripalgelisteks osadeks. Nagu saatesõna märgib, on jaotuste eesmärk olnud lugeja ette tuua mitmeid kihte ja vaateid möödanikule. Raamat algab Vahur Kalmre ülevaatega paiga ajaloost. Järgmised osad keskenduvad kõigepealt taluperedele, seejärel konkreetsetele inimestele. Eraldi osa on pühendatud nõukogude ajal rajatud suvilatele ja nende elanikele. Viies osa „Kriimani kriimud lood” ehk lood külasaunast, moesalongist, kinost, autolavka ootamisest, radadest-teedest jm on Eda Kalmre sõnul välja kasvanud tema enda mälestustest ja tähelepanekutest (lk 209). Raamatu lõpetab põgus sissevaade tänapäeva, lisatud on Kriimani talude ja majapidamiste loend ning nimeregister. Väljaanne on illustreeritud rohkete ajalooliste ja tänapäevaste fotodega.

Mitmes mõttes on tunda autori vaatepunkti. Kalmre kui lugude kuulaja ja ümberjutustaja kohalolu märgib sage minavorm ja kommentaarid, nagu „lapsepõlvest mäletan, et nende kodu oli alati puhas”. Siiski antakse raamatus ka küla-inimestele sõna, nende käsikirjalised või üles kirjutatud eluloolised mälestused on teksti põimitud. Kalmre kirjutab saatesõnas: „Inimese mälu ulatub tagasi tema lapsepõlve, oma vanemate ja vanavanemate juttude kaudu ka kaugemasse aega”

(lk 16). Ka raamatusse jõudnud talude ja inimeste lood keskenduvad ajale vahetult enne Teist maailmasõda ning nõukogude aja algusele ehk umbkaudu autori lapsepõlvele ning tema sünni eelsetele aastakümnetele. Niiviis loob raamat omaette nostalgilise aegruumi, kus täpne ajastu hāgustub ja kõrvu on eestiaegne, sõjaaegne ja nõukogudeaegne, isegi mõisaaegne küla. Viienda osa lood pärinevad autori noorusajast. 1973. aastal läks Kalmre linna kooli, ilmselt seetõttu on saja-aastase küla ajaloo teine pool kokku surutud mõnele leheküljele.

Autor märgib saatesõnas, et ühiseid töö- ja suhtlemispaiku on väheks jäänud – Kriimanis käimata tekib lugemisel tunne, nagu oleks veetnud tublid tunnid külas juttu ajades. Tekst on küll kirjalik, kuid varjamatu on selle allikas, suuliselt rāāgitud jutt. Küllap on Kalmre näinud vaeva, et ajas ja ruumis laiali hargnevaile lugudele anda raamatule sobilik ülesehitus ja vorm. Kalmre teaduslikud huvid on seotud tänapäeva folklooriga ning huvitav olnuks lugeda raamatus toodud jutumaa ilma põhjalikumalt folkloristlikku kommentaari. Väljaanne pole aga teadusliku suunitlusega, vaid mõeldud kodukandi lugejatele ning sel on potentsiaali saada kohalikuks kirjamālestiseks.

V. S.

Siirdeajastu kultuurimuutused. Cultural Changes of the Transition Period. (Philologia Estonica Tallinnensis 6.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2021. 160 lk.

Siirde- ehk üleminekuajana on kogumikus määratletud kiirete poliitiliste, majanduslike, kultuuriliste, argieluliste jms muutuste periood XX sajandi lõpus, mil lagunes sotsialistlik süsteem Ida- ja Kesk-Euroopas (kogumikuga seotud grandī nimes

on antud täpne ajavahemik: „Eesti siirde- kultuuri arengumustrid (1986–1998)”. Sellest lähtuvalt on tollast kultuurigi määratletud „üleminekulist laadi” kultuurina, kus „põimuvad ja põrkuvad keerukal moel vanad, sotsialismiaegsed, ning uued, lääne kultuurist mõjutatud väärtused, identiteedid, arusaamad, sümbolid jm” (lk 5), mis tekitasid ühtaegu nii „kultuuriloomelilustumise” kui ka uued praktikad ja (tihti hübriidsed) kunstivormid (lk 8).

Suuresti tegelevad artiklid n-ö kitsama siirdega: nondesamade kiirete muutustega, vaadeldes ida ja lääne kultuuriloomel kohutumisi ja põrkumisi, samuti lääne mõjude pöördumatut jõudmist siinsetesse kultuuriprotsessidesse (või teisipidi, „sisulise ja vormilise mittenõukogulikkuse poole” pürgimist (lk 98), kultuurilist läänestumist). Nt Piret Viires annab ülevaate 1980. aastate punkluulest kui esmalt poliitiliselt angažeeritud ning seejärel kanoniseerunud kirjandusest, Mari Laaniste iseloomustab nõukogude ajal haruldaste lehekoomiksiribade lainet kui kohaliku trükiajakirjanduse läänelikustamist 1990. aastate ajakirjandusbuumi osana ning Liis Kibuspuu käsitleb 1980. aastate lõpu eesti *performance*’it (Siim-Tanel Annuse ja Raoul Kurvitza näitel), mida Nõukogude Liidus ametlikult ei tunnustatud ning mille eksport läände tähendas eesti kunsti „väljakiskumist eraldatusest” ja jõudmist „kapitalistliku kunstipraktika keskele”, mistõttu aga sügenes sellesse „kiiresti künism” (lk 125). Nende kõrval on fookuses ka sügavamad muutused, mille

läbitöötamine või jõudmine (teoreetilisse) mõtlemisse võtab kauem aega: Aigi Heero analüüsib siirdeaja kui kohati traumaatilise kogemuse kujutust Gohar Markosjan-Käsperi romaanides, kus ühtaegu mõtestatakse nõukogude pärandit, ning Maris Sõrmus ja Suliko Liiv toovad oma ühisartiklis uute teoreetiliste kontseptsioonide toel esile looduse ja kultuuri ümbermõestamise ilukirjanduses (Andrus Kivirähki ja Monique Roffey näitel).

Kogumiku koostajad Piret Viires ja Luule Epner nendivad saatesõnas, et tollaseid kultuurimuutusi on uuritud ebaühtlaselt ning tervikliku ülevaate neist peaks looma eelnimetatud interdistsiplinaarne uurimisprojekt (lk 8–9), mistõttu ei ole ka põhjust otsida üksnes seitsme artikliga (pluss sissejuhatus) grandikogumikust ühtlast või pisutki terviklikumat siirdekultuuripilti. Õieti ongi esindatud vaid kirjandus (sh tõlkekirjandus saksa keelest ja selle retseptsioon; käsitlejaks Triin van Doorslaer, kes ainsana sõandab siirdeajastu jooni seostada vastava valdkonna varasemate perioodidega) ja kujutav kunst (kui sellega haakida ajalehekoomikseidki ning vastava valdkonna meililisti ja paari näituse põhjal uuritud kunstialast ida-lääne dialoogi, millest kirjutab Raivo Kelomees). Nii et teiste kultuurivaldkondade üleminekuajalisi iseärasusi tuleb leida mujalt või oodata 2024. aastani käiva siirdekultuuri uurimisprojekti lõpptulemusi.

B. M.

Aruandeid

Hannu Remes. Eesti silda ehitamas. Valik artikleid 1978–2021. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 79.) Tlk Väino Klaus, Piret Norvik, Eva Velsker. Tallinn: Emakeele Selts, 2022. 282 lk.

Emakeele Seltsi eestvõttel sai teoks soome keeleteadlase ja Eesti sõbra Hannu Remese artiklite kogumik, kus on ilmunud tema varem eesti keelde tõlgitud või käesoleva väljaande jaoks eestindatud soomekeelsed artiklid. Paljud neist põhinevad seminaridel, konverentsidel ja kongressidel peetud ettekannetel. Eri ajal lähedastel teemadel kirjutatud artiklites tuleb ette kordusi. Ikka ja jälle pöördub Remes soome ja eesti keele suhete algusaegade juurde XIX sajandil. Eriti paelub teda soome keele arendaja, rahvaluulekogu ja „Kalevala” koostaja Elias Lönnroti (1802–1884) tegevus varaste soome-eesti suhete sõlmijana ning keelte võrdlejana, mitmel pool on vaatluse all Lönnroti Eesti reis 1844. aastal, eesti ortograafia uuendamisetepanekud soome keele eeskujul ja kohtumine uut tüüpi grammatika autori, Kuusalu pastori Eduard Ahrensiga.

Eesti keele ja maaga tutvumine sai Remesel alguse 1962. aastal, kui ta hakkas Helsingi ülikoolis õppima soome filoloogiat, sealhulgas eesti keelt ja kirjandust. Esimest korda käis ta Eestis 1967. aastal. 1971. aastast alates töötas ta 40 aastat Joensuu kõrgkoolis (hiljem ülikool) soome keele lektorina, õpetades ka eesti keelt. Tema koostatud on soomlastele mõeldud eesti keele grammatika „Viron kielioppi” (1983), mis oli teine sellelaadne Julius Krohni 1872. aastal ilmunud eesti keele grammatika järel.

Oma uurimistöös on Remes huvitunud eelkõige soome ja eesti muutemorfoloogiast ning tuletussuhetest. Sellesse ainevaldkonda kuuluvad kogumiku esimese osa „Soome ja eesti keelest kontrastiivselt” artiklid noomenimuutmise tüpoloogiast, verbide muuttüüpidest, soome ja eesti kontraheerunud verbidest, adverbide tuletustüüpidest jms. Autor jagab neis kirjutistes õpetussõnu ka lugejale: nii leiab ta, et „[s]oomlaste ja eestlaste jaoks on oluline teineteise keelt õppides ja kasutades pöörata tähelepanu tuletussuhetele”, sest sõnatuletuses on soome ja eesti keele erinevus üsna suur (lk 82).

Jaotises „Uurimise ja õpetamise eri ajajärkudest” tutvustab autor eesti ja soome keele võrdlemise, eesti keele uurimise ja õpetamise etappe Soomes XIX sajandil ning soome-eesti ühist keeleteaduslikku uurimistööd tänapäeval.

Kolmanda osa „Kaks Johannest” tege-lased on Juhani Aho (1861–1921) ja Johannes Aavik (1880–1973), kelle elus oli tähtsal kohal Soome ja kes oli vaimustunud Aho loomingust: soome kirjaniku „teoste väljendusrikas keel viis tema tähelepanu ka omaenda emakeele seisundile, mis mõjutas tuntavalt tema keeleuuendusliku mõtte vormumist” (lk 225).

Kirjutistes keele- ja kultuurikontaktidest on toodud esile olulised soome-eesti kultuurisidemete loojad, nende seas on Lönnrot ja Julius Krohn (1835–1888), ent üks tähelepanuväärsemaid neist on Eino Leino (1878–1926). Remes käsitleb Leino sidemeid eesti kirjanikega, tema luuletölkaid eesti keelde, vaeb eestiaineliste luuletuste sõnavaralisi erijooni ja neis esinevaid keelekujundeid. Esiletõstmist on pälvinud veel kaks kultuurisilla ehitajat: abielupaar, luuletaja ja folklorist Martti

Haavio (1899–1973) ja Elsa Enäjärvi-Haavio (1901–1951), kes oli eesti kirjanduse olulisimaid tutvustajaid Soomes. Pilti kultuurisillast täiendavad meil vähetuntud, vara lahkunud luuletaja Saima Harmaja (1913–1937) mälestused ja eestiainelised luuletused. Nende Eesti sõprade elulugude, tegevuse ja mälestuste kaudu saab ilmeka ülevaate kohtumistest eesti kultuuri- ja poliitikategelastega (nt Anna Haava, Gustav Suits, Jaan Tõnisson), õpingutest Tartu

ülikoolis ja elust nii Eestis kui ka Soomes maailmasõdade vahelisel ajal ja varemgi.

On tervitatav, et ühte raamatusse on koondatud Hannu Remese eri väljaannetes avaldatud lugemisvara, mida muidu olnuks huvilisel raske leida ja mis hästi õnnestunud tõlkes jõuab nüüd ka nende lugejateni, kes soome keelt ei valda.

PIRET NORVIK

LÜHIKROONIKA

2.–3. juunil toimus Mooste mõisas folkloristide 16. talvekonverents „Anomaaliad folklooris ja kultuuris”. Et seekordne teema keskendus anomaaliatele, oli ka toimumisaeg päris paslik. Kuulata sai 18 ettekannet folkloristidelt, usundiuurijalt ja etnoloogidelt. Enamik ettekannetest tugines esineja välitöödel kogutud materjalidele, nt kõneleti nii Põhja-Ameerika põlisrahvaste uskumustest tulnukatesse kui ka kratitaolistest uskumusolenditest Kirde-India hõimurahvaste seas jpm teemadel. Konverentsil oli kaks eesti- ja kaks ingliskeelset sessiooni. Eesti rahvaluuleteadlastest esinesid Indrek Peedu („Ebanormaalne, anomaalne, üleloomulik, veider ja... normaalne – kognitiivteaduslikud katsed tabada ebatavalist”), Ülo Valk („Üleloomulikkus: mõiste, fenomen ja praktika”), Merili Metsvahi („Anomaalne kui modernistlik mõiste, millest ei saaks aru XVII sajandi Liivimaa pastor”), Taive Särg („Eesti loomislaul: ilmalinnu sünd”), Katre Kikas („Rahvaluulekogujad ja luule”), Liisi Laineste, Anastasiya Fia-dotava, Tõnno Jonuks („Hitleri kanoniseerimine. Religiooniteemalised anomaaliad ja reaktsioonid Zerkalo Zaporožjast eesti- ja venekeelse Delfini”), Kristel Kivari („Sõnastamatu, salajane ja salastatud.

Mida teha saladustega?”), Helle Kaasik („*Ayahuasca* Eestis”), Oskar Poll („Marginaalsusest tavapäraseks. Tätoveerimisest Eestis läbi aegade”), Anu Korb („Siberi eestlaste lood laste haigustest ja sünnipärastest vigadest”) ning Madis Arukask ja Eva Saar („Üldisemat ja eripärast ühe vepsa naise surmalähedase seisundi teise ilma kogemuses”). Konverentsi korraldasid TÜ eesti ja võrdleva rahvaluule osakond ning Akadeemiline Rahvaluule Selts.

9. juunil toimus Tallinnas Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuses aiaseminar ökoulmest. Ökoulmelise kunsti sektsioonis esinesid Elnara Taidre, Sara Bédard-Goule ja Brita Benno. Ökoulmelisest kirjandusest kõnelesid Neeme Näripä („Ulmeline Lukianos”), Timo Maran („Jaan Kaplinski loodusmetafoorid ja loodussuhete ümbermodelleerimine”), Märten Rattasepp („Solarpunk – sekeldused Tehnoeedenis”), Jaak Tomberg („Ökoulme väljakutsed ja võimaldavadused”) ja Ene-Reet Soovik („Inimese taasmetsistamine: Diane Cooki „The New Wilderness” („Uus kõnnumaa”). Elle-Mari Talivee kõneles Epp Annusega tema romaanist „Tere, Aleksander: Lugu tulemata jäänud tulevikust” (2021).

8.–10. juunini peeti Reykjavíkis Islandi ülikooli Vigdís Finnbogadóttiri võõr-

keelte instituudis Põhjamaade ja Balti riikide germanistide kongress „Nordisch-Baltisches Germanistiktreffen“. Eestit esindasid Marin Jänes (TLÜ, UTKK) ja Maris Saagpakk (TLÜ) ettekandega „Mehrsprachigkeit des historischen Baltikums in deutschbaltischen Anekdoten“ („Ajaloolise Baltikumi mitmekeelsus baltisaksa anekdootides“) ning Marko Pajević (TÜ) ettekandega „Gesundheitsbiopolitik und ihre Konsequenzen. Der Beitrag zeitgenössischer deutscher Literatur zur Covid 19-Debatte“ („Tervishoiubiopolitika ja selle tagajärjed. Koroonadebatt tänapäeva saksa kirjanduses“).

14. juunil toimus Tallinnas UTKK seminar dekadentsi mõtestamisest ja esteetikast. Lola Annabel Kass keskendus oma peagi valmival dissertatsioonil põhinevas ettekandes dekadentsile kui diskursusele, mis avaldus eesti kunstis ja kirjanduses alates XX sajandi esimesest kümnendist.

16. juunil peeti Lätis Ludza ajaloomuuseumis seminar „Lutsid ja läänemere-soome pärand Latgales“. Riho Grünthal (Helsingi ülikool) kõneles läänemeresoomlastest ja nende asualadest tänapäeval ja Karl Pajusalu (TÜ) Lutsi lõunaeesti keele ajaloolistest juurtest. Uldis Balodise (Läti ülikooli liivi instituut) ettekanne käsitles lutside minevikku ja olevikku.

16.–17. juunil korraldati Tallinnas 19. rakenduslingvistika kevadkonverents „Keele mõju: andmetest tõestatud teadmuseni“. Kutsutud esinejad olid Kathrin Kunkel-Razum („Women and men in current German-language meaning dictionaries“), Arvi Tavast („Variations on the theme of structured data“), Jane Klavan („The making and breaking of classification models in linguistics: A multithreshold perspective on alternations“) ja Gabriele Pallotti („Assessing morphologi-

cal complexity: theoretical, methodological and educational issues“). Konverentsi töö toimus viies septsioonis: korpused ja korpusanalüüs, leksikoloogia ja leksikograafia, keeleõpe, koroonaja keel ning üldseksioon. Eesti teadlastest esinesid Kristina Koppel, Jelena Kallas („Estonian National Corpus 2021 – the largest collection of Estonian language data“), Aimi Pikksaar („Empiirilised andmed semantikas: kui juhuslik peaks olema polüseemia uurimisel kasutatav korpusvalim?“), Lydia Risberg, Liina Lindström („Verbireksioon, keelekorraldus ja tegelik kasutus“), Martin Mõtus, Kais Allkivi-Metsoja („Vigaste ja korrektsete lausete paralleelkorpuse loomine edasi-tagasi masintõlke abil“), Geda Paulsen, Maria Tuulik, Ene Vainik, Ahti Lohk („Adjektiiv või mitte? Prototüüpse adjektiivi korpusprofiil“), Gerth Jaanimäe („Vanade eestikeelsete tekstide normaliseerimiskatsed“), Inna Adamson, Mari Uusküla („Specific idiomatic phrases in Russian in Estonia“), Einar Kraut („Drillharjutused hääldustreeningus – olemus, funktsioonid, tähtsus“), Ilona Trägel, Külli Habicht („Nõudlik verbivorm koroonapiirangu sildil“), Liina Maurer („(Koroonakriisi kaardistamine diskursustes“), Marge Käsper („Mida kriisis võib ja saab? Koroonakriis ja modaalverbid meediatekstis“), Peep Nemvalts, Eve-Liis Roosmaa, Triin Roosalu ja Helena Lemedik („Mis teadust teed? Eesti teaduskeel eestikeelse doktorandi töös“). Mõlemal päeval toimus mitmekeelsuse töötuba, kus käsitlet laia temaderingi: koodivaheetus, mitmenda põlvkonna migrantide (nt leedulased Kasahstanis, venelased, tatarlased Eestis, Eestist Iisraeli emigreerunud juudid) keel, keeleolukord Moldovas, vene emakeelega üliõpilaste keelelisest kohanemisest Eestis, inglise keele kasutamisest Eesti teismeliste suhtluses, Eesti juutuuberite sõnavarast jpm. Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastakoosolekul kin-

nitati 2021. aasta tegevusaruanne ja valiti kolmeks aastaks uus juhatus koosseisus Liis Ermus, Jelena Kallas, Kristina Koppel (esimees), Maria-Maren Linkgreim, Kadri Vider.

27. juunil toimus Tartus LV Veski päev „Mitmekesisust eesti keel“. Esinesid Birute Klaas-Lang („Kogukond kui keeleõpetaja”), Sirli Zupping („Eesti kõrgharidus- ja teaduskeele arendamisest”), Irene Käosaar („Keelepõõre koolis”), Helin Kask („Inglise-eesti koodikooperimine Eesti blogides ja vlogides”), Kristina Koppel („Näitelausete korpuspõhine automaattuvastus”), Marju Taukar („Kvantitatiivne

lähenemine tõlketeaduses – päriselt?”) ja Mariann Proos („Eesti keele kogemustaju-verbide tähendused ja kasutus”).

28.–30. juunini korraldati Eestis MTÜ Baltic Heritage Network (BaltHerNet) suve-kool „Eestlaste kultuuripärand võõrsil X: Meri ja saared“. Alustati Tallinnas ja Haapsalus, ettekandepäevad toimusid aga Hiiumaal Suuremõisas. Osalesid Hiiumaa muuseumi, Haapsalu ja Läänemaa Muuseumide, Saaremaa muuseumi, Eesti Meremuuseumi, Eesti Rahva Muuseumi, Toronto Väliseesti muuseumi, Rahvusarhiivi, Tartu Ülikooli ja Eesti Kirjandusmuuseumi esindajad.

KAITSTUD DOKTORITÖÖD

10. juunil kaitses Kristiine Kikas Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudis doktoritöö „Uncommonness in the commonplace: Reading for sensation in poetry“ („Tavatav tavapärases: Aistingu lugemine luules”). Juhendaja oli professor Eneken Laanes (TLÜ), oponendid dotsent Robert Hughes (Ohio osariigi ülikool, USA) ja professor Charles Ivan Armstrong (Agderi ülikool, Norra).

Doktoritöö eesmärk oli uurida sõnalise keele aistitavust ehk tundmuslikku küllastust, mida ei ole seni kirjandusteaduslikult piisavalt analüüsitud. Üldiselt uuritakse luulekeelt tähistuspõhiselt, püüdes mõista, mida sõna kas otseselt või kujundlikult tähendab. Sellest erinev afektiivne vaatenurk uurib tavapärast keele-eelsete või sõna tähendusega mitte seotud impulsside mõju lugejale. Kikas vaatles keelt aga kui üheaegset propositsiooni ja teadvusevoolu ehk nii ühelt väitelt teisele liikuvat arutlust kui ka lugemisel intuiitiivselt tekkivaid seoseid. Ta püüdis tuvastada mooduseid, kuidas läheneda sõnalisusele, mida pee-

takse eelkõige analüütilist mõtlemist käivitavaks, viisil, mis aitaks küllastusi avada ja seaks nende vaatluse luuleanalüüsis tähistuse kõrval esikohale. Eesmärkide täitmiseks rakendas Kikas Gilles Deleuze'i radikaalse empirismi ehk kogemuslikkuse meetodit ning võrdles sellega teisi lähenemisi: semiootikat, bioloogiat, antropoloogiat, kaasaegset psühhoanalüüsi ja kognitiivseid teadusi.

Kikas kirjeldab doktoritöös lugemist kui pidevat kohalolu sõnalisel keeles, mis väljendub kord rohkem, kord vähem. Säärast kohalolu võib tunda nii nagu värvi, kehahoiakut, linnulaulu. Tema sõnul võib sõnade esile kutsutud kehasse salvestatud aistinguid pidada lugeja ja sõnade samaseks, lugeja sõnaks saamiseks. See aga saab juhtuda vaid siis, kui märgatakse lugemisel tekkivate aistingute ja tähenduste paljusust. Kikas kannustab lugejaid luulet mõista püüdes märkama ning usaldama vähimaidki lugemisel tekkivaid aistinguid ja impulsse, sest neist saab alguse abstraktseimgi tähendus. (<https://www.etera.ee/zoom/198338/view?page=1&p=separate&tool=info>)

21. juunil kaitses Baburam Saikia Tartu Ülikoolis folkloristika erialal doktoritöö „Contradictions in(side) the tradition: lived religion, ritual and change with reference to Majuli sattras” („Vastuolud traditsioonis: Elatud usund, rituaalid ja muutused Majuli sattrates”). Juhendaja oli professor Ülo Valk (TÜ), oponent professor Lidia Guzy (Corki ülikool, Iirimaa).

Väitekiri põhineb Indias Assamis tehtud välitöödel ja intervjuudel ning keskendub hinduismile kui elatud usundile. Selles käsitletakse suulist pärimust ja rituaale, mis seostuvad sattratega: mungakloostritega, millele pani aluse usu- ja ühiskondliku elu reformaator Šankaradeva (1449–1568). Ta arendas assami kirjandust ja kuulutas õpetust, mis peab ülimaks jumal Višnut ja tema maiseid kehastusi ning järgib religioosse pühendumuse (*bhakti*) põhimõtteid. Vanimad sattrad asuvad Majuli saarel keset Brahmaputra jõge ja neist on saanud võimsad religioossed keskused. Peale selle on sattrad lastekodud ning hari-

dusasutused, mis sümboliseerivad assami etnilist ja kultuurilist identiteeti, kandes edasi olulisi traditsioone, nagu klassikaline sattriya tants.

Tänapäeval on elu sattrates muutumas. Kuigi nende autoriteet põhineb usul muutumatust traditsioonist, satub see üha enam vastuollu tegeliku eluga – seda eriti sattrates elavate noorte mungaõpilaste jaoks. Neil on üha raskem järgida rituaalse puhtuse nõudeid, mis on tsölibaatsetes sattrates olnud väga olulised: on nad ju sotsiaalmeedia kaudu tihedalt seotud ilmaliku eluga. Silma torkab ka vastuolu Šankaradeva kuulutatud võrdsuse õpetuse ja poliitiliste vaadete vahel, mida järgivad satträülemad, kes toetavad braahmanite ülemvõimu ja kalduvad hinduistlikku natsionalismi ning parempoolsusse. Et väitekirja autor on elanud pikka aega ühes Majuli sattratest, aitab tema uurimus heita valgust sattrakultuurile pärimuse kandja vaatepunktist. (<https://dspace.ut.ee/handle/10062/82027>)

JUULI

1. **Janek Kraavi**, kirjandusteadlane – 50
12. **Elin Toona**, kirjanik – 85
15. **Kuido Merits**, kirjanik – 60
16. **Mall Jõgi**, kirjandusteadlane – 75
Anne Lange, tõlkija – 60
21. **Toomas Raudam**, kirjanik – 75
25. **Lembit Uustulnd**, kirjanik – 70

JÄRGMISTES NUMBRITES:

Augustis Keel ja Kirjandus ei ilmu.
Septembris ilmub teemanumber
väikekeelte võimalustest.

 9 770131 144034		TELLIMISE INDEKS
ISSN 0131-1441 e-ISSN 2346-6014		78167
Hind 3.00 €		